JAARBOEK

Oud-Utrecht 1996

VERENIGING OUD-UTRECHT

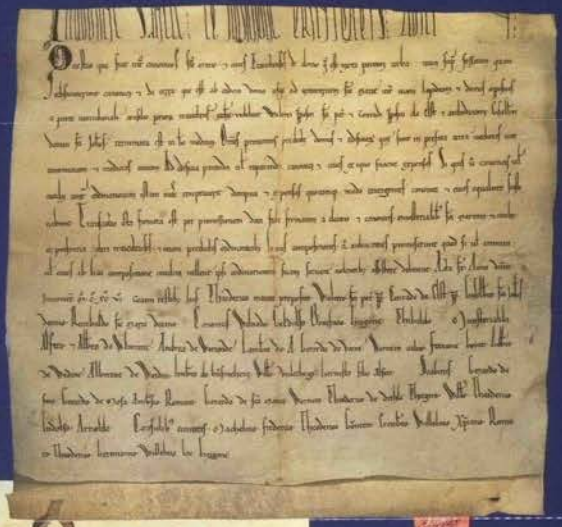

JAARBOEK 1996

Oud-Utrecht

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

redaktie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens, drs H. L. Ph. Leeuwenberg, en drs A. Pietersma.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Drukkerij De Boer-Cuperus, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1996/ [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-14-7

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

M. W. J. de Bruijn

5 **Consules civitatis**

Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad

Paul Dirkse

45 **'Moderata durant'**

Wolter van Byler (1504-1560), kunstlievend balijer van het Utrechtse Catharijneconvent

Casper Staal

69 **Johan Ludolph van Rhenen, vicaris te Vleuten, paap op Den Ham en redder van de Cunera-relieken**

Ferdinand H. M. Grapperhaus

87 **De Landbrief van de bisschop van Utrecht van 1375, geplaatst in een fiscaal-historische omlijsting**

H. Tigelaar

115 **'Beschuldigt zijnde van iets dat niet genaamd behoorde te worden'**

De sodomietenvervolging in de stad Utrecht in 1797-1798

P. D. 't Hart

145 **Om een menswaardig bestaan**

Over werkloosheid en arbeidsverhoudingen in Utrecht omstreeks 1890

mw C. A. C. Geijskes

177 **Kroniek over het jaar 1995**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.
Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.
De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouwhistorische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.
De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden *f* 54 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 201
3572 KW Utrecht

Consules civitatis

Ontstaan en opkomst

van de Utrechtse gemeenteraad

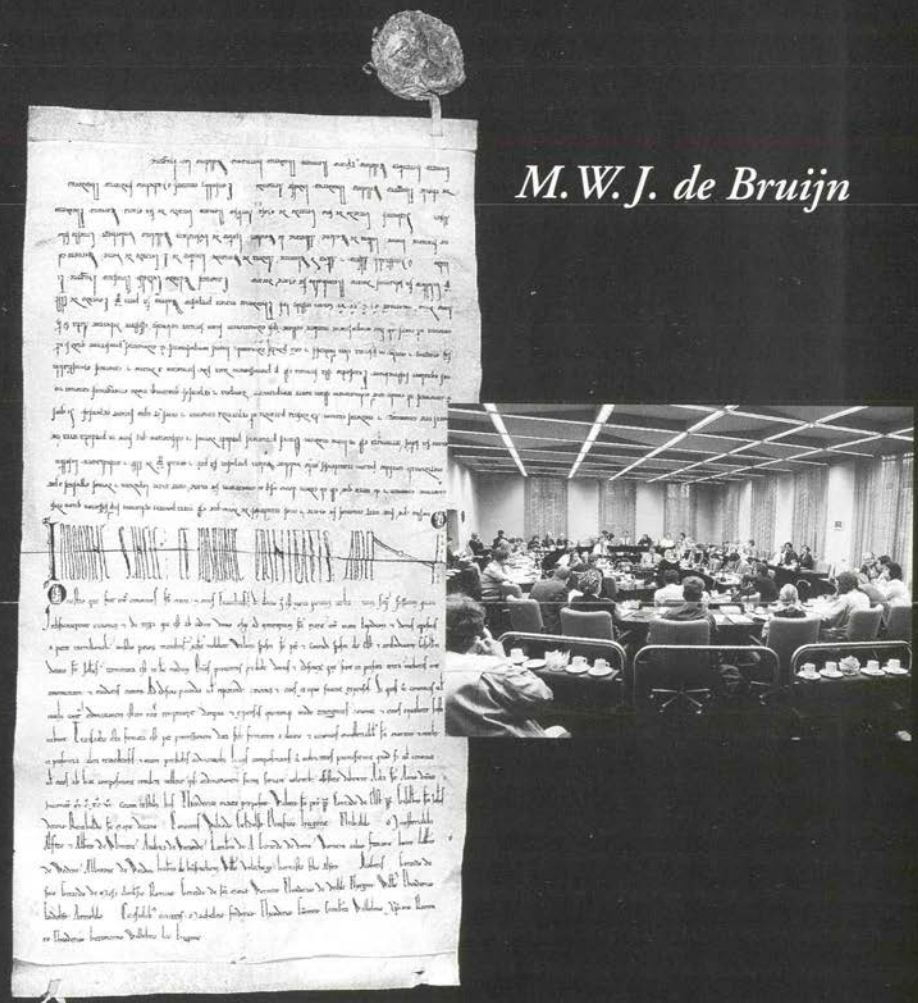

M.W.J. de Bruijn

Aan het hoofd van de gemeente staat de gemeenteraad. Zo is het in artikel 125 van de Nederlandse Grondwet vastgelegd. Het aantal raadsleden wordt bepaald door het inwonertal van de gemeente. Voor gemeenten boven de 200.000 inwoners, onder welke categorie Utrecht valt, bedraagt het 45 [1].

In Utrecht was het in 1996 precies acht eeuwen geleden dat er voor het eerst van een gemeenteraad sprake was. In een oorkonde uit 1196 traden toen *consules civitatis*, 'raden van de stad', op. Het waren er twaalf en zij werden met name genoemd: Machelm, Frederik, Diederik, Gunter, Ermbrecht, Willem, Christiaan, Reinier, Diederik, Herman, Willem Loe en Hugo [2]. Deze twaalf raden zijn de rechtstreekse voorgangers van de 45 leden die de Utrechtse gemeenteraad in 1996 telde. Net als achthonderd jaar geleden kwamen in deze raad de namen Herman, Hugo en Willem voor.

Martin de Bruijn studeerde rechten in Tilburg en promoveerde op een onderzoek naar de rechten op onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen. Hij is free-lance onderzoeker en publiceert regelmatig, onder andere op het gebied van monumenten en topografie, rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis en sociaal-economische geschiedenis. De afgelopen jaren verrichtte hij archiefonderzoek ten behoeve van archeologie en bouwhistorie in de gemeente 's-Hertogenbosch.

Met de vermelding uit 1196 is Utrecht de eerste gemeente in de Nederlanden waar van stadsraden sprake was [3]. Deze primeur was reden genoeg om er precies acht eeuwen na dato aandacht aan te besteden. In deze publicatie worden het ontstaan en de eerste ontwikkeling geschetst. Omdat een verschijnsel als een stedelijke raad niet uit het niets te voorschijn komt, is als beginpunt daarbij het jaar 1100 gekozen, dus ongeveer een eeuw vóór de eerste vermelding. Vanzelfsprekend is het bij een aantal punten onvermijdelijk om nog verder in het verleden terug te grijpen. Ook moet een aantal toestanden en begrippen verduidelijkt worden. We eindigen aan het begin van de veertiende eeuw, kort na 1300, dus ruim een eeuw na het eerste verschijnen van de raad in de bronnen, in de hoop hiermee een beeld te kunnen geven van de betekenis die het ontstaan en de opkomst van een stedelijke raad voor de wording van de middeleeuwse stad Utrecht gehad heeft.

Utrecht rond het jaar 1100

Omstreeks 1100 was Utrecht verreweg de belangrijkste stad in de Noordelijke Nederlanden. We mogen van stad spreken, want zo werd de burcht die er de kern van vormde in de bronnen genoemd. Daarvoor werd al omstreeks 800 de benaming *civitas* gebruikt [4], een naam die herinnerde aan de bestuursdictricten en hun hoofdplaatsen uit de Romeinse tijd [5]. Utrecht was in die tijd geen bestuurshoofdstad geweest; de burcht was in oorsprong slechts een bescheiden Romeins *castellum*, waar hulptroepen gelegerd waren [6].

Maar de vestiging van een bisschop binnen die burcht vanaf het eind van de zevende eeuw zal de nederzetting de naam van *civitas* bezorgd hebben [7]. We zullen zien dat die bisschop er zowel in kerkelijk als in wereldlijk opzicht belangrijke bestuursmacht uitoefende. Tot in de tweede helft van

De ligging van bisdom en Sticht Utrecht in de rivierendelta van Rijn en Maas en ten opzichte van de aangrenzende bisschopssteden. 1. grenzen van het bisdom Utrecht; 2. grenzen van het Nedersticht (links) en het Oversticht (rechts); 3. overige bisdomsgrenzen; 4. bisschopssteden. Tekening A.F.E. Kipp.

de zestiende eeuw zou Utrecht de enige bisschopszetel in de Noordelijke Nederlanden blijven.

De Utrechtse burcht, waarin de bisschop met zijn geestelijken en hun personeel zetelde, lag op de linkeroever van de rivier de Rijn, niet ver van de plaats waar de Vecht zich van de Rijn afsplitste [8]. Terwijl de Rijn naar het westen stroomde en in de Noordzee uitmondde, boog de Vecht in noordelijke richting af naar het Almere, de latere Zuiderzee, nu het IJsselmeer. De Rijn vormde aldus de verbinding tussen Engeland en het Duitse Rijngebied, en de Vecht was de schakel van dit Rijngebied met Friesland, Scandinavië en de Oostzeelanden. In 1122 werd er met betrekking tot Utrecht melding gemaakt van kooplieden uit het Rijngebied boven en beneden Duisburg, Friezen, Saksen, Denen en Noren [9]. Utrecht vormde dus een belangrijk knooppunt van handelswegen.

Rond 1100 was de bewoning er al lang niet meer beperkt tot de burcht. De hooggelegen oeverwallen langs de rivieren zijn door de eeuwen heen bewoond geweest, zij het niet steeds even intensief. Inmiddels is archeologisch vastgesteld dat er al in de achtste of negende eeuw bewoning was ten westen van de Utrechtse burcht, rond de latere Buurkerk [10]. Dit was de oudste parochiekerk van de burgers, die waarschijnlijk werd gesticht in de eerste helft van de elfde eeuw [11]. Uit latere gegevens blijkt dat zich in deze omgeving de belangrijkste koopliedennederzetting bevond, waar ook ambachtslieden gevestigd zullen zijn geweest [12].

Naar het noorden en het zuiden toe hebben zich langs de oevers van de Vecht en de Rijn nederzettingen bevonden die waarschijnlijk bewoond werden door handelaars, ambachtslieden, schippers en vissers. Aan de landwegen naar en rond de burcht zal op een aantal plaatsen ook enige bebouwing hebben gestaan en verder verspreid in het landschap boerderijen [13]. Rondom de stad is waarschijnlijk al in de tiende eeuw begonnen met de ontginning van de achter de oeverwallen gelegen komgronden en veengebieden, een ontginning die in de elfde eeuw volop voortgezet werd [14].

Deze laatste eeuw moet een redelijk stabiele periode zijn geweest, want terwijl de oudste kerken binnen de veilige muren van de burcht waren gebouwd, werden nu rondom de versterking niet minder dan vijf fraaie kerkgebouwen opgetrokken: behalve de Buurkerk in de koopliedennederzetting aan de westkant in het oosten de Sint-Pieterskerk; in het noorden, aan de andere oever van de Rijn, de Sint-Janskerk; in het zuiden de abdijkerk van Sint-Paulus; en ten slotte de kerk van Sint-Marie in het westen, bij de Springweg, nog voorbij de Buurkerk. Voor de reiziger die per schip of over land de stad naderde, zal dit alles een indrukwekkend schouwspel hebben opgeleverd. En dichterbij gekomen zal deze indruk nog zijn versterkt door de confrontatie met de oprijzende burcht, met het koninklijk paleis en het bisschopshof [15], de imposante Romaanse dom en de eerbiedwaardige kerk van Oudmunster [16], de levendigheid langs de oevers van de Rijn en de Vecht en langs de

gracht[17] en enkele hoofdwegen[18], vol met schepen, wagens en karren, opgestapelde vrachten, waaronder veel bouwmateriaal, met rijkgeklede geestelijken en burgers en hun sjouwende personeel, handelaren met luxe- en gebruiksartikelen, en boeren en boerinnen die hun vee en zuivel kwamen afleveren of te koop aanbieden.

De koning

Nu we ons enigszins een beeld hebben kunnen vormen van hoe Utrecht er zo rond het jaar 1100 heeft uitgezien, kan aandacht worden besteed aan de vraag op welke wijze deze stad in die tijd bestuurd werd. Twee machthebbers zijn al even genoemd: de koning en de bisschop. Zij bevonden zich in de top van de piramide waaruit het overheidsgezag was opgebouwd[19].

Laten we beginnen met de koning. Hij stond aan het hoofd van het Heilige Roomse Rijk. Rooms betekent eigenlijk Romeins: de koningen en keizers beschouwden zich via hun Frankische voorgangers als de opvolgers van de Romeinse keizers. Zij werden door de rijksgroten gekozen tot Rooms koning en konden keizer worden door zich door de paus te laten zalven en kronen. In het vervolg zal gemakshalve soms over de koning worden gesproken, ook wanneer deze keizer geweest is.

Het grootste deel van de Lage Landen maakte deel uit van het Heilige Roomse Rijk. Daarnaast omvatte dit Rijk in deze periode omvangrijke delen van het tegenwoordige Duitsland en Oostenrijk, van Italië en het noordoostelijk deel van Frankrijk. Om dit uitgestrekte rijk te besturen, waren de koningen en keizers voortdurend op reis. Op verschillende plaatsen beschikten zij over paleizen of paltsen. Ook Utrecht heeft een kleine koninklijke palts gekend, die in de elfde en twaalfde eeuw af en toe werd bezocht. Dit paleis werd *Lofen* genoemd[20], waarschijnlijk naar de *Laube*, galerij, die het gehad heeft. Delen van de onderverdieping van deze palts bevinden zich nog tussen de Vismarkt en het Domplein[21].

De koning was in de eerste plaats wereldlijk machthebber, maar op kerkelijk terrein beschouwde hij zich naast de paus als hoofd van de christenheid en de kerk in het Rijk, en daarmee ook als hoofd over de bisschoppen. We zullen zien dat dit tot grote strijd aanleiding heeft gegeven, waaruit uiteindelijk de paus als overwinnaar is tevoorschijn gekomen.

De graven

De koning oefende in naam het wereldlijk overheidsgezag uit door middel van graven, een erfenis uit de vroege Middeleeuwen[22]. Het Rijk was daartoe verdeeld in graafschappen als bestuursdistricten. De graven waren in het algemeen door de leenband met de koning verbonden, dit wil zeggen dat zij hun ambt met vaak nog andere goederen van hem als *beneficium* of leengoed in gebruik hadden gekregen en

daardoor zijn leenman of vazal waren geworden. Hier tegenover waren zij de koning als hun leenheer met raad en daad bijstand schuldig. In oorsprong gold zo'n *beneficium* slechts tot wederopzegging, vervolgens voor het leven, maar tenslotte was het erfelijk geworden. Hierdoor was de leenheer veel van zijn zeggenschap kwijtgeraakt; alleen in geval van ontrouw of ernstige nalatigheid kon hij de leenband beëindigen.

De graaf was in zijn bestuursdisctrict, het graafschap, namens de koning belast met de uitoefening van het overheidsgezag, dat omschreven werd als *justicia*. Met justitie wordt in het moderne recht alleen de rechtspraak uitgedrukt, maar in de middeleeuwen omvatte dit begrip ook wat wij nu bestuur en regelgeving noemen. We beschikken over een aardig voorbeeld uit het Utrechtse over de inhoud van de taak van de graaf. Een oorkonde uit 1122 rekende tot het grafelijk gezag in het ten westen van Utrecht gelegen graafschap Lek-en-IJssel niet alleen de hoge rechtsmacht - dit wil zeggen de rechtspraak over delicten waarop de doodstraf of een verminkende straf als het afhakken van ledematen stond -, maar ook de aanleg en het onderhoud van de dijken en de uitrusting van en het commando over de oorlogsvloot[23]. Hiernaast was de graaf ook altijd belast met het financiële beheer van de koninklijke domeingoederen in zijn graafschap[24].

Justicia

De benaming *justicia* voor de grafelijke bevoegdheden was overigens ook in de moderne betekenis niet misplaatst, omdat een groot deel van die overheidstaak letterlijk werd uitgeoefend in de vorm van rechtspraak. Dit gold overigens niet alleen voor de grafelijke rechtspraak maar voor vrijwel alle uitoefening van overheidsgezag. Hierbij was steeds sprake van twee elementen, die wel het 'monarchale' en het 'republikeinse' zijn genoemd. Hier zal in het vervolg worden gesproken van het 'heerlijke' tegenover het 'gemeentelijke' element[25]. Met het eerste werd het aandeel van bovenaf bedoeld, van de heer. Dit kon zijn de paus, de koning of keizer, de graaf of een andere drager van overheidsgezag. Het andere element werd gevormd door het aandeel van onderop, van de rechtsgenoten, dit wil zeggen een deel van degenen die aan de rechtspraak onderworpen waren, en wel dat deel dat gekwalificeerd was om aan de rechtspraak deel te nemen. Deze dualistische vorm van uitoefening van overheidsgezag hield dus in dat de heer dit altijd deed in samenspraak met zijn onderdanen. Welk element het zwaarste woog, het heerlijke of het gemeentelijke, hing af van de feitelijke machtsverhoudingen.

De graaf, als heerlijk element in de rechtspraak, trad niet op als rechter in onze betekenis, namelijk als degene die de vonnissen wijst. Hij was de voorzitter van de rechtbank, rechtsvorderaar, dit wil zeggen degene die om uitspraak van het vonnis vroeg, ten slotte uitvoerder van die vonnissen. Het vonnis werd in beginsel gewe-

zen door de aanwezige rechtsgenoten. Deze rechtsgemeente bestond zoals gezegd niet uit iedereen die aan de rechtspraak onderworpen was, maar slechts uit een deel van hen, namelijk degenen die gekwalificeerd waren om aan de rechtspraak deel te nemen. Voor het grafelijk gerecht waren dat de vrije mannen, die een bepaald vermogen, waaronder erfelijk onroerend goed bezaten. Op het begrip vrijheid komen we nog terug.

Aangezien de opkomst van alle rechtsgenoten nogal onpraktisch was, kwam het grootste deel van de uitoefening van de jurisdictie al vroeg terecht bij vanwege de koning benoemde of althans beëdigde vertegenwoordigers van de rechtsgemeente. Sinds de achtste eeuw heetten deze doorgaans *scabini* of 'schepenen'[26]. Zij werden altijd gekozen uit de rijkste en machtigste rechtsgenoten. Hun aantal bedroeg minstens zeven, terwijl twaalf een veel voorkomend aantal was. De schepenen waren degenen die op 'manen', dit wil zeggen vordering, van de graaf de vonnissen wezen. Tegenspraak van de vonnissen werd niet geduld en zwaar bestraft.

De bijeenkomsten van het gerecht werden 'ding' genoemd, vandaar nog onze benaming 'geding'. Driemaal per jaar moest de hele rechtsgemeente nog op het ding verschijnen. Deze volksvergadering werd het zogeheten 'echte' of 'ongeboden' ding genoemd. Tijdens deze bijeenkomsten werden besluiten en verordeningen afgekondigd die voor de hele rechtsgemeente of een deel daarvan van belang waren[27].

We zullen zien dat deze wijze van uitoefening van de *justicia* - de overheidstaak in het algemeen - zich ook nog enige tijd heeft voortgezet in het bestuur van de stad Utrecht, maar dat daarnaast een heel andere manier van besturen opgekomen is, waarvan de raad een onderdeel vormde.

Bisschop en graaf

Na de koning en zijn graven nemen we nu de bisschop onder de loep. Anders dan tegenwoordig waren de bisschoppen in het Heilige Roomse Rijk niet alleen geestelijke gezagsdragers, zij waren ook ingeschakeld bij het wereldlijk bestuur. Om een tegenwicht te bieden tegen de al te zelfstandig geworden graven, hebben de koningen en keizers de bisschoppen, die zij in deze tijd nog zelf mochten benoemen, ingeschakeld bij het rijksbestuur. Men spreekt in dit verband wel van het 'rijkskerkstelsel'. Een groot voordeel hiervan was dat bisschoppen als geestelijken ongehuwd moesten blijven en dus geen dynastie konden vormen. Erfelijkheid van hun ambt was daardoor uitgesloten. Een ander voordeel was dat geestelijken in het algemeen behalve over intellect ook over kennis beschikten, opgedaan aan kapittel- of kloosterscholen en aan het koninklijk hof. Omdat de bisschoppen sterk afhankelijk waren van de koning, waren ze in het algemeen ook zijn trouwste aanhangers.

De bisschop stond aan het hoofd van zijn bisdom of diocees. Als gezegd oefende hij in het Rijk in de eerste plaats het kerkelijk overheidsgezag uit, maar behoorde ook

wereldlijke gezagsuitoefening tot zijn taak. Zo bezat de bisschop binnen het bisdom een zeker gezag over de graven. Hij stond binnen het Rijk in rang boven hen. Daardoor konden zij zijn leenmannen zijn en in de praktijk waren zij dat vaak ook. Zeker is verder dat de bisschop in deze tijd, samen met de hertog, aanvoerder van de graven was in het koninklijk leger[28].

Het overheidsgezag van de bisschop is sterk toegenomen doordat de koning in de elfde eeuw vele graafschappen aan de Utrechtse kerk heeft geschonken. Dat kon bijvoorbeeld plaatsvinden wanneer een graaf door ontrouw van zijn bezittingen vervallen was verklaard of wanneer een grafelijke familie uitstierf. In de literatuur wordt vaak gezegd dat de bisschop hierna zelf graven kon aanstellen die daarmee 'bisschoppelijke' graven zouden zijn geworden[29]. Naar mijn idee bleef een graaf, ook al was hij bisschoppelijk leenman, toch altijd een 'koninklijke' functionaris, die geacht werd in dienst van het Rijk te staan[30]. Overigens lijkt de bisschop in sommige aan hem geschonken graafschappen geen graven meer te hebben aangesteld, maar het overheidsgezag te hebben toevertrouwd aan andere functionarissen, zoals de beheerders van zijn domeinen, de meiers[31]. Deze behoorden tot zijn - onvrije - dienstlieden en waren daardoor, althans in het begin[32], beter in de hand te houden dan de graven, die tot de vrije adel behoorden en van wie de ambten al sinds lang erfelijk geworden waren.

Het 'stadsgraafschap' Utrecht

Binnen het territoir van het bisdom Utrecht, dat een groot deel van de Noordelijke Nederlanden - namelijk het kustgebied vanaf de Schelde tot aan de Eems, het Middennederlandse rivierengebied en delen van het latere Gelderland, Overijssel en Drenthe - omvatte[33], lagen vele graafschappen. De meeste ervan zijn in de loop van de eeuwen verdwenen. Dat is op heel verschillende manieren gebeurd. Hier beperken we ons tot de stad Utrecht en haar omgeving.

Utrecht was gelegen in de gouw *Nifterlake*. Met het begrip gouw werd een landstreek aangeduid. Een gouw kon een of meer graafschappen omvatten. Tot de gouw *Nifterlake* behoorde ook het ten zuidoosten van Utrecht gelegen Vechten. Naar het noorden toe strekte de gouw zich uit langs beide zijden van de Vecht tot aan het Almere, de latere Zuiderzee, nu het IJsselmeer[34].

Binnen deze gouw laten zich twee graafschappen onderscheiden, in de eerste plaats het 'stadsgraafschap' rond Utrecht en verder een graafschap in het gebied ten noorden daarvan. Dat het om twee graafschappen ging, valt af te leiden uit de kerkelijke indeling die we kennen uit later tijd, maar die zeer oude wortels had: het stadsgraafschap vormde een dekenaat, *Civitas* of 'stad' genoemd, en behoorde tot de kerkelijke jurisdictie van de domproost. Het gebied ten noorden daarvan behoorde tot de jurisdictie van de proost van Oudmunster en had de naam dekenaat Langs-de-

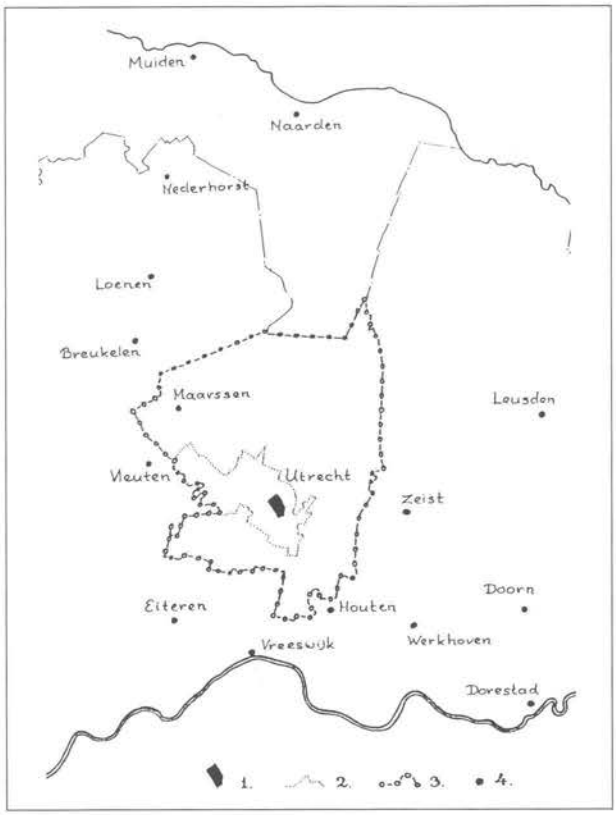

Het stadsgraafschap Utrecht (tevens dekenaat Civitas). 1. stadsgebied; 2. grenzen van de stadsvrijheid; 3. grenzen van het stadsgraafschap en het dekenaat Civitas; 4 oudste parochiekerken in de omgeving. Tekening A.F.E. Kipp.

Vecht [35]. Vast staat overigens dat al in de tiende eeuw verschillende graafschappen rond Utrecht in personele unie met elkaar verbonden waren [36]. Het mag naar mijn idee zelfs waarschijnlijk worden geacht dat de graven Waldger en zijn zoon Radboud, die we hier aan het eind van de negende en de eerste helft van de tiende eeuw tegenkomen [37], ook, en waarschijnlijk zelfs in de eerste plaats, stadsgraaf van Utrecht zijn geweest.

In algemene zin kan aan het 'stadsgraafschap' een bijzondere betekenis worden toegekend [38]. Opmerkelijk is dat in nederzettingen met een zekere stedelijke functie, vrijwel altijd gelegen bij een versterkt centrum van kerkelijk of wereldlijk bestuur, zich vaak vroeg een afzonderlijk rechtsgebied blijkt te hebben gevormd dat kennelijk losstond van het gewone graafschap, ook al werd het in dat graafschap gesitueerd. Voorbeelden van vermeldingen van zo'n afzonderlijke jurisdictie zijn Maastricht, waar al in het Verdrag van Meerssen van 870 voor het rechtsgebied de naam *districtus Trectis* wordt gebruikt [39], en Zaltbommel, waar in 999 sprake is van de *publicum bannum sive districtum*, 'het openbare overheidsgezag of rechtsgebied', *super villam Bomele*, in het graafschap van graaf Unroch in de gouw Teisterbant [40].

Of het stadsgraafschap van Utrecht ooit aan de Utrechtse kerk geschonken is en dat de graven daarna tot op zekere hoogte 'bisschoppelijke' graven zijn geworden, is niet duidelijk. In ieder geval is er geen schenkingsoorkonde van bewaard gebleven. We weten alleen dat een graaf Willem van Goye, die waarschijnlijk ook stadsgraaf van Utrecht was, in 1122 door de keizer wegens opstand van zijn functies is ontheven. Maar korte tijd later lijkt Willems zoon Dirk van Goye, de eerste die in de bronnen *comes Traiectensis*, 'graaf van Utrecht', wordt genoemd [41], in het grafelijk gezag hersteld te zijn. Na Dirks overlijden, waarschijnlijk in 1131, zal het stadsgraafschap spoedig overgegaan zijn in handen van een lid van de familie Van Cuijk,

waarschijnlijk Herman van Cuijk, een neef-oomzegger van de toenmalige bisschop van Utrecht, Andries van Cuijk. Leden van de familie Van Cuijk zijn stadsgraaf van Utrecht gebleven tot Albert van Cuijk in 1220 het graafschap aan de bisschop heeft verkocht[42]. Daarmee is aan het stadsgraafschap een definitief einde gekomen.

Het immuniteitsprivilege van de Utrechtse kerk

De graafschappen in de oude zin zijn al vroeg uitgehold en in de dertiende eeuw zijn ze, zoals het stadsgraafschap Utrecht, zelfs geheel verdwenen. In Utrecht is de uitkleding van de grafelijkheid hoofdzakelijk te wijten geweest aan de zogeheten immuniteit die aan de Utrechtse kerk is verleend. Zij dateerde hoogstwaarschijnlijk van het jaar 718 of 719, nog uit de tijd dat de missionaris Willibrord aartsbisschop van de Friezen was[43]. Al eerder, nog vóór 714, had deze voor de Utrechtse kerk het tiende deel van de opbrengst van de koninklijke domeinen in zijn missiegebied verworven[44].

Het immuniteitsprivilege hield in dat de personen en goederen die tot de begiftigde instelling behoorden in beginsel waren onttrokken aan het bestuur van de koninklijke functionarissen, de graven. In de praktijk betekende dit dat de Utrechtse kerk zelf dit bestuur, waaronder belastingheffing en rechtspraak, kon uitoefenen. Het belang van dit privilege was, naast de inkomsten die het opleverde, vooral ook dat het niet alleen gold voor de personen en goederen die de Utrechtse kerk op dat moment bezat, maar ook voor de toekomstige. In 753 en daarna is de immuniteit nog een aantal malen door de koningen en keizers bevestigd[45].

Rechten op het latere grondgebied van de stad

Het spreekt vanzelf dat een dergelijk privilege een ernstige inbreuk kon vormen op het grafelijk gezag in gebieden waar de met immuniteit begiftigde instelling veel rechten kreeg. Dit was in Utrecht zeker het geval. Al op 1 januari 723, waarschijnlijk dus kort na de verlening van het immuniteitsprivilege, werd door de Frankische hofmeier Karel Martel aan de Utrechtse kerk de burcht *Traiectum* met het omliggende gebied geschonken. Binnen dit *castellum* waren toen door Willibrord al twee kerken gebouwd, waarvan de oudste gewijd was aan Sint-Salvator en de andere aan Sint-Maarten, de schutspatroon van de Frankische koningen[46]. Tot de schenking van 723 behoorde ook het ten zuidoosten van Utrecht gelegen fort Vechten[47]. Het lijkt er dus op dat grote stukken van het grondgebied van de latere stad Utrecht al in het bezit van de Utrechtse kerk zijn gekomen. Ook delen van het territoir daaromheen, de zogeheten stadsvrijheid, zullen daartoe behoord hebben en mogelijk ook stukken van het nog grotere gebied dat het dekenaat *Civitas* en het stadsgraafschap vormde.

Het is waarschijnlijk dat de Utrechtse kerk in het betreffende gebied ook door andere schenkingen nog goederen heeft verkregen. In een goederenlijst uit de negende en tiende eeuw worden de nederzettingen *Nesseshort, Suegon* en *Rudinhem* genoemd tussen Bunnik en Vechten aan de ene kant en het tegenover Zuilen gelegen Zwesen en Maarssen stroomafwaarts aan de andere kant, welke nederzettingen eveneens aan de Utrechtse kerk behoorden [48]. Hiermee zal deze kerk nagenoeg alle grond binnen het latere stadsgebied en een groter territoir daaromheen in handen hebben gehad en was de bisschop daar grond- en stadsheer geworden.

Personaliteit en territorialiteit [49]

Al opgemerkt werd dat niet alleen de goederen van de Utrechtse kerk onder het immuniteitsprivilege vielen, maar ook de personen die tot die kerk behoorden. Hier is enige verduidelijking nodig. Wij zijn voor de geldigheid van een bepaald recht gewend om te denken in termen van een grondgebied, bijvoorbeeld een staat, waar dit recht geldt voor iedereen die zich in dat territoir bevindt. Dit betekent bijvoorbeeld dat alle personen die op Nederlands grondgebied een misdrijf plegen - of zij nu Nederlanders zijn of niet - voor een Nederlandse rechtbank naar Nederlands recht worden berecht. Deze notie, die de Duitsers aanduiden met de term *Flächenstaat* of *Territorialstaat*, was de vroege middeleeuwen tamelijk vreemd, al hebben de Frankische koningen en keizers wel geprobeerd hem als erfenis van het Romeinse rijk te handhaven en waar nodig te herstellen. In het algemeen werden mensen in deze periode berecht in ieder geval naar het recht en vaak ook binnen de rechtskring of jurisdictie waar zij deel van uitmaakten. Zo werd een Friese vrije binnen het Frankische rijk berecht door de voor vrijen bestemde koninklijke rechtbank, het grafelijk gerecht, maar niet volgens het Frankische maar naar het Friese volksrecht. Een geestelijke werd in eerste instantie berecht door een kerkelijke rechtbank volgens het canoniek of kerkelijk recht en een onvrije die tot het domein van een heer behoorde door de rechtbank van het domein en niet door het grafelijk gerecht. Een fraai stedelijk voorbeeld voor de toepassing van dit beginsel vormt Maastricht. Daar ressorteerden ook nog in de late middeleeuwen sommige personen onder de jurisdictie van de hertog van Brabant en anderen onder die van de bisschop van Luik. Dit werkte ook op kerkelijk gebied door: de eersten vielen onder de Sint-Servaaskerk, de anderen onder de Onze-Lieve-Vrouwekerk [50]. Het ging hierbij dus steeds om de persoonlijke band met een persoon of instelling waartoe men behoorde. Op het niveau van de staat - beter kan men spreken van het volk of de stam - noemt men dit verschijnsel in de Duitse literatuur daarom wel de *Personenverbandsstaat*.

Overigens hebben niet veel van de bijzondere rechtbanken de hoge jurisdictie gehad, dit wil zeggen het recht om mensen ter dood te brengen of te verminken.

Wanneer dergelijke straffen nodig werden geoordeeld, werden de misdadigers uitgeleverd aan het grafelijk gerecht. Dit gebeurde bijvoorbeeld met geestelijken die een zwaar misdrijf hadden gepleegd. Kerkelijke rechtbanken konden hen niet ter dood veroordelen en executeren.

Het bestaan van de bijzondere rechtskringen hield in dat de graven, die weliswaar hun functie wèl uitoefenden in een bepaald gebied - een gouw of een deel daarvan - in dat gebied alleen rechtspraken over personen voor zover die niet tot die aparte jurisdicties behoorden. We zullen straks zien dat dit laatste in het Utrechtse maar betrekkelijk weinig mensen zullen zijn geweest. Want de meesten maakten op enigerlei wijze - ook daar komen we straks nog op terug - deel uit van de Utrechtse kerk. Zij vielen onder het bestuur en de rechtspraak van de bisschop of diens door de koning aangestelde vertegenwoordiger, die *advocatus*, 'voogd', werd genoemd.

Standen [51]

In het kort is al gezegd dat er verschillende rechtskringen bestonden die over eigen rechtbanken beschikten. Het ging hierbij om mensen die tot verschillende standen behoorden. Een beginsel was dat niemand berecht mocht worden door personen die van mindere stand waren dan de aangeklaagde. In het algemeen werden personen berecht door hun standgenoten.

Welke waren deze standen? Om te beginnen vormde, zoals al is opgemerkt, de geestelijkheid een afzonderlijke stand. Ze werd niet berecht volgens wereldlijk maar volgens kerkelijk recht. Dit canonieke recht werd geacht gebaseerd te zijn niet op het inheemse maar op het Romeinse recht.

Een andere stand vormden de rijks- of koningsvrijen. Hiertoe behoorde in de eerste plaats de oude geboorteadel, maar verder ook gewone, niet-adellijke vrijen. Deze laatsten zullen overigens rond 1100 beperkt in aantal zijn geweest, omdat het zeer moeilijk was om met weinig vermogen en macht onafhankelijkheid te behouden. Heel veel rijksvrijen hebben zich in de loop van de eeuwen 'opgedragen' aan een persoon of instelling. Dit bracht bepaalde lasten met zich mee, soms ook het opgeven van de vrijheid - daarover dadelijk meer -, maar ook bescherming van degene onder wiens hoede men zich stelde. De opdracht had daarom juist voor minder welgestelden duidelijke voordelen en is in veel gevallen zelfs geworden tot een voorrecht. Het is tekenend dat dit in de bronnen van de late middeleeuwen soms uitgedrukt wordt met de term... vrijheid [52]. Dit geeft overigens aan dat men voorzichtig moet zijn met de interpretatie van begrippen die we in de bronnen tegenkomen. Heel vaak hebben die in de loop van de eeuwen een andere inhoud gekregen.

Samenstelling van de Utrechtse bevolking

Welke standen treffen we, behalve de geestelijkheid en de rijksvrijen, omstreeks 1100 aan in het Utrechtse? De oudste bronnen spreken daarover slechts in algemene termen. In die bronnen vinden we in eerste instantie de vrijen en onvrijen van de Utrechtse kerk vermeld. De vrijen worden aangeduid met de termen *liberi* of *ingenui*, de onvrijen met *servi* en *liti*[53]. Jongere gegevens brengen een nadere differentiatie in deze categorieën aan. Ze spreken ook van personen die ieder jaar een hoeveelheid bijenwas voor kaarsen aan de kerk betaalden, zogenaamde wastijnsplichtigen, en van *ingenui* die zich onder de bescherming van de kerk hadden gesteld. Deze worden wel aangeduid als 'vrijgewijden'. In 1002 werd bepaald dat al deze categorieën voortaan voor de voogd van de kerk terecht zouden staan en het recht zouden genieten dat door de keizer aan de Keulse kerk geschonken was[54]. De bepaling zal ertoe geleid hebben dat nog maar betrekkelijk weinig mensen binnen het Utrechtse rijksvrij zullen zijn geweest en derhalve direct onder de grafelijke jurisdictie zijn gebleven.

Ministerialen[55]

Zojuist is opgemerkt dat onvrijheid niet negatief hoeft te worden uitgelegd. Onder de onvrijen hebben bepaalde groepen zich zelfs op weten te werken tot de hoogste klassen van de maatschappij. Dit gold bijvoorbeeld voor een deel van de zogeheten ministerialen of dienstlieden. Dit waren onvrijen die in dienst van de bisschop bepaalde functies uitoefenden, eerst diensten aan het hof, maar later ook in het leger en bij het bestuur. De belangrijkste onder hen zien we vanaf de tweede helft van de elfde eeuw in de bronnen verschijnen, soms met de naam van hun functie: als hofambten bijvoorbeeld schenker en maarschalk, dit wil zeggen opzichter van de stallen; als bestuursambten schout, burggraaf en tollenaar. Zij vormden de zogeheten dienstmansadel en werden op den duur 'welgeboren' genoemd. Omdat het in beginsel om afzet-

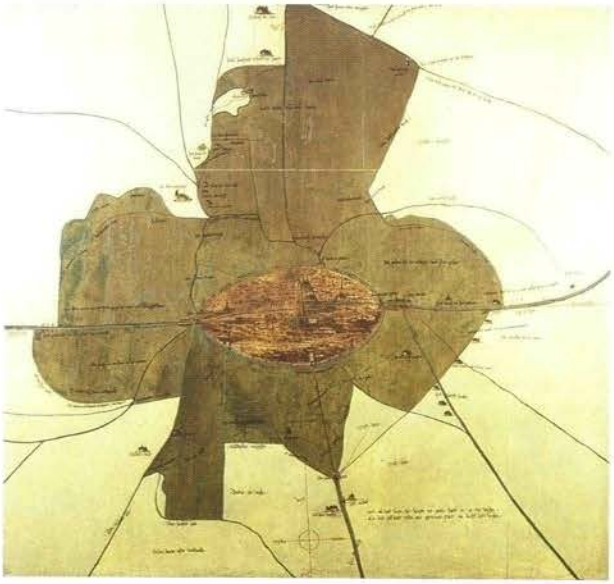

Het stadsgebied en de stadsvrijheid van Utrecht geschilderd in 1541 door Evert van Schayck, nadat in 1539 de grenzen opnieuw waren vastgelegd. Olieverf op paneel. Centraal Museum Utrecht, cat. nr. 280.

bare functionarissen ging, gaf de bisschop aan hen de voorkeur boven de vrije edelen, van wie de ambten doorgaans erfelijk geworden waren. Op den duur gebeurde dit overigens ook met die van de ministerialen. Vrije adel, voor zover nog aanwezig, en dienstmansadel zijn vanaf de dertiende eeuw samengesmolten tot de Utrechtse ridderschap.

De combinatie van graafschap en voogdij

Het bestaan van afzonderlijke rechtskringen naast het grafelijk gezag heeft vanzelfsprekend geleid tot een gecompliceerde situatie op het punt van de rechtsbedeling. In het Utrechtse is deze toestand waarschijnlijk vereenvoudigd doordat de functies van graaf en voogd van de Utrechtse kerk er gecombineerd werden. Op deze wijze kwam een groot aantal mensen dat binnen het stadsgraafschap woonachtig was onder één enkele overheidsdrager, de graaf-voogd, te ressorteren [56]. Wèl zal het in de praktijk betekend hebben dat deze functionaris optrad in verschillende rechtbanken.

Daartoe behoorde in de eerste plaats het schepengerecht, bestaande uit schout en schepenen, dat een belangrijke rol zou gaan spelen in het bestuur en de rechtspraak van de stad. Het zal de voortzetting geweest zijn van zowel het grafelijk gerecht van het stadsgraafschap als van een of meer gerechten die onder de immuniteit van de Utrechtse kerk vielen. Hoewel we in Utrecht pas in 1122 voor het eerst schepenen tegenkomen [57], wordt doorgaans aangenomen dat de schepenen, beëdigde vonniswijzers, teruggaan tot de Frankische periode. Al in 1196 bedroeg hun aantal twaalf [58] en dat was ook in later tijd het geval.

Het schepengerecht werd zoals gezegd voorgezeten door de schout. In 1081 vinden we voor het eerst een bisschoppelijke ministeriaal vermeld die schout van Utrecht zal zijn geweest [59]. Mogelijk trad hij in oorsprong op als vervanger van de graaf-voogd. We zullen zien dat hij op den duur diens bevoegdheden overgenomen heeft.

Gilden en broederschappen

Het is vanzelfsprekend dat personen uit verschillende standen toch gemeenschappelijke belangen hadden en dat dit leidde tot aaneensluiting. Dit kon bijvoorbeeld het geval zijn in de beroepsuitoefening of in religieuze uitingen. Het laatste vinden we terug in de kerkelijke broederschappen, waarin soms geestelijken en leken uit verschillende standen verenigd waren. Maar het heeft ook al vroeg gegolden voor beoefenaars van eenzelfde beroep. Het eerst komen we koopmansgilden tegen, waarin mogelijk personen uit verschillende standen verenigd zijn geweest. Deze gilden moeten worden onderscheiden van de zogeheten ambachtsgilden, waarover we dadelijk komen te spreken. De monnik Albert van Metz beschrijft vol veront-

waardiging het gedrag van de kooplieden van Tiel in het begin van de elfde eeuw: 'Het zijn ruwe lieden en ze zijn, zo te zeggen, geen enkele tucht gewend. Vonnissen vellen ze niet volgens het overgeleverde recht, maar volgens zelfgemaakte regels, en ze zeggen dat het recht hiertoe hun door de keizer in een oorkonde is gegeven en gegarandeerd. Als iemand iets van een ander in pand of geleend heeft ontvangen en de ander op de overeengekomen vervaldag zijn bezit terugeist, ontkent de eerste met een stalen gezicht en zweert onverwijld dat hij niets van hem heeft ontvangen. En als iemand er op betrapt wordt dat hij in het openbaar een meineed heeft gezworen, dan kan deze, zo verzekeren ze, door niemand worden weersproken. [...] Vroeg in de morgen houden ze drinkgelagen, en wie daar dan met de luidste stem smerige praatjes uitslaat om het domme volk aan het lachen te maken en aan te sporen om wijn te drinken, oogst grote lof bij hen. Hiertoe brengen ze zelfs geld bijeen en een ieder geven ze daarvan zijn deel om er winst mee te maken. Daaruit bekostigen ze de drinkgelagen die ze op vaste tijdstippen van het jaar houden, en op de belangrijkste feestdagen geven ze zich als het ware plechtig over aan dronkenschap'[60].

De hanze

Door dit negatieve beeld heen, afkomstig van een traditioneel denkend geestelijke, zien we duidelijk dat hier sprake is van kooplieden die zich aaneengesloten hebben in een gilde en die, al dan niet gesteund door een keizerlijk privilege, hun eigen verordeningen maken. Het oude recht, dat geënt was op een in hoofdzaak agrarische samenleving, was door zijn formalistische traagheid ook absoluut niet geschikt voor de dynamische handel. Vandaar dat de eed een belangrijke rol speelde in het koopmansrecht. Dit zelfstandig genootschapsrecht staat in scherpe tegenstelling tot het oude recht, dat gebaseerd was op een heer-onderdaanverhouding. Het nieuwe recht is van groot belang geweest voor de vorming van de steden met hun vrijheid en autonomie.

In de stad Utrecht zien we een koopmansgilde of 'hanze' pas voor het eerst verschijnen in een oorkonde uit het jaar 1233. Het betreft dan de hanze van de Rijnkooplieden[61]. Deze organisatie zal ongetwijfeld al veel ouder zijn geweest en dat geldt ook voor de gilden van de ambachtslieden, die we pas in 1267 voor het eerst in een oorkonde tegenkomen[62]. Aangezien de ambachtslieden met hun handen de kost moesten verdienen en minder vermogend waren, was hun status lager dan die van de handelaren. Het is denkbaar dat de vorming van ambachtsgilden een tijdlang tegengehouden is door de kooplieden, die eerder gevaar te duchten dan voordeel te behalen hadden bij een aaneensluiting van personen die vaak in hun opdracht werkzaamheden hadden te verrichten. We zullen straks zien dat een dergelijke angst niet ten onrechte is geweest.

Tussenbalans

Laten we de bestuurlijke toestand in Utrecht omstreeks 1100 maar eens samenvatten. Er bestond toen nog het oude stadsgraafschap. Het ambt van de stadsgraaf had op zich weinig meer om het lijf, maar het was gecombineerd met de voogdij over de personen en goederen van de Utrechtse kerk.

Naast de graaf, die tot de vrije adel behoorde, maakte de bisschop in toenemende mate gebruik van tot de Utrechtse kerk behorende onvrije dienstlieden, ministerialen, die bestuursfuncties uitoefenden als die van schout, burggraaf en tollenaar. De schout zat net als de graaf de rechtspraak voor, hij vorderde het recht van de rechtsgenoten en was belast met de uitoefening van de vonnissen. Helaas weten we bij gebrek aan gegevens niets over de bevoegdheden en het functioneren van het gerecht of de gerechten waarin hij als zodanig optrad.

De samenstelling van de Utrechtse bevolking was, zoals gezegd, zeer divers. Daaronder bevonden zich verschillende categorieën van vrije en onvrije personen. Het is aannemelijk, al vinden we dat niet in de bronnen terug, dat al in een vroeg stadium personen uit verschillende standen broederschappen hebben gekend ter behartiging van gemeenschappelijke belangen, op religieus gebied en op het terrein van de beroepsuitoefening. Met name een hanze of koopmansgilde zal al vroeg in Utrecht hebben bestaan, maar wellicht zijn ook de ambachtsgilden al van oude datum.

Het jaar 1122

Er zijn jaartallen die diep in het geheugen van mensen of instellingen gegrift staan. Vaak zijn dergelijke jaartallen echter kapstokken waaraan langdurige ontwikkelingen moeten worden opgehangen. Voor de stad Utrecht is 1122 zo'n jaartal. Op 2 juni van dat jaar werden voorrechten die kort tevoren door bisschop Godebold verleend waren door keizer Hendrik V bevestigd. Ook het al bestaande geschreven en ongeschreven recht kreeg bij die gelegenheid keizerlijke bevestiging[63]. Later in dat jaar had er een andere belangrijke gebeurtenis plaats, en die had zijn weerslag zelfs in de hele westelijke wereld. Gedoeld wordt hier op het Concordaat van Worms, een compromis dat in 1122 gesloten werd tussen de paus en de keizer van het Heilige Roomse Rijk na een langdurig conflict, onder andere over de benoeming van bisschoppen. Door deze Investituurstrijd is in de twaalfde eeuw de positie van de bisschop een heel andere geworden dan in de daaraan voorafgaande periode. Het Concordaat van Worms was een compromis, maar de keizer was op den duur de feitelijke verliezer. Voortaan werden de bisschoppen niet meer door de keizer benoemd, maar volgens het kerkelijk recht - dit wil zeggen door de geestelijkheid en het volk - gekozen. Een van de vèrstrekkende gevolgen hiervan was dat de keizer niet meer op de bisschoppen als dragers van wereldlijk overheidsgezag kon steunen, maar omgekeerd de bisschoppen ook steeds minder op de keizer. Hiermee kwam

een eind aan het rijkskerkstelsel, waarbij de bisschoppen niet alleen werden benoemd door de keizer, maar ook betrokken werden bij het bestuur van het Rijk. In de praktijk vond de bisschopskeuze voortaan plaats door de belangrijkste geestelijken van het bisdom. In Utrecht traden de vijf kapittels op als kiescollege. Zij werden daarbij sterk beïnvloed door de machtige naburige heren. Met name de graven van Holland en Gelre hebben zich op dit punt voortdurend doen gelden[64]. Op deze wijze zijn de Utrechtse bisschoppen steeds meer onder de invloed van deze heren geraakt.

Landsheerlijkheid: het Sticht Utrecht

Ofschoon zij formeel leenmannen van het Rijk en van de bisschop waren en bleven, hebben de graven van Holland en Gelre zich weten op te werken tot nagenoeg zelfstandige landsheren. Dank zij de steun die zij van hun geestelijkheid, zo nu en dan van hun ministerialen en later de burgers van de steden ontvingen, zijn ook de Utrechtse bisschopen met veel moeite landsheer geworden over een min of meer afgerond territoir. Dit grondgebied bestond op den duur uit het Oversticht en het Nedersticht. Het Oversticht omvatte ongeveer de latere provincies Overijssel, Drenthe en de stad Groningen, het Nedersticht de huidige provincie Utrecht[65].
Ondanks het ontstaan van de landsheerlijkheid, bleven de aldus ontstane zelfstandige staatjes formeel nog tot het Heilige Roomse Rijk behoren. Zelfs in de vijftiende eeuw, toen de verhoudingen heel anders waren geworden, hield de Utrechtse schout formeel zijn ambt nog *van 's Roomsche coninx weghen* en was men gewoon hem *een zweert nae te dragen van des keysers wegen van Roemen ende in die eer des bisscops van Utrecht*[66]. Duidelijk klinkt hierin nog de echo door van het vroegere stelsel.

Het 'stadsrecht' van Utrecht

Rond het jaar 1122 vonden er in Utrecht en omgeving gebeurtenissen plaats die van grote invloed zouden blijken te zijn op de ontwikkeling van de stad[67]. Ten behoeve van de grootscheepse ontginningen in het Kromme-Rijngebied, die al in de elfde eeuw waren begonnen, werd de Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd, nadat overigens al eeuwenlang het meeste water van deze rivier door de zuidelijke afsplitsing van de Lek gestroomd was. Het is denkbaar dat de aanleg van de dam, die het scheepvaartverkeer ernstig belemmerde, oorzaak is geweest van diepgaande meningsverschillen.
Met Pinksteren 1122 bezocht de keizer Utrecht. Zijn verhouding met de bisschop was op dat moment niet best. In het langdurige en diepgaande conflict tussen paus en keizer over de benoeming van de bisschoppen had bisschop Godebold, die aanvankelijk nog een trouw aanhanger van de keizer was, enkele jaren tevoren de kant van de paus gekozen.
Er ontstond tijdens het keizerlijk bezoek aan Utrecht een opstootje - om een klei-

nigheid, zegt een kroniekschrijver - tegen de keizerlijke garde, waarbij in ieder geval ministerialen van de bisschop waren betrokken. De keizer was zeer verstoord en nam zelfs de bisschop gevangen. Deze werd pas later tegen betaling van een hoog losgeld vrijgelaten. Ook stadsgraaf Willem van Goye was aan de zijde van de bisschop bij de ongeregeldheden betrokken en werd van zijn ambt en tenminste een deel van zijn bezittingen vervallen verklaard.

Het volk daarentegen - en daarmee worden de bewoners van Utrecht, Muiden en de omgeving van deze plaatsen bedoeld - en ook een deel van de bisschoppelijke ministerialen zullen aan de kant van de keizer hebben gestaan. Zij werden daarvoor als gezegd beloond met een bevestiging van hun oude rechten en van een door de bisschop verleend, hem mogelijk afgedwongen privilege. Voor het scheepvaartverkeer van de Lek naar Utrecht werd vanaf de Hollandse IJssel, een zijrivier van de Lek, een kanaal gegraven, de Vaartse Rijn.

Twee oorkonden

In het archief van de stad worden daarvan twee oorkonden bewaard. In beide is sprake van een bevestiging van het geschreven en ongeschreven recht, en een door bisschop Godebold verleend privilege. De ene oorkonde is door de keizer verleend aan de Utrechters en de Muidenaren en degenen die in hun omgeving wonen[68] en de andere aan de Utrechters en degenen die in hun omgeving wonen[69], niet aan de Muidenaren dus. De oorkonde die zowel aan de Utrechters als de Muidenaren verleend is, bevat behalve de genoemde bevestiging ook de vermelding van een eed die de Utrechters en Muidenaren hebben afgelegd om het bisdom tegenover eenieder in trouw aan de keizer te zullen handhaven. Aan deze oorkonde is achter de gebruikelijke afsluiting met een getuigenlijst de bepaling toegevoegd dat al degenen die Utrecht met een wal moesten omgeven van iedere tol vrij zouden zijn wanneer ze naar de stad kwamen om handel te drijven.

De andere oorkonde is niet aan de Muidenaren gericht, maar alleen aan de Utrechters en degenen die in hun omgeving woonden. Ook in deze oorkonde werd het recht en het door bisschop Godebold verleende privilege bevestigd. De eed werd echter niet vermeld en evenmin is er sprake van de genoemde tolvrijstelling. In plaats daarvan wordt gezegd dat een zekere Gijsbert, schout Galo en burggraaf Arnold en de meest eerzame burgers van de Utrechters bij de keizer hadden geklaagd over de hoogte van de tol in Utrecht die tegen de oude gewoonten verhoogd was. Hierna werd de oude tol bevestigd. De tarieven werden in de oorkonde opgenomen. Daaraan werd de bepaling toegevoegd dat degenen die binnen de stad kwamen om handel te drijven en hun goederen onder de jurisdictie zouden vallen van hen die gezworen hadden een rechtvaardig vonnis te wijzen, 'dit wil zeggen: de schepenen', voegt de oorkonde eraan toe.

Er is al heel veel over de inhoud van deze oorkonden gezegd en geschreven[70]; hier worden slechts enkele zaken benadrukt. In de eerste plaats moet gewezen worden op het feit dat de privilegiëring plaatshad door de keizer tegenover de bisschop, die in opstand was gekomen en door hem gevangen werd gehouden. De keizer zocht steun bij de lekenbevolking, die moest zweren het bisdom - waarmee hier vanzelfsprekend het wereldlijk machtscomplex, het latere Sticht, werd bedoeld - tegen een ieder in stand te zullen houden.

Een 'klassiek' stadsrecht?

Opmerkelijk is verder het feit dat ook omwonenden in het privilege werden betrokken. Dit verdraagt zich slecht met latere stadsrechten, die zich beperken tot de bewoners van het stadsgebied zelf en dan nog wel tot een beperkte groep, de burgers. Maar we moeten wel bedenken dat die echte - of zo men wil klassieke - stadsrechten pas uit later tijd dateren. Dat de omwonenden mee geprivilegieerd werden, hangt samen met het feit dat de burcht tot dan toe bescherming geboden had niet alleen aan degenen die binnen die burcht woonden maar ook aan de mensen in de omgeving. In tijd van gevaar trokken die zich met hun vee en andere roerende bezittingen binnen die burcht terug. De aan te leggen wal ging functioneren als een nieuwe burcht van grotere omvang. Het lag daarbij voor de hand dat ook deze nieuwe versterking bescherming bood aan de omwonenden. Zij werden eveneens ingeschakeld bij de aanleg van die wal en kregen in ruil daarvoor tolvrijstelling wanneer zij de stad bezochten om handel te drijven. Pas in later tijd gingen de inwoners van de stad - en dan met name de geprivilegieerde groep, de burgers - de stadsomwalling als hun exclusieve voorrecht beschouwen en probeerden zij in het algemeen niet-burgers juist buiten die beschutting te houden wanneer hun dat het beste leek. Desalniettemin wisten zij de plattelanders soms te dwingen tot medewerking aan de instandhouding van de vestingwerken.

Het stadsgebied van Utrecht werd omwald door aan de west- en de oostkant een noord-zuid lopende gracht te graven en de aarde die eruit kwam langs de binnenzijde van de gracht op te

De westelijke stadsmuur met drie torens. De meest rechtse was de Smeetoren, die volgens een gedenksteen in 1145 door de 'prefect' Alfer werd gebouwd. Hij geeft een beeld van het hoge niveau dat de stadsversterking van Utrecht al kort na de privilegiëring in 1122 bereikt had. Tekening door H. Saftleven, (ca. 1660). GAU, TA Da 3.19.

werpen. Aan de noord- en de zuidzijde zal gebruik gemaakt zijn van de daar aanwezige rivierlopen. Er werd voor gezorgd dat de belangrijkste kerken en nederzettingen binnen de vesting kwamen te liggen. Dit aldus afgebakende, harpvormige stadsgebied is nog voor een deel herkenbaar in de singels, zij het dat de later aangelegde bolwerken de rechtheid van de grachten hebben doorbroken. Het aldus afgebakende stadsgebied had een omvang van 131 hectare, wat zeer ruim was voor die tijd[71].

Het oudste stadsbestuur

Er is al gewezen op het gerecht van schout en schepenen, de schepenbank, die in de plaats getreden zal zijn van het stadsgrafelijk gerecht en waarschijnlijk ook van een of meer immunitaire rechtbanken. In 1122 zal de bevoegdheid van het schepengerecht zijn vergroot doordat voortaan ook de kooplieden en hun goederen aan zijn jurisdictie werden onderworpen. In 1220 heeft zoals gezegd de stadsgraaf ten behoeve van de Utrechtse kerk afstand gedaan van zijn grafelijke rechten in Utrecht.

Het schepengerecht, dat beschouwd kan worden als het oudste bestuurslichaam van de stad, zal niet alleen rechtspraak uitgeoefend hebben, het zal ook bevoegdheid hebben gehad om regels vast te stellen en bestuurshandelingen te verrichten[72]. Het was gevestigd aan het Buurkerkhof tegenover de toenmalige westelijke ingang, waarschijnlijk ongeveer ter plaatse van de tegenwoordige toren van de Buurkerk[73]. Pas in 1343 of 1344 is het vandaar verhuisd naar het huis Hazenberg aan de Plaats, de huidige Stadhuisbrug. Het huis Hazenberg stond op de hoek naar het Oudkerkhof toe[74].

Er is hiervóór gesproken over het 'heerlijk' en het 'gemeentelijk' element in de rechtspraak. Bij het schepengerecht werd het heerlijke vertegenwoordigd door de schout, die optrad als verte-

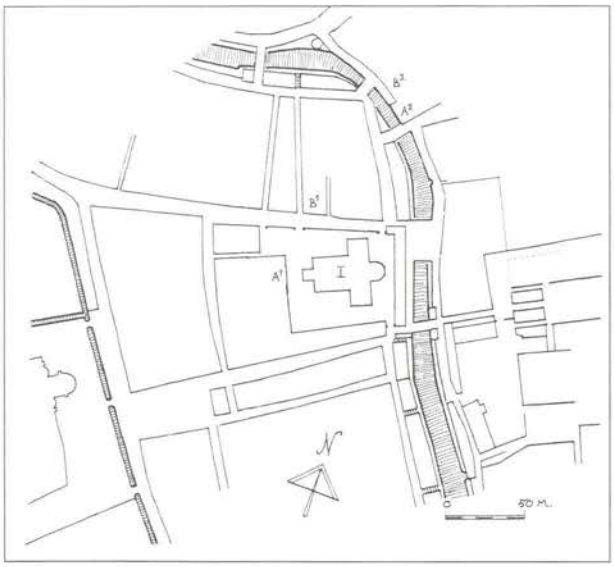

De Buurkerk (I) vóór de uitbreiding naar het westen toe in de tweede helft van de veertiende eeuw. Het rechthuis van de stad, waar het schepengerecht zetelde (A¹), bevond zich ten westen van de toenmalige kerktoren, het raadhuis (B¹) ten noorden daarvan, in het zogeheten Schoonhuis. In 1343 of 1344 werd het rechthuis verplaatst naar het huis Hazenberg (A²); het raadhuis verhuisde in 1537 naar het huis Lichtenberg (B²), beide aan de Plaats. Voor de vorming van dit plein, de huidige Stadhuisbrug, werd de ruimte tussen de Broodbrug en de Logenbrug overwelfd. Naar een tekening van A.F.E. Kipp.

genwoordiger van de heer - de landsheer of stadsheer -, dit wil zeggen de Utrechtse bisschop. Het gemeentelijke element werd gevormd door de schepenen, die optraden als vertegenwoordigers van de rechtsgemeente, het volk. Dit was zo ook al werden zij door de bisschop benoemd of beëdigd. Dat gebeurde voor het leven, of althans tot zij al dan niet op eigen verzoek door de bisschop werden ontslagen[75].

De eerzaamste burgers

Men zou kunnen denken dat in beginsel alle rechtsgenoten - dit wil zeggen al degenen die tot dezelfde stand behoorden - in aanmerking kwamen om schepen te worden. Dat was echter niet het geval. We zien dat het schepenambt voorbehouden was aan een beperkte kring personen die met verschillende namen werden aangeduid, als *meliores* - de besten -, *potentes* - de machtigen - en dergelijke. In Utrecht komen we dit zogeheten melioraat tegen in de toloorkonde uit 1122 waarin ze de *honestiores Traiectensium cives*, 'de eerzaamste burgers van de Utrechters', worden genoemd. Zij waren het die met Gijsbert, schout Galo en burggraaf Arnold om matiging van de toltarieven vroegen[76]. Hun invloed kan worden afgeleid uit een oorkonde uit 1127. Daaruit blijkt dat de bisschop twee van de vier jaarmarkten die in Utrecht werden gehouden in de koopliedenwijk *Stathe* had verplaatst naar de 'nieuwe gracht'[77]. Hiermee werd het zuidelijk deel van de tegenwoordige Oude-

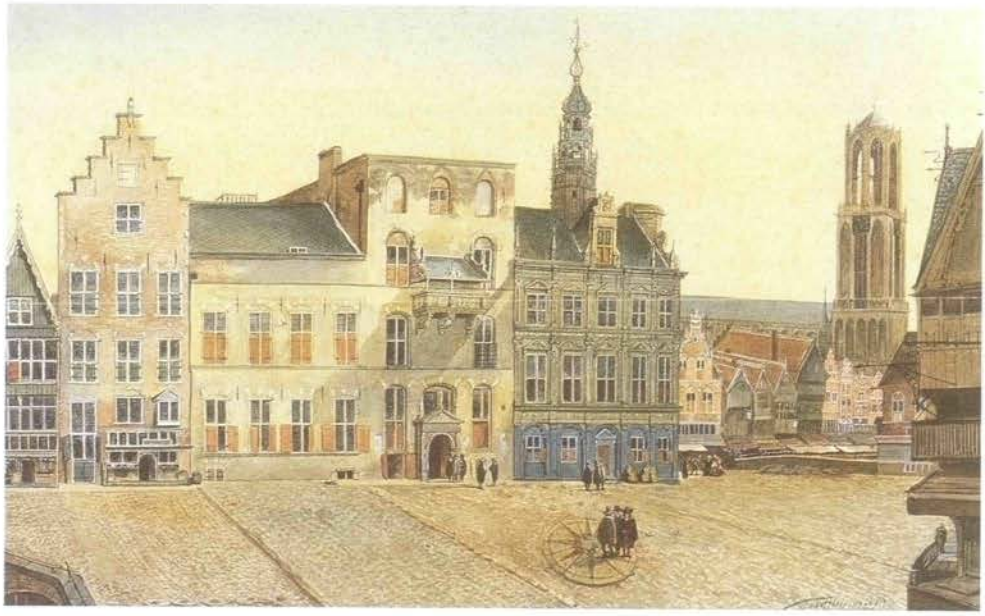

De Stadhuisbrug met achter de 16de-eeuwse Renaissance-gevel het rechthuis, het vroegere huis Hazenberg. Sinds 1343 of 1344 kwam hier het schepengerecht bijeen. In het gebouw links daarvan, Groot en Klein Lichtenberg, vergaderde vanaf 1537 de raad. Tekening van J. Hoevenaar Wz. naar een schilderij van A. Honich, 1663. GAU, TA Na 2.9.

gracht bedoeld, dat kort tevoren gegraven was. Volgens de bisschop hadden het grootste deel van de stadsbevolking en alle kooplieden gevraagd om de markten weer naar *Stathe* terug te brengen. De aangegeven reden is veelzeggend: daar zouden de huizen voor de handel sterker en beter gebouwd zijn.

Het is duidelijk waar we de *honestiores cives* moeten zoeken: onder de rijke kooplieden. Belangrijk criterium om deel uit te maken van de bovenlaag was dat men geen handarbeid verrichtte. Ook een bepaald vermogen of bezit van onroerend goed was in het algemeen een voorwaarde om tot deze groep te kunnen behoren.

De *honestiores cives* van Utrecht hielden zich bezig met de handel, met het beleggen van geld in onroerend goed - belangrijk was bijvoorbeeld de organisatie van de ontginningen die in de elfde en twaalfde eeuw op grote schaal plaatsvonden -, en met het bekleden van overheidsbetrekkingen. Voor een deel zullen zij afkomstig zijn geweest uit de welgestelde vrijen; het is echter aannemelijk dat een ander deel van hen van onvrije herkomst was, maar na het bereiken van een zekere welstand zichzelf vrijgekocht had. Mogelijk is dit ook het geval geweest met de grond waarop zij woonden. Uit gegevens uit later tijd blijkt dat dit zogeheten *ouderve*, waarop zij hun grote stenen huizen bouwden, een afwijkend systeem van vererving bezat. Het kwam na overlijden niet in een onverdeelde boedel terecht, maar vererfde rechtstreeks aan de oudste zoon, en bij het ontbreken van zonen aan de oudste dochter. De bedoeling hiervan was het goed onverdeeld in handen van dezelfde familie te houden[78].

Welgeboren Sint-Maartensdienstmannen

Een interessante vraag is of ook de onvrije ministerialen van de bisschop deel konden uitmaken van de Utrechtse burgerij, en dan met name de welgestelde ministerialen, die later opgenomen werden in de Utrechtse ridderschap. Waarschijnlijk is dit in oorsprong niet het geval geweest, omdat het burgerschap zich niet verdroeg met onvrijheid. En hoe welgesteld en machtig de bisschoppelijke dienstlieden ook konden zijn, vrij waren ze niet. In de oorkonde van 1196, waarin voor het eerst raden voorkomen, worden de burgers en de ministerialen als aparte categorieën personen vermeld[79]. In later tijd echter, in de loop van de dertiende eeuw - toen zoals we gezien hebben de bisschoppelijke ministerialiteit meer als een privilege dan als een vorm van onvrijheid werd beschouwd - ziet men ook ministerialen als burgers van Utrecht vermeld, sterker nog, de Utrechtse burgers gingen zichzelf als 'welgeboren Sint-Maartensdienstmannen' van de Utrechtse kerk beschouwen. Er vond dus als het ware een omkering plaats van de voorwaarden om tot een stand te behoren, waarbij het deel uitmaken van de ministerialiteit als een voorrecht werd beschouwd. De pretentie van de Utrechtse burgers om tot de stand van welgeboren Sint-Maartensmannen te behoren, diende waarschijnlijk tevens om te

voorkomen dat ministerialen zich op grond van hun stand aan de rechtspraak van de Utrechtse schepenbank onttrokken[80].

Gezamenlijk optreden

We zien intussen dat er in de twaalfde eeuw tussen beide groepen, ministerialen en burgers, wel degelijk contacten zijn geweest als het erop aankwam gemeenschappelijke belangen te behartigen. Om in 1122 het toltarief te verkrijgen, wendden drie ministerialen - Gijsbert, schout Galo en burggraaf Arnold - zich samen met de meest eerzame burgers tot de keizer. Of de Utrechtse burgers een rol hebben gespeeld bij een conflict in 1133, waarbij de broer van de graaf van Holland en de bisschop tegenover elkaar stonden en dat voor een deel in en rond de stad werd uitgevochten, is niet duidelijk. Zeker is in ieder geval dat de ministerialen van de bisschop erbij betrokken waren: zij verleenden de broer van de graaf, Floris de Zwarte, steun en verschansten zich met hem in de Mariakerk. De aartsbisschop van Mainz schreef vol verontwaardiging aan een collega dat zij er een paardenstal en bordeel van hadden gemaakt[81].

Wèl speelden de Utrechtse burgers een rol bij de bisschopsverkiezingen van 1151, een duidelijk bewijs van hun toenemende invloed. Tegen het besluit van een meerderheid aangevoerd door de geestelijkheid en de graven van Gelre, Holland en Kleef in, koos een andere groep een minderheidskandidaat. Die andere groep bestond uit ministerialen die daarbij steun ontvingen van de burgers van Utrecht en Deventer en van de boeren en handwerkslieden. Met geweld werd de kandidaat van de clerus en de adel, Herman proost van Sint-Gereon in Keulen, op de bisschopszetel geplaatst, maar hij kon als zachtaardig en zelfs simpel man zijn gezag moeilijk vestigen en er heersten moord en doodslag[82]. De Utrechters kunnen alleen door harde prelaten in het gareel gehouden worden, verzuchtte een kroniekschrijver.[83] Ook enkele jaren later, in 1159, werkten burgers en ministerialen weer samen in een conflict met de bisschop.[84] De conclusie moet dan ook zijn dat in de twaalfde eeuw ministerialen en burgers vaak gezamenlijk opereerden.

Samenzwering of eedverbond

Beschikten deze burgers over een eigen organisatie? We hebben al gezien dat het stedelijk schepengerecht het lichaam was dat regelgeving, bestuur en rechtspraak - kortom een groot deel van de overheidstaak - in handen had. Het was samengesteld uit de schout als vertegenwoordiger van de bisschop - het heerlijke element dus - en de schepenen als vertegenwoordigers van de rechtsgenoten - het gemeentelijke element. Maar ook al was de rechtsgemeente hier vertegenwoordigd, de schepenen bleven toch werktuigen van de bisschop door wie zij werden aangesteld

en zo nodig afgezet. De schepenbank als geheel was daardoor in wezen toch eerder heerlijk dan gemeentelijk.

Het lijkt erop dat het echte ding, dat we hiervoor al behandeld hebben, is blijven bestaan. We komen de data waarop het werd gehouden in later tijd nog tegen als termijnen waarbinnen overgedragen onroerende zaken - grond en huizen dus - moesten worden afgekondigd[85]. Maar het ding behoorde net als de rechtspraak van schout en schepenen tot het domein van de stadsheer, de bisschop.

Vastgesteld werd dat de burgers ook een aantal keren tegenover de bisschop stonden. Om dat effectief te kunnen doen was organisatie nodig. De toenemende welstand maakte dit ook gemakkelijker. We zien dan ook dat juist in de steden de bewoners zich aaneensloten. De benaming die daarvoor gehanteerd werd - en dat gebeurde vooral door hun tegenstanders - was soms *coniuratio*. Negatief gezien kan men dat vertalen met 'samenzwering', bekijkt men het positiever dan is 'eedverbond' een betere naam. Kennelijk legden de burgers een eed af om elkaars belangen te zullen behartigen.

Raden

Het ligt voor de hand dat het kiezen van vertegenwoordigers een volgende stap was. En in dit verband moeten we de *consules* of raden zien. Hun benaming verscheen voor het eerst in Noord-Italië, waar de steden het eerst op weg waren zich onafhankelijk te maken van de bisschoppen en graven die namens de keizer de bestuurs- en rechtsmacht bezaten, aan het eind van de elfde en het begin van de twaalfde eeuw. Hier lijken de raden in oorsprong echter nog ingekaderd te zijn geweest in het heerlijk bestuurssysteem en stond de handhaving van de inwendige vrede in de samenleving voorop[86]. Anders was dat in Frankrijk, waar, net als in Utrecht, de nadruk lag op het streven naar vrijmaking van het stadsheerlijk bewind, naar stedelijke autonomie. Via Zuid-Frankrijk drong de zelfstandige organisatie van de burgers - de *coniuratio*, hier veelal *communio*, 'commune', geheten - met raden als vertegenwoordigers naar het noorden door[87]. Mogelijk gebeurde dit ten dele langs de Rijn, die ook door de Utrechters druk bevaren werd: in Basel komen *consules* tussen omstreeks 1180 en 1190 voor het eerst voor, in Straatsburg tussen 1190 en 1202. De eerste vermelding van raden in de Nederlanden is die van Utrecht in 1196. Enkele jaren later, in 1201, worden ze genoemd langs de Oostzeekust, in Lübeck[88]. Bij de meeste steden in Noordwest-Europa vindt vermelding pas in de loop van de dertiende eeuw plaats.

Eerste optreden

Van de Utrechtse oorkonde echter zijn twee originele stukken overgeleverd, zodat aan het voorkomen van raden in het jaar 1196 niet getwijfeld hoeft te worden. In

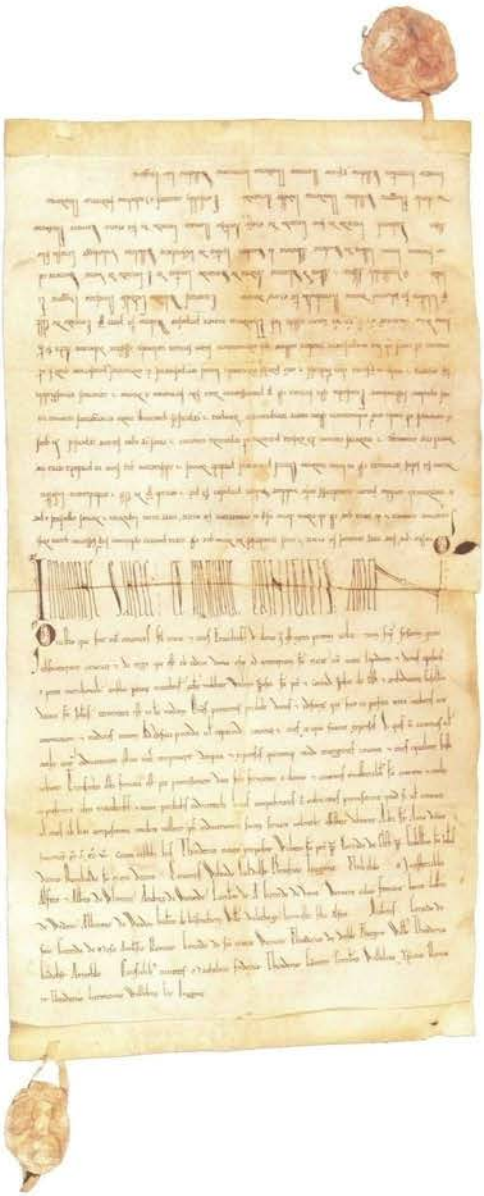

De beide 'chirografen' uit 1196 aaneengelegd, boven het exemplaar van Sint-Marie, onder dat van de stad. De stukken vormden een lang vel perkament dat in het midden is doorgesneden. RAU, S.Marie, 1012; GAU, Stadsarchief, I, 253.

de oorkonde, die dateert van kort na 30 april van dat jaar [89], wordt een geschil beëindigd tussen het kapittel van Sint-Marie en de stad over een stuk grond en een huis tussen de gracht en de kerk van Sint-Marie. Het gaat hier om het noordelijk deel van de Lijnmarkt, het gebied tussen de Zadelstraat en de Boterstraat, en de

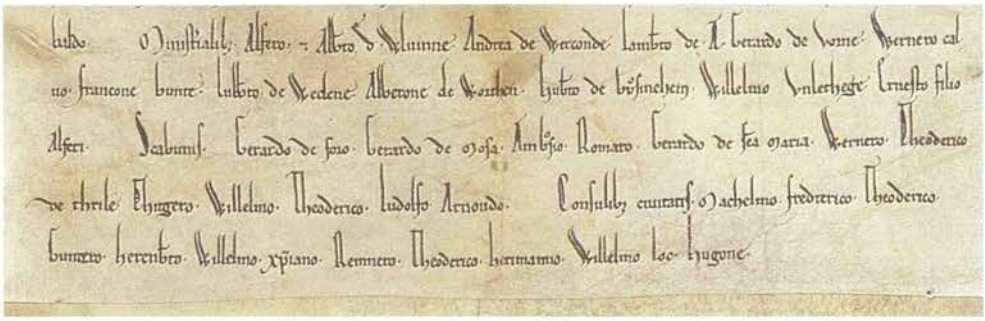

Detail van de namen van de schepenen en raden in het exemplaar uit het kapittelarchief van Sint-Marie. RAU, S. Marie, 1012.

Mariaplaats tot aan de Springweg [90]. Het ene exemplaar van het stuk bevindt zich in het kapittelarchief van Sint-Marie, het andere in het stadsarchief [91].

Het gaat hierbij om zogeheten chirografen [92]. Zij vormden in oorsprong één langwerpig stuk perkament, waarop in het midden éénmaal de aanhef, de *invocatio* met geoblongeerde - dit wil zeggen verlengde - letters werd geschreven. Deze *invocatio* - luidende: *In nomine sancte et individue Trinitatis, amen* - is in het midden doorgesneden. Om de echtheid en daarmee de bewijskracht te toetsen, konden beide stukken tegen elkaar worden gelegd.

Behalve dat we in deze oorkonde voor het eerst raden van de stad tegenkomen, hing aan deze stukken waarschijnlijk ook het oudste stadszegel, waarop een driedubbel ommuurde toren voorkwam, die geflankeerd wordt door torens en gebouwen. Het randschrift luidde: *Signum burgensium civitatis Traiecti*, 'zegel van de burgers van de stad Utrecht' [93].

We moeten ons noch op dit zegel, noch op de naam *consules*, noch op het jaartal 1196 blind staren. Men vindt vaak in de literatuur dat in Utrecht in 1196 in Utrecht voor het eerst een raad optrad, waarbij men het doet voorkomen als of dat een eenmalige gebeurtenis was [94]. Vermoedelijk ging het echter om een orgaan dat als permanente vertegenwoordiging van de burgers optrad. Voor het vaststellen van het bestaan van deze raad zijn we nu eenmaal afhankelijk van de oorkonden die bewaard gebleven zijn, en dat zijn er in deze periode nog maar betrekkelijk weinig. Het is dus ook heel goed denkbaar dat de Utrechtse raad al enige tijd bestond toen hij in de oorkonde van 1196 vermeld werd. Dat we pas in 1230 weer

Het oudste stadszegel, dat waarschijnlijk ook aan de oorkonden uit 1196 heeft gehangen. Dit exemplaar hangt aan een oorkonde uit 1230. Het randschrift luidt: Signum burgensium civitatis Traiecti, *'zegel van de burgers van de stad Utrecht'. RAU, S.Pieter, 680.*

opnieuw raden van de stad in een oorkonde tegenkomen,[95] hoeft niet te betekenen dat het tot die tijd geduurd heeft vóór de raad weer in functie kwam.

'Der stat huys'

Uit de eerste periode beschikken we niet over gegevens hoe de raad werd gekozen, of dit bijvoorbeeld gebeurde door coöptatie of dat er een grotere groep kiezers aan te pas kwam. Er is al opgemerkt dat invloed van ambachtsgilden ook voor deze vroege periode niet geheel uit te sluiten is. We zullen nog zien dat zij later de verkiezing geheel in handen krijgen. Kenmerkend was in ieder geval voor een latere periode ook dat de raad kon optreden zonder dat daarbij een vertegenwoordiger van de stadsheer, zoals de schout, betrokken was. Het lijkt aannemelijk dat de raad in zijn opzet van meet af aan volledig gemeentelijk van karakter is geweest.

De bebouwing aan de Steenweg op de plaats waar eens het Schoonhuis heeft gestaan. Tot 1537 vergaderden hier de gemeenteraad en de gilden. Opmerkelijk is dat in het midden van het pand een gang ligt die naar het achterterrein voert. Tek. A.F.E. Kipp.

Opmerkelijk is dat hij in later tijd blijkt te zetelen in het Schoonhuis aan de Steenweg, ten noorden van de ingang van de Buurkerk[96]. In dit gebouw, dat *der stat huys* of eenvoudigweg 'het huis' werd genoemd[97], waren toen ook de gilden gevestigd. We hebben al gezien dat de zetel van het schepengerecht, *der stat* ***recht****huys* genaamd, zich tegenover de westingang van de kerk bevond. Het is denkbaar dat er ook een volksvergadering heeft bestaan als gemeentelijke pendant van het ding, dat zoals we gezien hebben in wezen heerlijk van karakter was, dit wil zeggen orgaan van de stadsheer, de bisschop. Een dergelijke vergadering van stadswege, zonder inmenging van bovenaf, mogen we zien in de zogeheten buurspraak. In later tijd komen we deze buurspraak, waarop de bij klokgelui opgeroepen burgers verplicht aanwezig moesten zijn, tegen als een bijeenkomst waarop in hoofdzaak verordeningen werden afgekondigd[98].

Adviescollege

In eerste instantie zal de raad slechts een orgaan van de burgers geweest zijn dat het schepengerecht van advies diende. Deze functie ligt al in de benaming raad

opgesloten. In 1230 zien we hem samen met schout en schepenen optreden in een geschil tussen het kapittel van Sint-Pieter aan de ene en Otto en Diederik Reiger aan de andere kant.[99] Het ging hierbij om rechten op de helft van een hal. Uit latere gegevens weten we dat deze hal achter het koor van de Buurkerk stond, aan de tegenwoordige Choorstraat, en dat zij de Oude Hal of de Oude Schoenmakershal werd genoemd[100]. Ofschoon er sprake was van een rechtsgeding voor het schepengerecht, waarbij de schepenen het vonnis wezen, werd de oorkonde uitgevaardigd door schout, schepenen en raden en werd het kapittel ook door deze organen in zijn rechten bevestigd. De oorkonde werd met het stadszegel bezegeld. Hieruit kan worden afgeleid dat de raad in ieder geval bij de oplossing van het conflict betrokken is geweest, al blijkt niet op welke manier.

Een jaar later, op 6 oktober 1231, was er opnieuw sprake van een geschil tussen het kapittel van Sint-Marie en de stad. Het conflict ging over hetzelfde stuk grond als in 1196, toen de raad voor het eerst vermeld werd[101]. Er werd toen een regeling getroffen over het door de kanunniken gebouwde huis. Deze regeling werd gemaakt en goedgekeurd door deken en kapittel van Sint-Marie en door schout, schepenen en raden van de stad, die allen met name werden genoemd. Deze oorkonde werd bezegeld door het kapittel en de stad. Ook hier zien we dus weer betrokkenheid van de raad zonder dat blijkt waaruit die betrokkenheid bestond.

Het ging in 1230 en 1231, net als in 1196, telkens om geschillen met onroerend goed. In beginsel behoorde dat tot de competentie van het schepengerecht. Het bijzondere in deze gevallen was dat er steeds een kerkelijke instelling bij betrokken was. De verhouding tussen geestelijken en leken, die naar verschillend recht leefden, is door de eeuwen heen in Utrecht een zeer precaire geweest[102]. Misschien is dat de reden geweest waarom ter beëindiging van het geschil een ruime vertegenwoordiging van de burgers, waaronder ook de raad, erin gemengd werd.

Rechtspraak en regelgeving

In de loop van de tijd werd deze bemoeienis van de raad steeds sterker. Niet alleen op het gebied van het stellen van regels en het nemen van bestuursbesluiten, maar ook op het terrein van de rechtspraak. Dit alles ging ten koste van de bevoegdheid van het schepengerecht, dat zoals we gezien hebben een groot deel van de overheidstaak in de vorm van rechtspraak uitoefende. Vanaf de veertiende eeuw bemoeide de raad zich met de jurisdictie wanneer hij dat nodig vond. Meestal gebeurde dat wanneer de vrede in de stad in het geding was, zowel in strafzaken als bij geschillen tussen twee partijen. Dit ingrijpen hield zelfs in dat mensen door de raad ter dood veroordeeld werden, waarbij schout en schepenen alleen nog voor de vorm het vonnis moesten uitspreken[103]. Pas in de zestiende eeuw heeft keizer

Karel V hieraan een eind kunnen maken en de hele jurisdictie weer in handen van het schepengerecht gelegd [104].

De raad is ook al spoedig na zijn ontstaan actief geworden op het terrein van de regelgeving. Uit het jaar 1233 dateert de eerste verordening waaraan door de raad werd deelgenomen. Op 30 maart van dat jaar stelden schout, schepenen, raden en gezworenen van de stad Utrecht een regeling, een 'keur', vast voor de verkoop van wijn [105].

Wie met de gezworenen, de *iurati*, die hier naast de raadsleden genoemd worden, bedoeld zijn, is niet duidelijk. Wellicht zijn daarin vertegenwoordigers van de gilden te zien. [106] In de verordening worden ook de Rijnkooplieden genoemd, die een *hansa*, een gilde dus, blijken te hebben met aan het hoofd *aldermannen*. Zij beloven om zich aan de verordening te houden en kooplieden uit hun gilde die de regeling overtreden te straffen.

Deze verordening uit 1233 is in 1251 in dezelfde bewoordingen herhaald [107]. De oorkonden van 1233 en die van 1251 zijn overigens de enige waarin in Utrecht *iurati* genoemd worden.

Raadskeuze

We weten niet hoe de keuze van de raden in de dertiende eeuw tot stand kwam. Zeker is echter dat, net als bij de schepenen, slechts burgers gekozen konden worden die tot het melioraat behoorden. Met name de ambachtslieden - ook al oefenden zij hun beroep zelfstandig uit - waren in ieder geval uitgesloten van het recht om gekozen te worden.

Of zij aanvankelijk wel deel konden nemen aan de keuze, is niet duidelijk. Naar het voorbeeld van de kooplieden die zich verenigd hadden in hanzen of gilden, zijn ook de handwerkers zich gaan organiseren. Misschien is dat in het begin in het geheim geweest. Brengen we nog even het begrip *coniuratio* als 'samenzwering' en 'eedverbond' in herinnering. Op den duur zullen de nieuwe ambachtsgilden, waarschijnlijk tegen heug en meug, door het melioraat getolereerd zijn. In tijden van onrust, wanneer om een of andere reden de *meliores* zwak stonden, of wanneer de ambachtslieden hulp van buitenaf kregen, hebben zij geprobeerd politieke invloed te verwerven. In Utrecht is dat voor het eerst waarneembaar in 1267. Op 23 juni van dat jaar vaardigden schepenen, raden en oudermannen van de gilden - *oudermanni confraternitatum* - een verordening uit die onder meer handelde over de bescherming die de stad burgers diende te bieden [108].

Andere verhoudingen

De invloed van de gilden was toen slechts tijdelijk. De kronieken vermelden dat het regime van het melioraat hersteld werd [109]. Pas in het begin van de veertiende eeuw

De kelder van het huis Groot Lichtenberg aan de Plaats, de tegenwoordige Stadhuisbrug. De zuilen en een deel van de bogen behoren tot een voorloper van dit huis, dat uit het eind van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw dateert. Het complex Groot en Klein Lichtenberg behoorde aan het gelijknamige geslacht dat van de dertiende tot de vijftiende eeuw de stedelijke politiek beheerst heeft. In 1537 werd hier het raadhuis gevestigd. GAU, TA Da 3.60.

kregen de ambachtslieden een nieuwe kans. Sinds 1301 was in Utrecht Gwijde van Henegouwen of van Avesnes bisschop. Hij was een broer van Jan II, graaf van Holland en Henegouwen. In de stad Utrecht heerste een ernstige partijstrijd tussen de families Van Lichtenberg en De Vries - de Lichtenbergers en de Fresingen - en hun beider aanhang. Politieke meningsverschillen zijn er hoogstwaarschijnlijk niet geweest; het ging om de macht in de stad. In eerste instantie wist de bisschop een verzoening tussen beide facties tot stand te brengen. Maar als broer van de Hollandse graaf mengde hij zich in strijd tussen Holland-Henegouwen en Vlaanderen en werd op 20 maart 1304 door de Vlamingen gevangengenomen en op Duiveland vastgehouden. In Utrecht maakten zich nu de Fresingen meester van de macht. Zij werden daarbij gesteund door de Vlamingen onder aanvoering van de Zeeuwse edelman Jan van Renesse. Drie leden van de Lichtenbergers, de schepenen Jacob van Lichtenberg, Werner Frederiksz. en Gerrit Vrenken, werden vermoord; hun aanhang de stad uitgedreven [110].

Nu werkte in Utrecht door wat zich enkele jaren tevoren in Vlaanderen had afgespeeld. De Guldensporenslag uit 1302, waarbij een Frans ruiterleger door Vlaams voetvolk in de pan werd gehakt, had daar grote invloed gehad op de democratisering van de stadsbesturen in de Vlaamse steden. Op 9 mei 1304 zien we in de stad Utrecht de ambachtsgilden eigenmachtig een aantal bepalingen vaststellen [111]. De oorkonde die daarvan werd opgemaakt, werd bezegeld met het stadszegel en met de zegels van zeven schepenen. Van deze zeven, onder wie de grote tegenstander van de Lichtenbergers, Lambrecht de Vries, werd bepaald dat zij gedurende hun leven schepen mochten blijven. Tot die tijd had de bisschop de schepenen aangesteld en beëdigd. Uit de vermeldingen kan worden afgeleid dat dit voor het leven gebeurde, of althans zolang de bisschop ze wilde handhaven in hun schepenambt. Deze gang van zaken nu werd door de gilden radicaal gewijzigd: niet de bisschop zou voortaan de schepenen aanstellen, zij zouden van jaar tot jaar gekozen worden door de raad, terwijl de raad op zijn beurt gekozen werd door de oudermannen van de gilden. Zoals we gezien hebben, is het mogelijk dat dit laatste tevoren gebeurde door coöptatie, al dan niet bekrachtigd door een vergadering van burgers, de buurspraak.

De eerste 'gildenbrief'

Het is niet mogelijk hier alle aspecten van de oorkonde van 9 mei 1304, die bekend staat als de eerste 'gildenbrief', te bespreken. Laten we ons beperken tot wat er verder over de raad in staat. Naast de verkiezing van de schepenen werd bepaald dat deze alleen in de stadsraad mochten verschijnen wanneer zij daar ontboden werden. Ook dit moet toen iets ongehoords zijn geweest. Verder werd het aantal raadsleden gesteld op 24. Een door de schepenen uit het eigen college gekozen ouderman zou tijdens zijn ambtsperiode van een jaar in de raad mogen zitten. Een raadslid mocht geen *heren cleder* dragen, dit wil zeggen niet in persoonlijke dienst van een heer staan.

Dat het niet altijd als begerenswaardig werd beschouwd om raadslid of schepen te zijn - men denke maar aan de drie vermoorde schepenen -, blijkt uit de bepaling dat men bij de eerste drie weigeringen om zitting te nemen telkens 5 pond moest betalen. Bij een volgende weigering was men zijn leven lang van het raadslidmaatschap uitgesloten. Verder konden vader en zoon en broers niet tegelijk raad of schepen zijn.

Alternerend stelsel

Het had voor de hand gelegen dat deze bepalingen na de terugkeer van de bisschop uit zijn gevangenschap en het herstel van meer normale verhoudingen teniet gedaan zouden zijn. Dit is echter niet gebeurd. Op 14 november 1305 bevestigde de bisschop op zijn slot Vreeland aan de Vecht niet alleen dat hij de stad Utrecht in haar oude privileges zou handhaven, maar dat dit ook met de gildenbrief het geval was [112]. Uitdrukkelijk werd bepaald dat de raad jaarlijks de openvallende schepenplaatsen zou aanvullen en dat de bisschop die schepenen zou beëdigen. Het is zeer opmerkelijk dat bij die gelegenheid geen vertegenwoordigers van de vijf Utrechtse kapittels aanwezig waren. De betreffende oorkonde werd slechts meebezegeld door de abt van Sint-Paulus, de commandeur van het Duitse Huis en de commandeur van het johannietersklooster. Het lijkt erop dat de Utrechtse kapittelgeestelijkheid, die altijd bij zaken van bisdom en Sticht betrokken werd [113], fel tegen de regeling gekant is geweest. Haar protest had echter geen effect.

De gebeurtenissen uit het begin van de veertiende eeuw, waarvan we er hier slechts enkele hebben kunnen vermelden, leverden voor Utrecht een bestuursstelsel op dat enkele eeuwen heeft standgehouden. De schepenkeuze door de raad vond plaats volgens een alternerend stelsel: ieder jaar traden de schepenen af; zij konden pas een jaar later opnieuw gekozen worden. In het tussenliggende jaar zullen de afgetredenen gefungeerd hebben als college van oud-schepenen. In later tijd zien we schepenen *out ende nieuwe*, zoals ze genoemd worden, optreden in lastige zaken [114].

Het is niet onmogelijk dat ook bij de raad toen een dergelijk alternerend stelsel ingevoerd is; de raad *out ende nieuwe* wordt in ieder geval al op 12 april 1331 vermeld [115]. In de betreffende oorkonde, waarin de stad onroerend goed overdroeg aan Gillis Boudekenz., traden *scepene, raet ende ghemene oudermanne van den ouden rade ende van den nywen der stat van Utrecht* op. Met de oudermannen zijn de oudermannen van de ambachtsgilden bedoeld.

Wat er dus in deze periode gebeurde, was dat er een steeds grotere groep personen bij de besluitvorming op het terrein van wetgeving, bestuur en rechtspraak betrokken werd. Zojuist was sprake van de raad in de ruimste zin. Daar tegenover zou men de jaarlijks door de gilden gekozen raadsleden de raad in de engste zin kunnen noemen. Overigens hanteerde men in de middeleeuwen dit onderscheid niet; steeds werden in de stukken de categorieën opgesomd die aan de beraadslaging hadden deelgenomen. Naarmate een zaak van groter belang werd geacht, namen meer mensen aan de besluitvorming deel. Aldus had de stad in het begin van de veertiende eeuw een verregaande mate van autonomie verkregen, waaraan een relatief groot gedeelte van de bevolking kon deelnemen.

Tot besluit

De raad, die in 1996 precies achthonderd jaar eerder voor het eerst vermeld werd, vormde een eerste stap in de richting van een autonoom stadsbestuur en lokale democratie. Van de lange weg die er nog te gaan was naar de huidige gemeenteraad

De Utrechtse gemeenteraad van 1996 in vergadering. GAU, Fotodienst neg. B11.640-J.

is in dit artikel de eerste periode geschetst. Het nieuwe van de raad aan het eind van de twaalfde eeuw was dat hij geheel buiten de heerlijke kaders viel, dus los stond van de bisschop als stadsheer. Hij was volledig gemeentelijk, in tegenstelling tot het de oudste vorm van bestuur en rechtspraak, het schepengerecht, bestaande uit schout en schepenen. Daar vormde de schout, als vertegenwoordiger van de stadsheer, het heerlijke element, terwijl de schepenen, die namens de rechtsgenoten het gemeentelijke element vertegenwoordigden, in oorsprong toch ook door de bisschop benoemd en beëdigd werden.

Er heeft zich na de hier behandelde periode zeker geen lineaire ontwikkeling naar een steeds democratischer stadsbestuur voltrokken. Toen Karel V in 1528 landsheer van het Sticht werd, werden belangrijke bevoegdheden aan de raad ontnomen. Zoals gezegd werd de hele rechtspraak toen weer in handen van het schepengerecht gelegd. Vanaf deze tijd werd de volksinvloed steeds meer beperkt; de achttiende eeuw heeft hierin een absoluut dieptepunt gevormd. De Bataafse Revolutie aan het eind van die eeuw betekende een keer ten goede; met de Gemeentewet van Thorbecke van 1851 als uitvloeisel van de Grondwet van 1848 en de invoering van het algemeen kiesrecht, ook voor vrouwen, in 1919 is het lokale bestuur binnen zekere grenzen autonoom en in ieder geval democratisch geworden [116]. De Utrechters hoeven niet langer door harde prelaten in het gareel te worden gehouden, zoals de middeleeuwse kroniekschrijver zei, maar bepalen iedere vier jaar zelf door wie ze bestuurd willen worden. Opmerkelijk is overigens dat in de persoon van de door de Kroon - dit wil overigens zeggen: onder verantwoordelijkheid van de regering - benoemde burgemeester een heerlijk element in het bestuur nog steeds aanwezig is.

Ondanks de op- en neergang in de ontwikkeling van de stadsraad mogen we de twaalf raden van 1196 de rechtstreekse voorgangers noemen van de 45 leden die de Utrechtse gemeenteraad in 1996 telde. Weinig steden in Europa kennen zo'n lange traditie van autonomie en binnen zekere grenzen ook democratie als Nederlands grootste en belangrijkste middeleeuwse stad.

Bijlage

1196 (na april 30)

Het Utrechtse kapittel van Sint-Marie en de stad sluiten een overeenkomst over een door de kanunniken gebouwd huis naast de Borchbrug en over de grond vanaf dat huis tot aan het kerkhof van Sint-Marie. Zij zullen de inkomsten en uitgaven met betrekking tot die grond en zijn bebouwing gelijkelijk delen.

Originelen: A[1] chirograafgedeelte bestemd voor de stad: GAU, Stadsarchief, I, nr. 253. Uithangend zwaar beschadigd zegel van Sint-Marie in witte was. Het zegel van de stad met de staart verloren. Bovenaan de onderste helft van de invocatio als chirograaflegende. In dorso onder meer, met 15de-eeuwse hand: Concordi tusschen der stat van Utrecht ende den heren van sunte Marien vanden huse gelegen an die Borchbruch.
A[2] chirograafgedeelte bestemd voor het kapittel van Sint-Marie: RAU, S.Marie, nr. 1012. Uithangend beschadigd zegel van Sint-Marie in witte was. Het zegel van de stad met de staart verloren. Bovenaan, ondersteboven, de bovenste helft van de invocatio als chirograaflegende.
Editie: OSU, I, nr. 529, naar A[1].

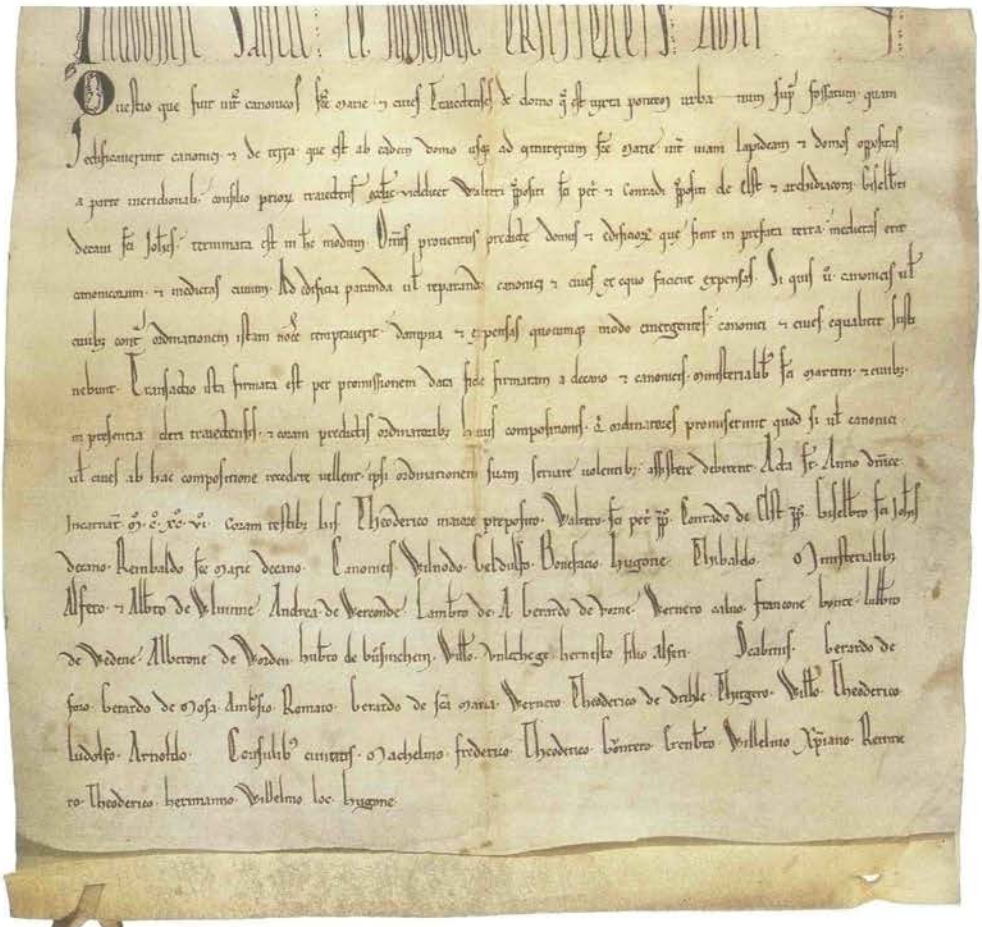

Het exemplaar van de oorkonde uit 1196 dat bewaard wordt in het archief van het de stad. GAU. Stadsarchief, 1, nr. 253.

In nomine sancte et individue Trinitatis, amen.

Questio que fuit inter canonicos sancte Marie et cives Traiectenses de domo que est iuxta pontem urbanum supra fossatum, quam edificaverunt canonici, et de terra que est ab eadem domo usque ad cimiterium sancte Marie inter viam lapideam et domos oppositas a parte meridionali, consilio priorum Traiectensis ecclesie, videlicet Walteri prepositi sancti Petri, et Conradi prepositi de Elst et archidiaconi, Giselberti decani sancti Iohannis, terminata est in hunc modum.

Omnis proventus predicte domus et edificiorum que fient in prefata[a] terra medietas erit canonicorum et medietas civium.

Ad edificia paranda vel reparanda canonici et cives ex equo facient expensas.

Si quis vero canonicis vel civibus contra ordinationem istam nocere temptaverit, dampna et expensas, quocumque modo emergentes, canonici et cives equaliter sustinebunt.

Transactio ista firmata est per promissionem, data fide firmatam a decano et canonicis, ministerialibus sancti Martini et civibus, in presentia cleri Traiectensis et coram predictis ordinatoribus huius compositionis. Qui ordinatores promiserunt quod si vel canonici vel cives ab hac compositione recedere vellent, ipsi ordinationem suam servare volentibus assistere deberent.
Acta sunt[b] anno dominice incarnationis M° C° XC° VI° coram testibus his: Theoderico maiore preposito, Waltero sancti Petri preposito, Conrado de Elst preposito, Giselberto sancti Iohannis decano, Reinbaldo[c] sancte Marie decano; canonicis: Wilnodo, Geldulfo[d], Bonefacio, Hugone, Thibaldo[e]; ministerialibus: Alfero et Alberto de Wlvinne, Andrea de Werconde, Lamberto de A, Gerardo de Vorne, Wernero Calvo, Francone Bonte[f], Lubberto de Wedene, Alberone de Worden[g], Huberto de Businchem, Willelmo Unlethege, Hernesto[h] filio Alferi; scabinis: Gerardo de Foro, Gerardo de Mosa, Ambrosio, Romaro, Gerardo de sancta Maria, Wernero, Theoderico de Drihle[i], Thitgero, Willelmo, Theoderico, Ludolfo, Arnoldo[j]; consulibus civitatis: Machelmo, Frederico[k], Theoderico, Göntero[l], Erenberto[m], Willelmo, Christiano, Reinnero, Theoderico, Herimanno, Willelmo Loe, Hugone.

[a] predicta *A*[2]. - [b] *Hierna* hec *in A*[2]. - [c] Reimboldo *A*[2]. - [d] Geldolfo *A*[2]. - [e] Tibaldo *A*[2]. - [f] Bunte *A*[2]. - [g] Worthen *A*[2]. - [h] Ernesto *A*[2]. - [i] Thrile *A*[2]. - [j] Arnoudo *A*[2]. - [k] Fredrerico *A*[2]. - [l] Guntero *A*[2]. - [m] Herenberto *A*[2].

Vertaling:

In naam van de heilige en ondeelbare Drie-eenheid, amen.
Het geschil dat bestond tussen de kanunniken van Sint-Marie en de Utrechtse burgers over het huis[1] dat staat bij de Borchbrug[2] aan de gracht, dat de kanunniken hebben gebouwd, en over het land vanaf dat huis tot aan het kerkhof van Sint-Marie tussen de steenweg[3] en de huizen ertegenover aan de zuidkant,[4] is op advies van vooraanstaande geestelijken van de Utrechtse kerk, te weten Wouter proost van Sint-Pieter en Koenraad proost van Elst en aartsdiaken, en Gijsbert deken van Sint-Jan, beëindigd op deze wijze.
Van alle opbrengst van het voornoemde huis en de gebouwen die op het voornoemde land zullen worden gebouwd, zal de helft van de kanunniken zijn en de helft van de burgers.
Om gebouwen op te trekken of te herstellen zullen de kanunniken en de burgers gelijkelijk de uitgaven doen.
Als evenwel iemand de kanunniken of de burgers tegen deze regeling in schade zal proberen aan te doen, zullen de kanunniken de schade en uitgaven die zich op enige wijze zullen voordoen gelijkelijk dragen.
Deze overeenkomst is bevestigd door een belofte onder ede van deken en kanunniken, Sint-Maartensdienstmannen en burgers, in aanwezigheid van de Utrechtse geestelijkheid ten overstaan van de opstellers van deze regeling. En deze regelaars hebben beloofd dat wanneer ofwel de kanunniken of de burgers van deze regeling af willen, dat zij degenen die hun regeling willen behouden moeten bijstaan.
Deze dingen zijn gedaan in het jaar van de vleeswording van de Heer 1196 ten overstaan van deze getuigen: domproost Diederik, Wouter proost van Sint-Pieter, Koenraad proost van Elst, Gijsbert deken van Sint-Jan, Reimbold deken van Sint-Marie; de kanunniken Wilnod, Geldolf, Bonifaas, Hugo, Tibald; de dienstmannen Alfer en Albert van Wulven, Andries van Werkhoven, Lambert van der A, Gerard van Voorn, Kale Werner, Frank Bonte, Lubbert van Waaien, Albero van Woerden, Hubert van Beusichem, Willem Unlethege, Ernst Alfersz.; de schepenen Gerard van der Markt, Gerard van der Maas, Ambroos, Roemer, Gerard van Sint-Marie, Werner, Diederik van Driel, Ditger, Willem, Diederik, Ludolf, Arnoud; de raden van de stad Machelm, Frederik, Diederik, Gunter, Ermbrecht, Willem, Christiaan, Reinier, Diederik, Herman, Willem Loe, Hugo.

[1] Thans Lijnmarkt 2-10. - [2] De houten voorganger van de Maartensbrug. - [3] Zadelstraat. - [4] Boterstraat.

Gebruikte afkortingen

AGN	*Algemene geschiedenis der Nederlanden*, D.P. Blok e.a., red., 15 dln., Haarlem, 1977-1983.
DB	*Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, M. Gysseling en A.C.F. Koch, eds., I, Brussel, 1950.
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HDR	*Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, A. Erler en E. Kaufmann, eds., Berlijn, 1971.
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
OHZ	A.C.F. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I, 's-Gravenhage, 1970.
OSU	S. Muller Fz. e.a., eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht-'s-Gravenhage, 1920-1959.
RAU	Rijksarchief in Utrecht
WVOVR	Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht
bew.	bewerkt door
ed(s).	uitgeven door [editor(es)]
e.a.	en anderen
m.n.	met name
red.	onder redactie van [redactie]
s.v.	onder het trefwoord [sub voce]
z.pl.	zonder plaatsaanduiding

Bronnen

Rijksarchief in Utrecht:
Archief van het domkapittel, nr. 1105-3 (1331 april 12).
Archief van het kapittel van Sint-Pieter, nr. 148 (1330 maart 31).
Archief van het kapittel van Sint-Marie, nr. 229 (1330 maart 31).

Literatuur en bronnenpublicaties

Zie ook hierboven onder: Gebruikte afkortingen

Bergh, Van den, 1949 ▸ L.Ph.C. van den Bergh, *Handboek der Middelnederlandsche geographie*, 3de druk, A.A. Beekman en H.J. Moerman, bew., 's-Gravenhage, 1949.
Blécourt-Fischer, De, 1967 ▸ A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, 7e druk, H.F.W.D. Fischer, bew., Groningen, 1967.
Broer en De Bruijn, 1995 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten, Utrecht*, 1995.
Broer en De Bruijn, 1996 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Werd de eerste kerk gebouwd op de resten van een Romeins tempeltje? De mysteries rond het Utrechtse Domplein', *Alledaagse Dingen. Nieuwsblad voor volkscultuur, regionale geschiedenis, folklore en volkskunst in Nederland en Vlaanderen*, maart 1996, 10-12.
Broer en De Bruijn, 1997 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Bonifatius en de Utrechtse kerk' (in voorbereiding).
Bruch, ed., 1973 ▸ H. Bruch, ed., *Chronographia Johannis de Beke*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 143, 's-Gravenhage, 1973.
Bruijn, De, 1994 ▸ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografisch studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*. Stichtse Historische Reeks 18, Utrecht, 1994.
Buitelaar, 1993 ▸ A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*. Middeleeuwse studies en bronnen, XXXVII, Hilversum, 1993.
Burgers, 1991 ▸ J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?), *Bijdragen en Medelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991) 1-32.
Byl, 1965 ▸ R. Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle*. Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, XVII, Brussel, 1965.
Coldeweij, 1981 ▸ J.A. Coldeweij, *De heren van Kuyc 1096-1400*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, L, Tilburg, 1981.
Dekker, 1981 ▸ C. Dekker, 'De dam bij Wijk', in: *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J.L. van der Gouw*, Groningen, 1980, 248-266 (= *Nederlands Archievenblad*, 84).
Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Stichtse Historische Reeks, 9, Zutphen, 1983.
Dolfin e.a., 1989 ▸ M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht IIIA, 's-Gravenhage, 1989.
Doorselaer, Van, 1981 ▸ A. van Doorselaar, 'De Romeinen in de Nederlanden', in: *AGN*, dl 1, Haarlem, 1981, 22-98.
Ennen, 1979 ▸ E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, 3de druk, Göttingen, 1979.
Godding, 1987 ▸ Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Académie Royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Lettres, Collection in-4°, 2e série, XIV, 1, Brussel, 1987.
Gouw, van der, 1962 ▸ Gouw, J.L. van der, e.a., *Nederlandse archiefterminologie*. Archivistica 2, Zwolle, 1962.
Grondwet ▸ *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*.
Haakma Wagenaar, 1986 ▸ Th. Haakma Wagenaar, 'De bouwgeschiedenis van de Buurkerk', *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht* 7, Jaarverslag 1982, 1983, 1984, Utrecht, 1986, 147-183.
Haslinghuis en Peeters, 1965 ▸ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst II, De provincie Utrecht, 1ste stuk, De gemeente Utrecht II, 's-Gravenhage, 1965.
Hoekstra, 1988 ▸ T.J. Hoekstra, 'De dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', in: *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*. Clavis Kunsthistorische Monografieën VII, Utrecht, 1988.
Hoekstra, 1989 ▸ T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie van Utrecht', in: M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht IIIA, 's-Gravenhage, 1989.
Holder-Egger, ed., 1887 ▸ O. Holder-Egger, ed., 'Vita sancti Gregorii abbatis Traiectensis', *MGH*, Scriptores XV-1, Hannover, 1887, 66-79.
Hoven van Genderen, Van den, 1987 ▸ B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*. Stichtse Historische Reeks 13, z.pl., 1987.
Immink, 1942 ▸ P.W.A. Immink, *De wording van staat en souvereiniteit in de middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht*, I, Utrecht, 1942.
Immink en Maris, ed., 1969 ▸ P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bis-*

schop van Utrecht (1301-1317). WVOVR, 3de rks., nr. 23, Utrecht, 1969.
Janssen, 1982 ▸ H.P.H. Janssen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN*, dl 2, Haarlem, 1982, 282-323.
Jappe Alberts, 1974 ▸ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I. Maaslandse Monografieën 15, Assen, 1974.
Kieft, Van der, en Niermeijer, eds., 1967 ▸ C. van de Kieft en J.F. Niermeijer, eds., *Elenchus fontium historiae urbanae*, Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis, I, Leiden, 1967.
Koopmans, 1989 ▸ B. Koopmans, *Lofen. Een elfde-eeuws keizerlijks paleis in Utrecht*. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën 9, Utrecht-Zutphen, 1989.
Kossmann-Putto, 1982 ▸ J.A. Kossmann-Putto, 'Staatsinstellingen en recht circa 1100-1400', in: *AGN*, dl 3, Haarlem, 1982, 12-59.
Maris, 1954 ▸ A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht, 1954.
Mieris, van, ed., 1753-1756 ▸ F. van Mieris, ed., *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, 4 dln., Leiden, 1753-1756.
Milis, 1981 ▸ L. Milis, 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070', in: *AGN*, dl I, Haarlem, 1981, 266-285.
Monté ver Loren-Spruit, De, 1982 ▸ J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 6de druk, J.E. Spruit, bew., Deventer, 1982.
Muller, 1883-1885 ▸ S. Muller Fz., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, Inleiding, 2 dln. en glossarium, WVOVR, 1ste rks, nr. 3, 's-Gravenhage, 1883-1885.
Muller, 1886 ▸ S. Muller Fz., 'Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 9, Utrecht, 1886, 33-113.
Muller, ed., 1895 ▸ S. Muller Fz., ed., *Het rechtsboek van den dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc*. WVOVR, 1ste rks., nr. 18, 's-Gravenhage, 1895.
Muller, 1921 ▸ S. Muller Hz., 'De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, I, Het bisdom Utrecht', in: *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 's-Gravenhage, 1921.
Oppermann, 1908-1909 ▸ O. Oppermann, 'Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht', *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 27 (1908) 185-263; en 28 (1909) 155-233.
Oppermann, ed., 1933 ▸ O. Oppermann, ed., *Fontes Egmundenses*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3de serie, nr. 61, Utrecht, 1933.
Oud-Bosmans, 1971 ▸ P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, 7de druk, J. Bosmans, bew., Assen, 1979.
Overvoorde en Joosting, eds., 1897 ▸ J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen*. WVOVR, 1ste rks., nr. 19, dl. 1, 's-Gravenhage, 1897.
Ozinga e.a., 1989 ▸ L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989.
Post, 1933 ▸ R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*. Utrecht-Leipzig, 1933.
Post, R.R., 1957 ▸ R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, I, Utrecht-Antwerpen, 1957.
Rij, Van, ed., 1980 ▸ H. van Rij, ed., *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd en Een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, Amsterdam, 1980.
Rooijen, Van, 1994 ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Buurkerk', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1991-1992*, Utrecht, 1994.
Struick, 1972 ▸ J.E.A.L. Struick, 'Het recht van Trecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 9-37.
Tuuk, Van der, 1996a ▸ L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch-geografisch Tijdschrift*, 14 (1996) 11-23.
Tuuk, Van der, 1996b ▸ L.A. van der Tuuk, 'De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (= voortzetting van *Maandblad Oud-Utrecht*) 68 (1996), 36-44.
Vermast, 1949-1950 ▸ H.P.G.F. Vermast, 'De heeren van Goye', *De Nederlandsche Leeuw*, 66 (1949) 259-313, 329-410 en 419-435; 67 (1950) 165-177, 194-229, 236-251.
Vliet, Van, 1995 ▸ K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', *Jaarboek Oud-Utrecht 1995*, 5-52.

Noten

* Met dank aan de gemeente Utrecht voor haar financiële en aan C.J.C. Broer voor haar inhoudelijke bijdrage aan de totstandkoming van dit artikel.

1 Gemeentewet, art. 5.
2 *OSU*, nr. 529 (zie de bijlage).
3 Zie hierna, blz. 28
4 Zo spreekt Liudger in zijn waarschijnlijk nog uit de 8ste eeuw daterende levensbeschrijving van abt Gregorius van de Utrechtse kloostergemeenschap (Holder-Egger, ed., 1887, ald. 71) over *Traiectum antiquam civitatem et vicum famosum Dorstad*. Een oorkonde van 23 maart 838 (*DB*, nr. 182) vermeldt een schenking *ad ęcclesiam sancti Martini quę est infra muros iam dictę ciuitatis [Traiectensis] constructa*.
5 Zie bv. Van Doorselaer, 1981, 40.
6 Ozinga e.a., 1989, 37-56.
7 In oorsprong zetelden de bisschoppen in de hoofdplaatsen van de *civitates*. Zie bv. Milis, 1981, 266.

8 Een overzicht van de vroege topografie van de stad Utrecht biedt T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie', in: Dolfin e.a., 1989, 1-20; vgl. De Bruijn, 1994, 46-55. Voor de ontginningen zie vooral: Dekker, 1983. Met name over de voorstedelijke ontwikkeling lopen de visies uiteen. Een overzicht en gedeeltelijk nieuwe hypothese geeft Van der Tuuk, 1996a en 1996b.

9 *OSU*, nr. 309.

10 Van Rooijen, 1994, 7-11. Het gaat hier om de 'vondst' van aardewerk dat in 1933 werd opgegraven in het schip van de Buurkerk en zich in de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap bevond. Het oudste daarvan wordt thans gedateerd op omstreeks 750.

11 In verband te brengen met de stichting van de drie jongere kapittels en de overbrenging van de Sint-Paulusabdij naar Utrecht (vriendelijke mededeling van C.J.C. Broer, die hierop uitvoerig in zal gaan in haar dissertatie over de abdij). Stichting van de Buurkerk in de tiende eeuw (Haakma Wagenaar, 1986, 149) op grond van oriëntatie op de Heilig-Kruiskapel en de Oudmunsterkerk is onaannemelijk, alleen al omdat ook de oudere domkerken anders georiënteerd zullen zijn geweest dan Oudmunster. Hoogstwaarschijnlijk lagen zij alle nagenoeg evenwijdig aan de oost-westas van het Romeinse *castellum* (zie Broer en De Bruijn, 1995, 21-26; en vooralsnog Broer en De Bruijn, 1996, 10-12).

12 Zie hierna, blz. 25-26. Inmiddels is hier vroegmiddeleeuws ambachtelijk afval aangetroffen (vriendelijke mededeling van archeoloog C.A.M. van Rooijen).

13 In tegenstelling tot de waterverbindingen hebben de oude landwegen in de literatuur nog maar weinig aandacht gekregen (zie vooralsnog De Bruijn, 1994, 48-50).

14 Met name de ontginningen direct rond de stad verdienen nog nader onderzoek.

15 De Bruijn, 1994, 111-124.

16 Haslinghuis en Peeters, 1965, 145-157; over de dom ook Hoekstra, 1988, 95-108.

17 Het noordelijk deel van de Oudegracht (zie De Bruijn, 1994, 47-49).

18 Onder meer de Steenweg, Zadelstraat, Boterstraat, Lijnmarkt, noordelijk deel Choorstraat, Springweg, Twijnstraat en Waterstraat.

19 Zeer instructief voor deze problematiek is Kossmann-Putto, 1982.

20 *OSU*, nr. 309: *Data in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur.*

21 Zie Koopmans, 1989; vgl. De Bruijn, 1994, 120-124.

22 Voor de *civitates* zelfs al uit de laat-Romeinse tijd (zie *HDR*, s.v. 'Graf, Grafschaft'). Aangezien Utrecht in de Romeinse tijd geen *civitas* was, hoeft hier niet aan continuïteit gedacht te worden.

23 *OSU*, nr. 306: *omnis iusticia - - - sive in furtis sive in aggeribus sive in bellicis navibus que vulgo silinc vocantur vel quibuscumque aliis negociis ad seculare placitum pertinentibus.* Met *furtis* zullen hier ook alle andere misdrijven bedoeld zijn. In een - vertaalde - oorkonde uit 1216 omschreef de bisschop de hoge jurisdictie *alse van roeve ende vrouwen ende joncvrouwen to vercrachten ende van bloetstortinghe* (*OSU*, nr. 613). Het rechtsboek van de dom uit 1342 zegt over de strafrechtelijke bevoegdheid van de bisschop: *Episcopus ex officio suo potest punire fures, latrones, pacis violatores, virginum et mulierum violentos corruptores, raptores, dominium suum temporale usurpantes, homines captivantes vel captivos tenentes, quibus hoc racione jurisdiccionis non competit, incendiarios, ecclesiarum effractores, et in casis similibus, qui ondaet vulgo dicuntur* (Muller, ed., 1895, 59). De lage rechtsmacht werd in 1330 omschreven als *omnem iurisdictionem et cohercitionem citra membri mutilationem et mortem homini inferendam* (RAU, Archief van Sint-Pieter, nr. 148, en Archief van Sint-Marie, nr. 229).

24 Zie *HDR*, s.v. 'Graf, Grafschaft'.

25 De termen monarchaal en republikeins werden gebruikt door P.W.A. Immink (men zie bv. Immink, 1942, passim). Aangezien niet alle heerlijk gezag tevens monarchaal was - al was het ook van de monarch afgeleid -, wordt hier voorkeur gegeven aan de term 'heerlijk'. Verder wordt de uitdrukking 'gemeentelijk' gebruikt in plaats van republikeins, hoofdzakelijk omdat de laatste tegenwoordig een exclusieve tegenstelling vormt met monarchaal. Hier worden er twee naast elkaar bestaande elementen mee uitgedrukt. De Duitse literatuur spreekt doorgaans van *herrschaftlich* en *genossenschaftlich*.

26 Zie Byl, 1965, 1-13, en de daar aangehaalde literatuur.

27 Men zie voor deze en de hierna volgende problematiek De Monté ver Loren-Spruit, 1982, passim, en de daar aangehaalde literatuur.

28 Voorbeelden daarvan zijn te vinden bij Buitelaar, 1993, 44-45.

29 Zie bv. Maris, 1954, passim; en Dekker, 1983, 376-388.

30 Vgl. hierna, blz. 32, over de positie van de 'bisschoppelijke' schout in de 14de en 15de eeuw.

31 Zie bv. Maris, 1954, 120-125 voor Amstelland. Deze functionarissen waren bisschoppelijke ministerialen. Zie ook hierna, blz.17-18 .

32 Zie hierna, blz. 27.

33 Muller, 1921, 45-50.

34 Zie Dekker, 1983, 315-316, 369 en 372-375.

35 Over de overeenkomst van dekenaten en aartsdiaconaten met de indeling van de wereldijke jurisdictie zie Dekker, 1983, 307-329 en 371-372, m.n. 308, afb. 50. Dat het stadsgraafschap de hele gouw Nifterlake omvatte (aldus Van Vliet, 1995, 22), is alleen al daarom onaannemelijk.

36 Zie bv. Dekker, 1983, 366-369.

37 Zie Dekker, 1983, 366-370.

38 In de oude *civitates* trad al in de laat-Romeinse tijd een *comes civitatis* op, van wie de koninklijke stadsgraaf uit de Merovingische periode de opvolger is (zie bv. *HDR*, s.v. 'Graf, Grafschaft'; Ennen, 1979, 26-27). Baanbrekend en nog steeds toonaangevend over de middeleeuwse stadsgraaf is Rietschel, 1905. De door Rietschel behandelde *Burggrafen* blijken in veel gevallen stadsgraven te zijn geweest. Voor Utrecht concludeert Rietschel, t.a.p. 174, dat daar de ambten van graaf en burggraaf steeds gescheiden waren (zie ook De Bruijn, 1994, 372-375; vgl. Buitelaar, 1993, 38).

39 Van den Bergh, 1949, 251; zie ook Jappe Alberts, 1974, 30.
40 *OSU*, nr. 149 (999 april 11), en nr. 154 (1002 september 3). Voor Groningen zie *OSU*, nr. 193 (1040 mei 21), en voor Deventer nr. 202 (1046 augustus 23).
41 *OHZ*, nr. 108 (1127 oktober 2).
42 De enigen die met zoveel woorden *comes Traiectensis* werden genoemd, zijn een Diederik (*OHZ*, nr. 108 (1127 oktober 2) en nr. 111 (1129)) en Hendrik van Cuijk (*OHZ*, nr. 165 (1172) en 192 (1172-1178 mei 27)). Ook degene die het graafschap ten slotte op 12 maart 1220 aan de bisschop verkocht, Albert van Cuijk (*OSU*, nr. 673), was met zekerheid stadsgraaf. Diederik nu wordt vereenzelvigd met Diederik van Goye, zoon van Willem van Goye (*OHZ*, nr. 104 (1121 na maart 2), welke laatste in ieder geval graaf in Lek-en-IJssel was (*OHZ*, nr. 105 (1122 mei 26)), maar waarschijnlijk ook in Utrecht. Na Diederik van Goye zou het stadsgraafschap in handen zijn gekomen van Herman van Cuijk, vader van de hierboven genoemde Hendrik van Cuijk. Deze op zijn beurt was de vader van Albert van Cuijk. Voor deze genealogische en institutionele constructies zie Vermast, 1949-1950; Maris, 1954, 57-71; Coldeweij, 1981; 28-32, 35-42, 51-53 en 227-230; en Dekker, 1983, 378-385.
43 In een oorkonde van omstreeks 753 (*DB*, nr. 176) wordt verwezen naar de verlening en bevestiging van de immuniteit door de koningen *Clotharius* en *Theodebertus*. Hiermee zijn hoogstwaarschijnlijk Chlotarius IV (718-719) en Theuderik IV (721-737) bedoeld (zie Broer en De Bruijn, 1995, 7-18 en 30-32, en de daar aangehaalde literatuur; en Broer en De Bruijn, 1997).
44 In een oorkonde van 23 mei 753 (*DB*, nr. 175) wordt voor eerdere verlening en bevestiging verwezen naar de hofmeiers Pippijn (II; 687-714), Karel (Martel; 717-741), Karloman (741-747) en Pippijn (III; 741-751). Zie Broer en De Bruijn, 1995, 30-32.
45 *DB*, nrs. 176 (omstreeks 753); 183 (845 maart 21); 185 (854 mei 18); 188 (914 juli 9); 189 (919 mei 12-931 april 13); *OSU*, nr. 218 (1057 april 23).
46 Zie Broer en De Bruijn, 1995.
47 *DB*, nr. 173.
48 *DB*, nr. 195; zie De Bruijn, 1994, 40.
49 Fundamenteel over deze problematiek, met name ook voor het Sticht, Immink, 1942.
50 Zie Jappe Alberts, 1974, 67-68.
51 Zie bv. De Monté ver Loren-Spruit, 1982, 26-27, 57-58; De Blécourt-Fischer, 1967, 48-56; Godding, 1987, 47-69.
52 Men zie bv. Buitelaar, 1993. Deze haalt t.a.p, 343, nt. 147, een voorbeeld uit 1365 aan, waarin het dienstrecht van de burcht Goor omschreven werd als een *recht ende vrieheit*.
53 *DB*, nrs. 183 (845 maart 21); 185 (854 mei 18); 189 (919 mei 12-931 april 13); *OSU*, nr. 103 (938 januari 2). Het gaat hierbij om de personen die tot de Utrechtse kerk behoorden in het algemeen, maar aangenomen mag worden dat dezelfde categorieën ook in het stadsgraafschap gewoond hebben.
54 *OSU*, nrs. 153 (1002 september 3). Deze voorrechten werden in 1025 en 1046 bevestigd (t.a.p., nrs. 182 (1025 juli 26); en 203 (1046 augustus 23)). Zie ook De Bruijn, 1994, 54-55.
55 Zie vooral Buitelaar, 1993.
56 Aldus Maris, 1953, 41-43; en Dekker, 1983, 378.
57 *OSU*, nr. 38.
58 Zie de bijlage.
59 *OSU*, nr. 244 (1081 oktober 29). Over de vraag of hij schout van Utrecht was, zie De Bruijn, 1994, 66.
60 Van Rij, ed., 1980, 81.
61 *OSU*, nr. 851 (1233 maart 30): *mercatores Rheni - - - hansa sua*.
62 T.a.p., nr. 1721 (1267 juni 23): *oudermanni confraternitatum*.
63 *OSU*, nrs. 37 en 38 (1122 juni 2).
64 Post, 1933, 20-52; Post, 1957, 118-128.
65 Janssen, 1982, 282-323.
66 Muller, 1886, 61, en 85 en 90.
67 Dekker, 1980; 1983, 379-381, 586-590; Van Vliet, 1995, 13-19.
68 *OSU*, nr. 37.
69 T.a.p., nr. 38.
70 Het meest recent door Van Vliet, 1995.
71 Hoekstra, 'De vroege topografie', 10-11.
72 In de oudst bewaarde voorbeelden van bestuurshandelingen en regelgeving is overigens ook de raad al betrokken (*OSU*, nrs. 529 (1196 na april 30); 806 (1230); 824 (1231 oktober 6); 851 (1233 maart 30)).
73 Recentelijk is ten westen van de tegenwoordige toren een kleine opgraving uitgevoerd. Daar zijn volgens vriendelijke mededeling van C.A.M. van Rooijen geen fundamenten aangetroffen.
74 De Bruijn, 1994, 279.
75 T.a.p., 283.
76 *OSU*, nr. 38.
77 T.a.p., nr. 39 (1127 oktober 2).
78 De Bruijn, 1994, 255-258.
79 *OSU*, nr. 529.
80 Zie Buitelaar, 1993, 316-325; vgl. De Bruijn, 1994, 251-252.
81 Zie Buitelaar, 1993, 74-75.
82 T.a.p., 75-76.
83 Oppermann, ed., 1933, 155.

84 Buitelaar, 1993, 76.
85 De Bruijn, 1994, 66 en 288.
86 Zie bv. Ennen, 1979, 136-140.
87 T.a.p., 140-141. Hier stonden *consules* aan het hoofd van een vergadering van alle burgers, die zich *consiliarii* of *curiales* noemden.
88 Zie bv. *HDR*, s.v. 'Rat, Ratsgerichtbarkeit'. Van enkele ogenschijnlijk oudere vermeldingen - Medebach, Soest, Lübeck - is inmiddels vastgesteld dat ze berusten op interpolaties, dit wil zeggen latere invoegingen in oorkonden, die niet in origineel bewaard gebleven zijn. Zij dateren dus van later tijd dan de bronnen voorgeven (zie Van de Kieft en Niermeijer, eds., 1967, 108-114, m.n. 112-113 (Soest); 132-135, m.n. 135 (Medebach); 156-159, m.n. 157-158 (Lübeck)).
89 Zie *OSU*, nr. 529.
90 Hieruit is later de tijnsheerlijkheid de Omloop van Sint-Marie voortgekomen (zie De Bruijn, 1994, 385-394).
91 RAU, Archief van het kapittel van Sint-Marie, nr. 1012; GAU, Stadsarchief, I, nr. 253 (zie de bijlage bij dit artikel).
92 De definitie in Van der Gouw, 1962, 7, is voor dit geval niet geheel toepasselijk, omdat er geen sprake is van een zigzagsnede.
93 We kennen dit zegel uit jongere oorkonden (RAU, Archief van het kapittel van Sint-Jan, nr. 395 (1227 november 15; *OSU*, nr. 772); Archief van het kapittel van Sint-Pieter, nr. 680 (1230; *OSU*, nr. 806). Overigens werd het stadszegel ook gebruikt door de schepenen zonder de raad (zie bv. *OSU*, nr. 772 (1227 november 15)).
94 Zie bv. Struick, 1972, 32-33.
95 *OSU*, nr. 806.
96 Het liep van het huidige Steenweg 11-13 tot aan Oudegracht 163-165. In de huidige bebouwing zijn nog resten van dit pand bewaard gebleven, waarvan de oudste wijzen op een datering in de tweede helft van de dertiende eeuw (ABKGU 1984, *Maandblad Oud-Utrecht*, 58 (1975), 174-175).
97 Zie bv. Muller, 1883-1885, dl. 1, 153.
98 Vanaf 1385 zijn buurspraakboeken bewaard gebleven waarin verordeningen staan opgetekend (GAU, Stadsarchief I, nr. 16).
99 *OSU*, nr. 806.
100 De Bruijn, 1994, 103 en 288.
101 *OSU*, nr. 824 (1231 oktober 6).
102 Zie bv. Van den Hoven van Genderen, 1987, 30-39; De Bruijn, 1994, 227-234.
103 Zie vooral, Muller, 1883-1885, Inleiding, 17 e.v., en 130-134; I, 67; De Bruijn, 1994, 253-254 en 287-288.
104 Muller, 1883-1885, Inleiding, 122-125.
105 *OSU*, nr. 851 (1233 maart 30).
106 Zie bv. Muller, 1883-1885, Inleiding, 19; Oppermann, 1909, 210-212.
107 *OSU*, nr. 1247 (1251 december 13).
108 *OSU*, nr. 1721 (1267 juni 23). Opmerkelijk is in deze oorkonde dat de schout ontbreekt. Het lijkt erop dat dit uitgesproken orgaan van de landsheer op dat moment niet getolereerd werd. Al op 21 augustus 1266 (t.a.p., nr. 1694) was een dergelijke oorkonde uitgevaardigd, toen nog met de schout.
109 Zie bv. de 14de-eeuwse kroniek van Jan Beke (Bruch, ed., 1973, 219-225).
110 Zie bv. Burgers, 1991, aldaar m.n. 19-26.
111 Overvoorde en Joosting, eds., 1897, 52-55.
112 GAU, Stad I, nr. 79-1; Van Mieris, ed., 1753-1756, dl. 2, 50-51. Alleen werden de moordenaars op de drie schepenen - onder wie hun collega's Lambrecht de Vries, Herman Teutelart en Herman van de Velde - uit de stad verbannnen (oorkonde eveneens van 14 november 1305; Immink en Maris, ed., 1969, 253-255).
113 Zie Immink, 1942, passim.
114 Zie Muller, 1883-1885, dl. 2, 4-226.
115 RAU, Archief van het domkapittel, nr. 1105-3 (1331 april 12). Zie ook Muller, 1883-1885, dl. 1, 56 (1332).
116 Zie bv. Oud-Bosmans, 1979.

'Moderata durant'

Wolter van Byler (1504–1560) kunstlievend balijer van het Utrechtse Catharijneconvent

Paul Dirkse

In 1529 werden de Utrechtse johannieters door Karel V gedwongen hun vestiging op het Catharijneveld op te geven en te verhuizen naar een half-af klooster aan de Lange Nieuwstraat dat door de karmelieten moest worden afgestaan. Drie bij de voltooiing van dit nieuwe Catharijneconvent betrokken balijers (Berend van Duven, Wolter van Byler en Hendrick Barck) blijken op portretten in Museum Catharijneconvent te zijn afgebeeld. Verschillende voorwerpen van artistiek en historisch belang staan in directe relatie tot balijer Wolter van Byler. Binnen het artikel wordt dit beeldmateriaal in een kunst- en cultuurhistorische context geplaatst.

Paul Dirkse (1946) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Sedert 1981 hoofd van de wetenschappelijke afdeling van Museum Catharijneconvent. Werkte mee aan een twintigtal tentoonstellingen, waaronder 'Ketters en Papen onder Filips II' (1986), 'Kunst uit Oud-katholieke Kerken' (1989), 'Jezuïeten in Nederland' (1991), 'Duivels en Demonen' (1994) en 'Roomsch in Alles' (1996).

De Harderwijkse Van Bylers

Wolter van Byler werd in 1504 geboren als tweede zoon uit het huwelijk (1501) van Henrick (junior) van Byler (gestorven in 1540/1541) en Griete Evertsdr. (gestorven rond 1520) te Harderwijk [1]. Griete's vader, Evert Reynersz., werd op 1 oktober 1485 als burger van deze stad ingeschreven: hij kwam waarschijnlijk uit het Amersfoortse. Haar moeder was een 'Van Doorninck' uit Harderwijk [2]. Die herkomst gold zeker ook voor Henrick juniors vader, Henrick (senior), die in 1463/1464 huwde met Weyme Aernt Warmboutsdr. De wapens van Wolter van Bylers grootouders staan afgebeeld op het door hem gestichte Goudse glas en op zijn zerk, die was te zien binnen de Utrechtse Catharijnekerk. Henrick (junior) was een aanzienlijk lid van de Harderwijkse burgerij, meester van het St. Jorisgilde (1522, 1527, 1528), potmeester van de Onze Lieve Vrouwe pot in 1529 en 1531. De Harderwijkse Van Bylers voerden als wapen drie jachthoorns en hoorden tot een geslacht Veluwse ridders en knapen, dat vanaf 1400 te Barneveld aanwijsbaar is. Onduidelijk blijft of zij wellicht in de verte gerelateerd waren aan de Dordrechtse en Amsterdamse Van Bylers, families met een verschillend wapenschild. Te Harderwijk zijn de Van Bylers traceerbaar vanaf 1450. Hier bezat Wolters grootvader, Henrick (senior), in 1473 een huis in de Valckenstraat. In de stad zelf was de johannieterorde goed bekend, want op twee uur gaans bezaten de jansheren te 's-Heerenloo bij Ermelo de commanderij St Jansdal [3]. Jansheer in spe Wolter van Byler verkoos echter het centrale Utrechtse Catharijneconvent boven het afgelegen St Jansdal. Met zijn geboortestad bleef hij echter in contact: de naamlijst van het St Jorisgilde [4] vermeldt in 1542 Wolter van Byler (jansheer te Utrecht) als lid; van haar kant deed Harderwijk op balijer Van Byler een beroep voor een bijdrage tot herstel van haar door brand getroffen kerk [5].

Jansheer, commandeur en coadjutor

Op 24 april 1525 plaatste Wolter van Byler als twee-na-laatste johannieter zijn handtekening onder een overeenkomst tussen het Catharijneconvent en de Sacramentsbroederschap te Montfoort [6]. Omdat een dergelijk stuk werd ondertekend naar anciënniteit zal Wolter van Byler, afgaande op de gemiddelde aanwas van de balije Utrecht [7], in 1522 of 1523 tot het convent zijn toegetreden, en niet (zoals altijd wordt aangegeven) in 1525. Hij bezat toen juist de vereiste minimum-leeftijd van achttien jaar. Niets weten we over door hem aldaar eventueel beklede ambten, zoals *pitancie-meester, kelderwaerder* of *keuckemeester* [8], waarvan hij er enkele zeker zal hebben vervuld. Op één plaats wordt vermeld dat hij commandeur van Oudewater en Harmelen is geweest, evenwel zonder nadere bronvermelding [9]. Op zijn vroegst in 1539 (en uiterlijk in 1549) werd Wolter van Byler benoemd tot commandeur van Ingen [10], een verantwoordelijke post aangezien deze commanderij gold

als bijzonder rijk. In die hoedanigheid ondertekende hij op 3 februari 1550 een pachtovereenkomst waarbij ook de commandeur van Arnhem (niet ressorterend onder de balije Utrecht) partij was. Dertien dagen later werd Van Bylers benoeming tot coadjutor van balijer Berend van Duven als opvolger van de overleden Van Wijnbergen door de Utrechtse notaris Franciscus Buser officieel vastgelegd[11].

Balijer Van Byler

Terstond na het overlijden van balijer Van Duven in 1551 - de precieze datum is onbekend - moet coadjutor Van Byler als opvolger zijn bevestigd; de Utrechtse johannieters waren nu eenmaal gewoon om 'de levende bij de dode balijer te hebben'. De installatie zal grote overeenkomst hebben vertoond met die van zijn opvolger Willem van Heteren in 1560, waarvan het ceremonieel uit een officiële akte bekend is[12]. De balijer had een dubbele taak. Hij was commandeur van het Catharijneconvent maar fungeerde eerst en vooral als hoofd van de onderhorige vestigingen die samen de 'balije Utrecht' vormden. Deze commanderijen betaalden aan de balijer voor het gebruiksrecht der kloostergoederen ieder jaar 350 goudguldens, waarvan deze op zijn beurt 200 aan zijn directe superieur, het hoofd van de priorij Duitsland die zetelde in Heitersheim (bij Freiburg im Breisgau)[13], en 75 aan de schatkist van het centrale hoofdkwartier afdroeg[14]. Zelf beschikte hij over een deel van de rijke inkomsten van de balije uit verpachtingen en renten, om daarmee onder meer de 300 goudguldens die zijn 'open tafel' (dienend voor een goede verstandhouding met adel, patriciaat en hoge clerus) jaarlijks kostte te kunnen betalen[15]. De balijer voerde een eigen huishouding dichtbij het convent maar daarvan gescheiden. Wel ontving hij periodiek zijn aandeel bier uit het brouwhuis van het convent en had hij het gebruiksrecht van de gemeenschappelijke paard en wagen, om daarmee de commanderijen in de regio te bezoeken. Een bescheiden aantal akten, door Van Byler als balijer ondertekend, verschaft een fragmentarisch beeld van zijn officiële werk. In zijn persoon ontving de orde in 1552 van de heer van Montfoort twee morgen land in Hoenkoop in leen met daarbij de rente van een hofstede bij Oudewater[16]. Zelf gaf Van Byler vijf morgen land bij Lopik in erfpacht uit[17], en twee jaar daarop nog eens twee morgen bij Heijcop[18]. Dergelijke transacties tonen de balijer als beheerder van het uitgebreide grondbezit dat in de loop van ruim vier eeuwen door de Utrechtse balije was verworven. Enkele jaren na zijn benoeming kampte Van Byler met een wankele gezondheid; toen hij in 1555 daarom prior Willem van Heteren tot coadjutor wilde laten kiezen, was hij zelf niet in staat de stemming onder de conventualen te verrichten[19]. De kapitteldeken van St. Marie, Nicolaas van Nieuwland (geregeld aan tafel te gast bij de balijer) kweet zich nu van deze taak. Men was zelfs zo beducht voor een schielijk overlijden dat de komst van de commandeurs van buiten (die ook een stem in het kapittel hadden)

Tekening door J. van Hiltrop (werkzaam te Utrecht tussen 1762 en 1814) van de grafzerk van balijer Wolter van Byler, oorspronkelijk te zien in het koor van de Catharinakerk te Utrecht. GAU, TA La 1.53, neg. C 7.765.

niet werd afgewacht. Na de keuze van Van Heteren liet de balijer het jaar daarop in overleg met de commandeur van Arnhem de (inkomsten van de) kerk van Spanckeren op de naam van zijn coadjutor stellen [20]. Ziekelijk heette Van Byler wederom in 1559, naar getuigenis van de Utrechtse oud-burgemeester Alexander de Coninck, twee jaar later [21]. Van Byler overleed uiteindelijk op 3 maart 1560 en werd in het koor van de kloosterkerk begraven. Blijkens een tekening van de zerk door J. van Hiltrop (werkzaam te Utrecht tussen 1762 en 1814) zag men daarop een rijk helmteken met het wapen Van Byler met daaronder de spreuk *Moderata durant*, het geheel omlijst door cartouches met rijk rolwerk. Omtrent sterfdatum, persoon, aard en status van Van Byler meldt het randschrift dat op 3 maart 1560 de eerbiedwaardige en vrome Wolter van Byler, balijer en commandeur van het Catharijneconvent, overleed. En dat hij moge rusten in vrede.

Van Bylers schoorsteenfries in zijn huis aan de Nieuwegracht

Dat een schoorsteenfries met daarop de beide johannieter patroonheiligen, Johannes de Doper en Catharina, stammend uit de tijd van balijer Wolter van Byler, ooit is aangetroffen in het pand Hamburgerstraat 21, geeft tot op heden [22] stof tot de veronderstelling dat deze daar ook zou hebben gewoond. Dit is een onhoudbare opvatting. Bij onderzoek van het complex Nieuwegracht 67/69 in 1981 door

Frans Kipp, bouwhistoricus van de gemeente Utrecht, werden in de achterbouw (eerste verdieping) onder de trekbalken twee sleutelstukken aangetroffen met wapenschilden, waarvan één met het kruis van de johannieterorde. Vanwege het feit dat dit vertrek een tongewelf en twee ronde vensters (*oculi*) had, werd een gebruik van deze ruimte als huiskapel verondersteld[23]. Na publicatie van deze gegevens kwam uit het Catharijneconvent (Nieuwegracht 63) per omgaande bericht dat het tweede wapen dat van Wolter van Bylers moeder was. Eind 1981 kwam in het complex op de achterwand van de voorkamer van de begane grond nog een muurschildering tevoorschijn met in een Renaissance-omlijsting het wapen Van Byler[24]. Het forse pand moet na 1550 ingrijpend aan de achterzijde zijn vergroot. Dat was noodzakelijk voor de huisvesting van de huishouding van de balijersstaf, die in de regel een chirurgijn, secretaris, rentmeester, procurator, kamerling, bottelier, keukenmoeder, twee meiden, knecht, tuinman, en een stalknecht omvatte, allen in livrei[25]. De balijer placht immers open huis te bieden aan lieden van stand; inderdaad moet een gemêleerd gezelschap Utrechtse patriciërs (onder wie nogal wat kanunniken) Van Bylers tafel frequent de eer van hun gezelschap hebben aangedaan[26]. In het convent kwam de balijer alleen op bijzondere momenten; hij waste bijvoorbeeld op Witte Donderdag in de kerk de voeten van twaalf bejaarde mannen. Op een moment dat het gebruik van het pand door balijer Wolter van Byler nog onbekend was, stelde Frans Kipp als datum van de nieuwe achterbouw ca. 1550 voor, met als *terminus ante quem* 1561, in welk jaar de johannieters het pand verkochten[27]. Deze data komen vrijwel naadloos overeen met het daarna vastgestelde gebruik.

Samuel Muller[28] was in 1907 de eerste die de kalkstenen schoorsteenfries[29] met centraal daarop de beide johannieter patroonheiligen verbond met de persoon van balijer Wolter van Byler. Het fraaie stuk was afkomstig uit het pand Hamburgerstraat 21 en werd in 1892 door mevr. Bruno geboren Wolterbeek[30] (identiek met de later vermelde weduwe Wolterbeek-Soblet?)[31] op verzoek van Muller aan de verzameling van het Stedelijk Museum van Oudheden te Utrecht geschonken. Muller veronderstelde dat op genoemd adres het balijershuis had gestaan, vlakbij het 'daarachter gelegen' Catharijneconvent. Onder voorbehoud identificeerde hij Jacob de Nole als maker van het schoorsteenfries. Mullers koppeling met de persoon van Van Byler vindt tot op heden steun[32] maar zijn andere suggesties werden

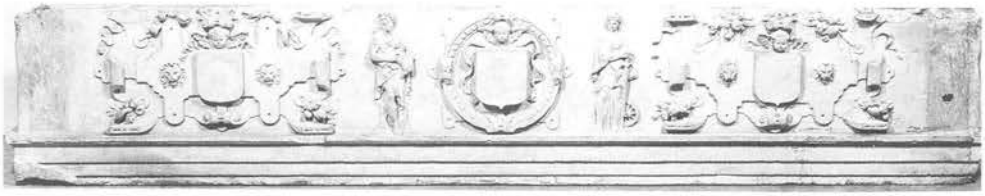

Schoorsteenfries, Utrechtse school (mogelijk Willem van Noort) uit ca. 1555 met Johannes de Doper en Catharina, waarschijnlijk gemaakt voor de woning van balijer Wolter van Byler aan de Nieuwegracht; kalksteen. Centraal Museum Utrecht, 1928, nr. 1535.

weersproken, genegeerd of door nieuw onderzoek achterhaald. Van Bylers woning bleek aan de Nieuwegracht te hebben gelegen, veel dichter bij het convent. Van de toeschrijving aan Jacob de Nole nam Ligtenberg[33] in 1918 afstand; in Casteels' oeuvrecatalogus van het werk van de familie De Nole (1961) werd het schoorsteenfries niet opgenomen. Muller stapte overigens in 1922 zelf al van zijn toeschrijving af; onder voorbehoud beschouwde hij nu medailleur Steven van Herwijck als maker, ook al omdat deze zichzelf in akten soms *beeltsnydere* bleek te noemen[34]. De door Muller geconsulteerde conservatrice van het Centraal Museum, freule C.H. de Jonge, had hem daarvoor gewezen op de opvallende overeenkomst tussen de Johannes de Doper op het schoorsteenfries en dezelfde heilige op een portretpenning door Van Herwijck, weergegeven als onderdeel van de koorkap van bisschop Joris van Egmond. Muller nam haar suggestie over maar verwierf hiervoor weinig steun.

Gegeven kwaliteit en stijl van het schoorsteenfries zou de maker kunnen worden gezocht in de richting van de Utrechtse stadsbouwmeester en -beeldhouwer Willem van Noort[35] (voor het eerst vermeld in 1524, gestorven in 1558[36]). Aan hem worden enkele reliefs uit 1544-1555 in de collectie van het Centraal Museum toegeschreven. Als ontwerper van hun nieuwe commanderij te Montfoort (1544) was hij voor de Utrechtse johannieters geen onbekende. Vaak greep hij direct terug op het moderne prentwerk van de Antwerpenaar Cornelis Bos, met name bij festoenen, trofeeën en 'rolwerk', welke elementen men ook aantreft op het johannieter schoorsteenfries. In stilistisch opzicht staat dat dicht bij een ca 1550 te dateren schoorsteenfragment, afkomstig uit het pand Domsteeg 6, met daarop het wapen Van Aemstel van Mynden; recent onderzoek tendeert ernaar ook in dit geval aan Willem van Noort te denken[37]. Het johannieterfries wordt meestal rond 1550 gedateerd; hoogstwaarschijnlijk ontstond het vlak na 1551 ten behoeve van de nieuwe balijerswoning. In de originele staat - van het oorspronkelijke verguldsel resteren slechts sporen - moet het fries héél anders hebben geoogd, ook al vanwege de toen nog aanwezige beschildering der wapenschilden. Het witte kruis op rood veld (embleem van de johannieter orde) kreeg ongetwijfeld tussen Johannes de Doper en Catharina de centrale positie; het linkerschild was gereserveerd voor het (vaders-)wapen Van Byler, het rechter voor dat van Wolters moeder. Hoe het fries uiteindelijk in Hamburgerstraat 21 belandde laat zich thans moeilijk nog nagaan. Dat zo'n uitgesproken johannieter schoorsteenfries in 1561 buiten de verkoop van Van Bylers balijershuis werd gehouden en van te voren verwijderd lijkt dan ook vanzelfsprekend. Dat in Hamburgerstraat 21 het schoorsteenfries niet als onderdeel van de bouw maar los in de kelder en bedekt met een dikke kalklaag werd aangetroffen pleit trouwens voor een verwijdering *ex situ*.

Van Bylers portretschilderij

Nog anoniem fungeerden twee portretschilderijen als aankleding van de 'rokerskamer' van het Catharijneconvent, welke naam rond 1970 was bedacht voor de zolderverdieping van het keukengebouw in het kloosterdeel van de eerste verdieping ter hoogte van de zuidelijke arm. Bij het inrichtingsplan werd er aanvankelijk van uitgegaan dat bezoekers van het museum halverwege moésten kunnen roken. In 1979 was deze gedachte al weer verlaten maar bij gebrek aan beter beklijfde de naam. In de 'rokerskamer' was tussen 1979 en 1984 materiaal te zien over de bouw- en gebruiksgeschiedenis van het Catharijneconvent, voornamelijk aan de hand van bodemvondsten die bij de recente restauratie te voorschijn waren gekomen. Pièce de résistance vormde een kalkstenen schoorsteenfries uit 157(1?), waarschijnlijk afkomstig uit het huis van balijer Hendrick Barck, het huidige pand Nieuwegracht 61/Catharijnesteeg 101 [38]. Op de schemerige achterwand ter weerszijden hingen twee portretten van jansheren als pendanten, wat het kennelijk ook waren. Vanwege hun 'Hollandse' herkomst (de r.k. parochie van Aarlanderveen) golden zij voorlopig als johannieters uit het Haarlemse. Wél voor een Utrechter werd een derde jansheer gehouden, wiens portret een verdieping lager hing binnen de afdeling over sociale zorg en kloosterorden; decor en schilderwijze situeerden het immers ondubbelzinnig in de omgeving van Jan van Scorel. In 1986 kon de voorgestelde worden 'thuis' gebracht als Hendrick Barck, tussen 1561 en 1602 laatste balijer van het Catharijneconvent [39]. Twee jaar daarvoor al was de identiteit van beide heren uit de 'rokerskamer' vastgesteld. Als eerste werd het paneel met de datum '1555' [40] geïdentificeerd als 'Wolter van Byler' in het kader van de restauratie door Jan Diepraam te Amsterdam. Daarbij fungeerde het devies op de lijst *Moderata durant* ('Maat houdt staat', oftewel 'gematigde zaken beklijven') als *clavis interpretandi*. Nu kon ook het pendantportret van een 81-jarige johannieter worden geduid, namelijk als Van Bylers voorganger, balijer Berend van Duven. Zo bleken dus maar liefst drie Utrechtse balijers 'undercover' teruggekeerd naar hun vertrouwde Catharijneconvent, Barck in 1975 vanuit de Nederlandse ambassade te Parijs als herplaatst rijksbruikleen, Van Duven en Van Byler een jaar later als onderdeel van het naar Utrecht overgebracht Bisschoppelijk Museum Haarlem.

Bij de opheffing van de 'historische' afdeling van het Catharijneconvent in de 'rokerskamer' werd simultaan besloten het portret van de 51-jarige jansheer uit 1555 [41] een verdieping lager bij het andere, toen nog anonieme portretschilderij van een johannieter op te hangen. Restauratie was dan wel noodzakelijk want het paneel verkeerde in slechte staat: de contour van de voorgestelde was door vernisverbruining vrijwel onzichtbaar geworden, neus- en mondpartij waren ooit fors beschadigd. Enkele subtiele details (de plastische jukbeen- en wangpartij via een 'arcerende' schildering, de haast kalligrafische letters en cijfers, het suggestieve

Portretschilderij van balijer Wolter van Byler door een onbekend kunstenaar (mogelijk Anthonie Blocklandt), uit 1555; olieverf op paneel. Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH s671b.

'halve' johannieterkruis op de kleding) deden evenwel een portret van hoge kwaliteit vermoeden, een veronderstelling die volledig uitkwam. Voor het eerst werd nu ook serieuze aandacht besteed aan de identificatie van deze jansheer. Toen de originele lijst wat beter werd bekeken bleek de voorgestelde gemakkelijk te kunnen worden thuisgebracht, namelijk via het daarop aangebrachte devies. Dezelfde spreuk *Moderata durant* komt namelijk voor op drie reeds bekende voorwerpen: een van de 'Goudse' glazen, een portretpenning en de reeds vermelde grafsteen in de Catharijnekerk, die alle reeds eerder met balijer Wolter van Byler in verband zijn gebracht [42]. De sprekende gelijkenis tussen de jansheer op het schilderij en Van Bylers portretpenning sluit elke twijfel uit. Combinatie der nieuwe gegevens maakte duidelijk dat Wolter van Byler niet in 1505 werd geboren (zoals altijd aangegeven) maar al in 1504; weliswaar vermeldt de penning van 1558 hem als 53 jaar oud maar het schilderij uit 1555 houdt het op 51.

Minder duidelijk is het gesteld met de toeschrijving van het portret aan een schilder. Mogelijk heeft Wolter van Byler persoonlijk Jan van Scorel gekend en deze misschien zelfs wel eens, zoals zo veel andere kanunniken (en met name die van St. Marie), aan zijn tafel begroet. Ofschoon Van Bylers portretschilderij de artistieke nabijheid van Scorel doet vermoeden is dit paneel zeker niet van diens hand. Opnamen met behulp van infrarood-reflectografie [43] tonen een ondertekening van het gezicht waarop de vlotte, trefzekere tekenstijl van Scorel ontbreekt [44]. Vanwege de vlakke achtergrond en de afstandelijke pose staat het portretschilderij tamelijk dicht bij Antwerps werk in de trant van de 'Meester van de 1540-portretten' en van Willem Key. Voor werk van hofschilder Anton Mor (die in 1554 te Utrecht een huis had gekocht en daar mogelijk nog in 1555 verbleef) heeft het portret onvoldoende allure. Dichter in de buurt komt een met Utrecht in verband gebrachte groep portretschilders, namelijk het complex 'Anthonie Blocklandt/ Joos de Beer/

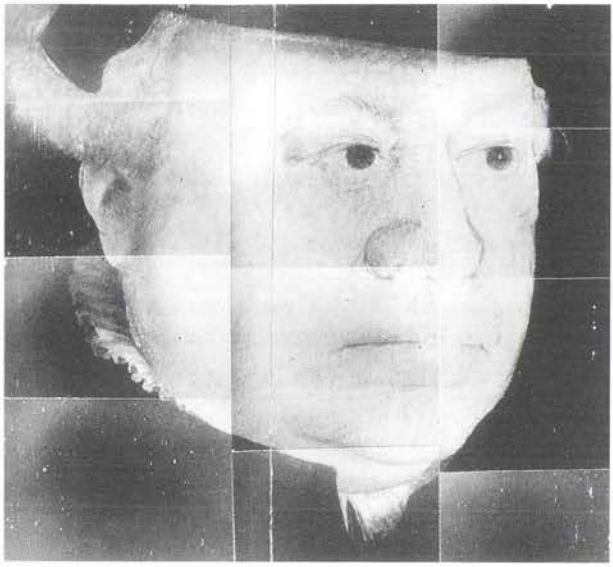

Reeks van met behulp van infrarood-reflectografie vervaardigde opnamen van het gezicht van Wolter van Byler, met daarop de zichtbare ondertekening van het portret.

Meester B', waarover in de kunsthistorische literatuur heel wat (nog steeds onopgehelderde) verwarring is ontstaan.
Door Karl Johns [45] werd nog recentelijk gesuggereerd dat er mogelijk een relatie heeft bestaan tussen Wolter van Byler en de schilder Anthonie Blocklandt (Montfoort 1533/34 - Utrecht 1583). Op het eind van zijn leven woonde deze kunstenaar in een huis bij het Catharijneconvent. Daar werkte hij aan een serie schilderijen over de oudtestamentische Jozef, die door Carel van Mander later gezien werd bij de Amsterdamse koopman Wolfart van Bijler in diens huis in de Nes. Volgens Johns zou balijer Wolter als lid van een vorige generatie Van Byler trait d'union kunnen zijn geweest tussen de schilder en kunstverzamelaar Wolfart. De Harderwijkse en Amsterdamse Van Bylers zijn echter, zoals eerder bleek, waarschijnlijk afzonderlijke families. Aantoonbaar is wél een directe relatie tussen Anthonie Blocklandt en balijer Bernard van Duven; beiden behoorden tot dezelfde bastaardtak van de heren van Montfoort en waren zelfs nauw verwant [46]. Volgens Van Mander leerde Anthonie het schildersvak bij zijn Delftse oom Henrick Sweersz van Blocklandt, een middelmatig meester maar een goed portretschilder. Na de voortzetting van zijn leertijd bij Frans Floris te Antwerpen tussen 1550 en 1552 huwde Anthonie in Montfoort en vestigde zich in Delft. Weliswaar had hij geen ambitie tot het schilderen van portretten, maar hij kon het wel: die van zijn ouders beschrijft Van Mander als voortreffelijk werk, met name wat betreft de weergave van het haar. Hoe deze portretten er uitzagen blijft echter onduidelijk. Recent onderzoek heeft zich gemakshalve bepaald tot het werk van de Anthonie Blocklandt van na 1572 (het jaar van zijn Italiaanse reis) vanuit de veronderstelling dat van het oudere werk niets is bewaard gebleven [47]. De uitgesproken Antwerpse opvatting van Van Bylers portret van 1555 zou bij Blocklandts auteurschap logisch kunnen worden verklaard. Dat deze kunstenaar bij tijd en wijle in het Utrechtse verbleef blijkt uit zijn portretpenning door Steven van Herwijck uit 1560, die wel in de Domstad zal zijn ontstaan. Vanuit Utrecht begon hij in 1572 zijn Italiaanse reis. Zo lijkt de tijd rijp voor bestudering van de pre-Italiaanse Blocklandt, waarbij en passant zou dienen te worden

onderzocht of hij mogelijk de hand kan hebben gehad in Wolter van Bylers portretschilderij, en in het daarbij behorende pendant.

Het kopie-portret van balijer Berend van Duven

Het ongedateerde pendantportret van de 81-jarige johannieter neemt ten opzichte van dat van Van Byler de (secundaire) linker positie in. Het heeft een identiek formaat en de opschriften zijn aangebracht op dezelfde hoogte, bovendien in hetzelfde cijfer- en lettertype, zij het in een sterk vergroofde vorm. Gaat het bij Van Byler zonder twijfel om een in 1555 naar het leven geschilderd origineel, het pendant oogt daarentegen als een matige kopie uit ca 1600 van het oorspronkelijke pendantportret dat ook in 1555 zal zijn geschilderd. De 81-jarige jansheer draagt een baret met een brede, van achter en opzij neergeslagen rand, die doet denken aan de mode van ca. 1525. Het gaat om een representant van een oudere generatie dan die van Van Byler, en het portret stelt dan ook logischerwijs zijn directe voorganger balijer Van Duven voor. Door Biesta en Schut werd deze gekenschetst als: *een der merkwaardigste persoonlijkheden welke de stad Montfoort heeft opgeleverd* () *Mr. Berend van Duven, priester, ordebroeder, academicus, politicus, financier, bouwer en een groot organisator.*() *Wij behoeven er geen twijfel aan te koesteren, dat hij geportretteerd is geworden. Hopelijk kan nog ooit een schilderstuk ontdekt worden, dat zijn beeltenis weergeeft; het zou best kunnen zijn, dat Jan van Scorel ooit zijn conterfeitsel vervaardigd heeft*[48]. Ook het oorspronkelijke pendantportret uit 1555 zou echter deze schone droom waarschijnlijk niet in vervulling doen gaan.

Van Bylers voorganger was het vierde kind van Berend van Duven senior, dijkgraaf van Lopikerwaard en rentmeester van het huis Montfoort en Weyndelmoet Hendricksdr., kleindochter van Sweer, bastaard van Montfoort. Hun huwelijk werd vóór 1470 gesloten. In een visitatieverslag van het Catharijneconvent uit 1495 wordt een Bernardus de Duffen vermeld als zesde in de rij van acht conventualen[49]. Deze jansheer kan dus rond 1490 zijn toegetreden en omstreeks 1470 zijn geboren. Buchelius vermeldt in zijn *Monumenta* in de wand van het koor van de Catharijnekerk een opschrift over Van Duven *qui conventui praefuit annis quasi*

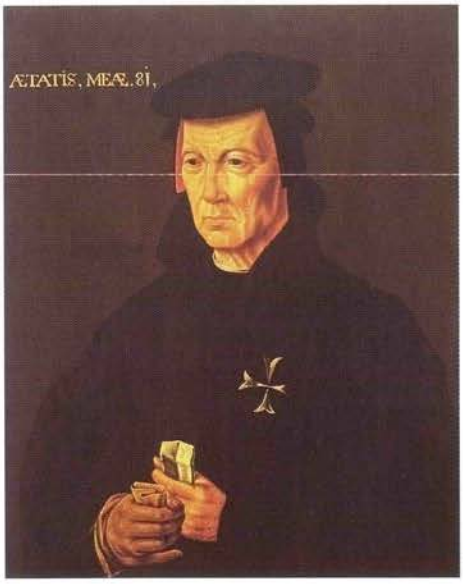

Portretschilderij van balijer Berend van Duven, waarschijnlijk een kopie uit ca 1600 naar een (verdwenen) origineel uit het midden van de zestiende eeuw; olieverf op paneel. Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH s671a.

quadraginta (die bijna veertig jaar aan het hoofd van het convent heeft gestaan). Door een verkeerde interpretatie van deze tekst werd Van Duven abusievelijk geacht 40 jaar prior te zijn geweest[50]. Hij was echter de directe opvolger van de in 1513 gestorven balijer Gervasius van Someren, leidde in 1529 de verhuizing van het convent van het Catharijneveld naar de Lange Nieuwstraat en in de twee decennia daarna de moeizame voltooiing van het overgenomen kloostercomplex; specifieke gegevens over die moeizame 'doorstart' heeft Herberen van Mijnden in 1537 opgetekend in zijn *Gedenkschriften*[51]. Bij zijn overlijden in 1551 had hij ca 38 jaar aan het hoofd gestaan van de balije Utrecht; indien hij in 1469 of 1470 werd geboren, stierf hij op 81-jarige leeftijd.

Functie en plaats van de balijerportretten

De laatste decennia is binnen de Nederlandse kunsthistorie de aandacht voor het 'portret' hier ten lande sterk groeiende, met name ook voor de cultuurhistorische context. Daarvan getuigt bijvoorbeeld een studie door Truus van Bueren naar het ontstaan en de achtergrond van de reeks geschilderde commandeursportretten van Haarlemse johannieters[52]. Oorspronkelijk bevonden deze zich op twee langwerpige panelen (elk met negen commandeurs) die ooit werden verzaagd tot zes. Het grootste deel van de serie ontstond in 1562 in één keer en diende als 'legitimatiereeks', met behulp waarvan de continuïteit van de opvolging in de Haarlemse commanderij sedert 1310 werd uitgebeeld. De achterliggende gedachte daarbij was dat de Haarlemse jansheren sedert 250 jaar een bijzondere positie hadden ingenomen, namelijk slechts onderhorig aan de Grootmeester van het souvereine Rhodos (later Malta). Over het handhaven van de oude rechten tegenover de wereldlijke overheden was in 1562 waarschijnlijk bezorgdheid ontstaan, omdat recentelijk in Utrecht vanuit deze hoek was getracht de benoeming van balijer Barck terug te draaien[53]. Ook bij de vervaardiging van de Utrechtse pendantportretten van 1555 kan een legitimatie-idee hebben meegespeeld, zij het dat het 'retro-element' alleen aanwezig was bij het postume afbeelding van Van Duven. Mogelijk waren de portretten gedacht als de eerste van een reeks. Van Van Bylers opvolger Van Heteren is echter geen portret bekend; dat van de in 1561 aangetreden Barck toont een formaat en beeldopbouw die afwijken. Als aanleiding diende in 1555 mogelijk de troonsafstand van landsheer Karel V, een wisseling van de wacht waarnaar wellicht niet met een al te gerust hart werd uitgezien. De uiterst wankele gezondheid van Van Byler biedt nog een tweede motief.

Mogelijk bevonden de portretten zich vanaf 1555 in de refter van het klooster, waar elk johannieter convent volgens regel een portret van de Grootmeester diende op te hangen. Ook kunnen zij als aankleding van het meest representatieve ver-

trek, bijvoorbeeld de officiële ontvangstruimte, hebben gehangen. Een derde mogelijkheid bood nog het koor van de kloosterkerk, waar het koorgestoelte met centraal de erezetel voor de balijer/commandeur stond opgesteld [54]. Vlak daarbij bevonden zich de graven van Utrechtse johannieters, wier stoffelijke resten van het Catharijneveld naar de nieuwe kloosterkerk waren overgebracht. In 1551 was daar ook balijer Van Duven te ruste gelegd, in maart 1560 gevolgd door Van Byler. Ondertussen lijkt de 'koor-optie', afgaande op het niet-religieuze karakter der portretten niet de meest waarschijnlijke [55]. Na de overgang van Utrecht naar de Reformatie deed balijer Barck in 1582 nog een vergeefse poging om het koor in eigen beheer te houden. In het geval dat de portretten daar hingen, zullen zij toen in veiligheid zijn gebracht, zoals dat gebeurde in de kapittelkerk van St. Marie met Scorels door Mor geschilderd grafportret. Het visitatieverslag van 1594 noemt de kerk van het Catharijneconvent 'einwendig aber durch den Krigsvolckh bei den viel aussgestandenen Empöhrungen devastirt, verwüstet und alle Bildwerckh daraus- und abgerissen' [56]. Als de portretten toen nog in het convent verbleven, zullen zij ultimo 1602 (toen direct na het overlijden van Barck het beheer door de stad werd overgenomen) in veiligheid zijn gebracht. Mogelijk was dit het moment dat het originele portret van Van Duven aan zijn Montfoortse familie werd gelaten in ruil voor een kopie. Onbekend is hoe en wanneer beide andere thans bekende panelen in de katholieke statie van St. Petrus en Paulus te Aarlanderveen zijn terecht gekomen. Vanaf ca 1635 is daar sprake van een geregelde pastorale bediening, opvallend genoeg gedurende de gehele zeventiende eeuw door uit Utrecht afkomstige pastoors, namelijk Petrus Pelt, Egbertus van Borculoo en Joannes Pelt [57]. De laatste was een goede kennis van apostolisch vicaris Van Neercassel en bracht het tot aartspriester van Utrecht. Voor een herkomst via de laatste Pelt pleit diens directe contact met de clerus van Utrecht, in welke stad in de zeventiende eeuw nog allerlei ondergedoken kapittelgoed werd bewaard.

Van Bylers raam voor de Goudse Janskerk

Nadat in 1552 een brand het interieur van de Goudse Janskerk ernstig had beschadigd, zetten de kerkmeesters zich met succes in voor de verwerving van nieuwe gebrandschilderde ramen. Vooraf werd een ikonografisch hoofdthema vastgesteld, namelijk scènes uit het leven van kerkpatroon Johannes de Doper; daaronder konden de 'sponsors' hun stichtersportret aanbrengen. Een raam van Dirck Crabeth, in 1555 geschonken door de Utrechtse bisschop Joris van Egmond, opent de serie en toont bovenin de doop van Christus in de Jordaan. Het kreeg een bijzondere plaats in het oostelijkste deel van de kooromgang, pal achter het hoofdaltaar, en heette volgens de oude telling 'glas I' (thans: glas 15). Ten zuiden ervan kwam als tweede raam het huidige 'glas 16' met de getuigenis over Christus van Johannes de Doper.

Gedeelte van het getekend ontwerp, waarschijnlijk door Jan van Zijl uit 1556, gemaakt voor het door balijer Wolter van Byler geschonken 'Goudse glas' (nr. 17); detail met het portret van de geknielde stichter. College van Kerkvoogden van de St Janskerk, Gouda.

Dit raam van Dirck Crabeth draagt het jaartal 1556 en werd eveneens geschonken door een Utrechts prelaat, namelijk domproost en aartsdiaken Cornelis van Mierop, tevens deken van Oudmunster. Het raam hier weer naast (nr. 17), eveneens uit 1556, verbeeldt hoe Herodes Antipas door Johannes de Doper wordt beschuldigd van bloedschande met Herodias, de vrouw van zijn broer (Matt. 14:4), en werd geschonken door Wolter van Byler. De drie genoemde ramen zijn ongeveer even groot (ca 10 bij 4 m) en qua hoofdopzet op elkaar afgestemd; de zeven bovenste niveaus tonen het ikonografisch Leitmotiv, de vijf onderste de stichter. Over de manier waarop dergelijke schenkingen tot stand kwamen (namelijk via 'relatienetwerken') wordt via specialistisch onderzoek steeds meer bekend[58].

De kwaliteit van Van Bylers raam staat ten achter bij die van Dirck Crabeth. In de zeventiende en achttiende eeuw gold Lambert van Noort als ontwerper, welke opvatting daarna werd verlaten, en dat met recht[59]. Voor de uitvoering werd op grond van een bron uit 1681 (de eerste gedrukte gids der Goudse glazen) 'Dirk van Zijl uit Utrecht' verantwoordelijk geacht, waarvan eveneens na 1800 werd afgestapt. Sindsdien hield men het voor het ontwerp en werk van een Antwerps anonymus. De lexica van Wurzbach en Thieme-Becker uit deze eeuw vermelden echter nog immer dat Dirk van Zijl tussen 1556 en 1562 voor de Goudse Janskerk vier glazen heeft uitgevoerd naar ontwerp van Lambert van Noort, als vroegste het geschenk van Van Byler. In 1930 werd dankzij een archiefvondst door J.Q. van Regteren Altena vastgesteld dat drie van deze glazen door de Antwerpse glazenier Digman Meynaert en diens leerling Hans Scrivers werden uitgevoerd naar een ontwerp van Lambert van Noort[60]. Wel bleef de vervaardiger van juist het Van Bylerraam onduidelijk, dat in 1990 nog werd gepubliceerd als werk van een 'onbekende meester uit Antwerpen naar eigen ontwerp?'[61]. In één adem met de fictieve glazenier Dirk van Zijl vermelden Wurzbach en Thieme-Becker een Jan (I) van Zijl, die tussen 1521 en 1551 verscheidene ramen leverde aan de Goudse Janskerk. Dezelfde (?) Jan van Zijl vervulde zeker nog opdrachten tot 1564[62] en gold nog in Buchelius' tijd als een belangrijk glazenier getuige de volgende (vertaalde) passage

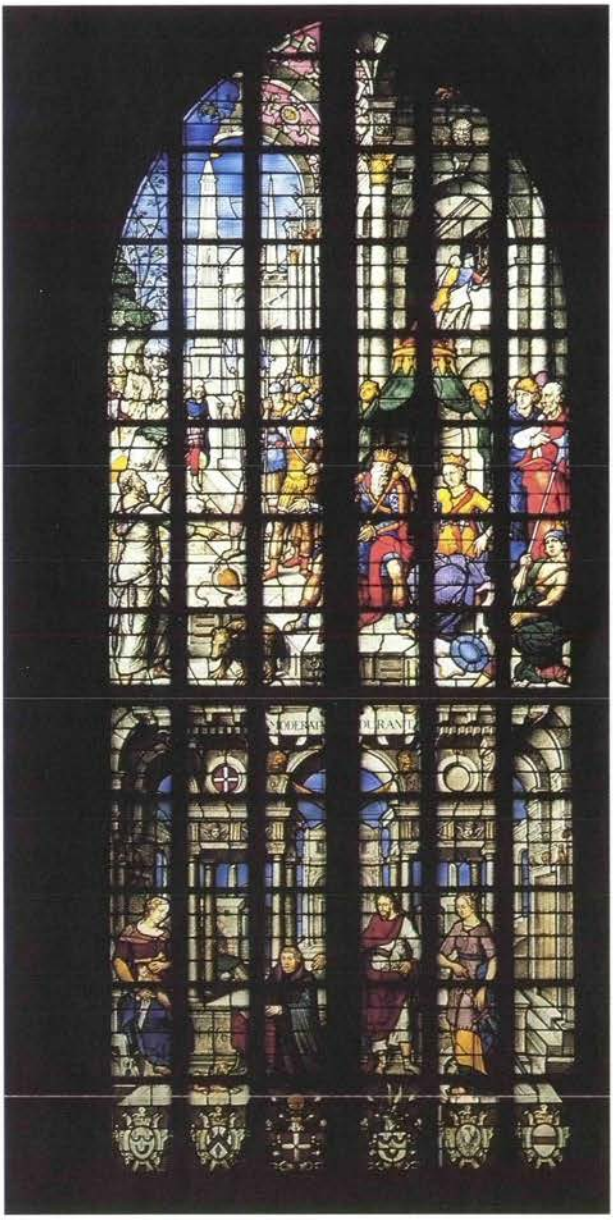

Het 'Goudse glas' nr. 17, door Jan van Zijl waarschijnlijk naar eigen ontwerp vervaardigd in 1556, met Johannes de Doper die Herodes Antipas beschuldigt van bloedschande, en balijer Wolter van Byler voor Maria, aanbevolen door Johannes de Doper en Catharina. Grote of St. Janskerk, Gouda. Foto Stichting Fonds Goudse Glazen, Gouda.

uit diens *Traiecti Batavorum Descriptio: Ook is in onze tijd de kunst heel gangbaar om een glasraam te schilderen en te trachten met toepassing van levendige kleuren in dit zo fragiele materiaal eeuwige faam te verwerven. Onze stad nu heeft Jan van Zijl voortgebracht die in deze kunst lang niet de minste was en wiens gedachtenis zal voortleven, zolang er van zijn vakkundig werk hier ter stede nog sporen resten*[63].

Uit een in 1819 gepubliceerd contract van 15 mei 1556 blijkt dat Jan van Zijl zich toen verbond om een glas voor Gouda te maken, waarvoor hij alvast 24 Carolus guldens van de kerkmeesters ontving[64]. Hij beloofde het desbetreffend raam drie of vier maanden na ontvangst van 'die mate en alle besceijt' af te zullen leveren en anders maximaal het ontvangen bedrag te zullen retourneren. Borg stond voor hem 'Dirck Jansz van Breevelt borger t'Utrecht', die mede ondertekende. Deze overeenkomst laat zien hoe het beglazingsprojekt in de praktijk in zijn werk ging. De kerkmeesters gaven zelf opdracht, en sloten daarbij contracten af met de glasschilders; de onkosten (uitgezonderd die voor plaatsing) werden eerst later met de schenkers verrekend. Omdat het contract van 1556 bij publicatie abusievelijk werd gekoppeld aan een archiefstuk uit 1557 werd het nog niet in verband gebracht met het raam van Van Byler, dat nochtans het enige grote glas van 1556 was dat niet door Dirck Crabeth werd geleverd.

Het is echter plausibel dat glas 17 wel degelijk werd uitgevoerd door de Utrechtenaar Jan (I) van Zijl; volgens Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, expert op dit terrein, was hij (mede op grond van de Utrechtse, want zeer 'Scorel-achtige' Maria met Kind) zelfs de ontwerper ervan[65]. Met Jan van Zijl als uitvoerder én ontwerper is het ééns zo opmerkelijk dat diens stadgenoot Van Byler zo weinig lijkt, en dat vooral omdat diens fors geschapen reukorgaan op het karton werd gereduceerd tot een parmantige wipneus. De balijer knielt neer voor een Maria met Christuskind; achter de stichter bevelen Johannes de Doper en Catharina (patroonheiligen van de johannieter orde) hun beschermeling aan. De vijf evenwijdig aan elkaar neergezette figuren worden verbonden door een achtergrond van symmetrische architectuur, waarin talrijke perspectivische doorzichten, met bovenin het vertrouwde devies *Moderata durant*. Nadere gegevens omtrent de stichter ontbreken, in welk opzicht dit glas zich onderscheidt van de meeste andere ramen, die te Gouda door prelaten werden geschonken. Dat de balijer zijn Goudse glas eerst en vooral zag als teken van aanzien, macht en oude privileges der johannieter orde, zou dat mogelijk kunnen verklaren.

Een ruitje met Van Bylers devies (1556)

In de collectie van het Catharijneconvent bevindt zich een ruitje van onbekende herkomst met daarop de datum 1556 en een onderhand vertrouwd devies[66]. Centraal staat een scene waarop een rijk geklede grijsaard, geassisteerd door een jeugdig dienaar met mand, brood geeft aan een lamme bedelaar en een vrouw. Op de achtergrond leidt een trap naar een klassiek paleis, van waaruit meer brood wordt aangedragen. De klassieke loggia terzijde kijkt uit op een tuin met wingerd, waarin een lamme die te drinken heeft gekregen. Het geheel, omlijst door Korinthische pilasters en bekroond door een tempelfronton, draagt midden-

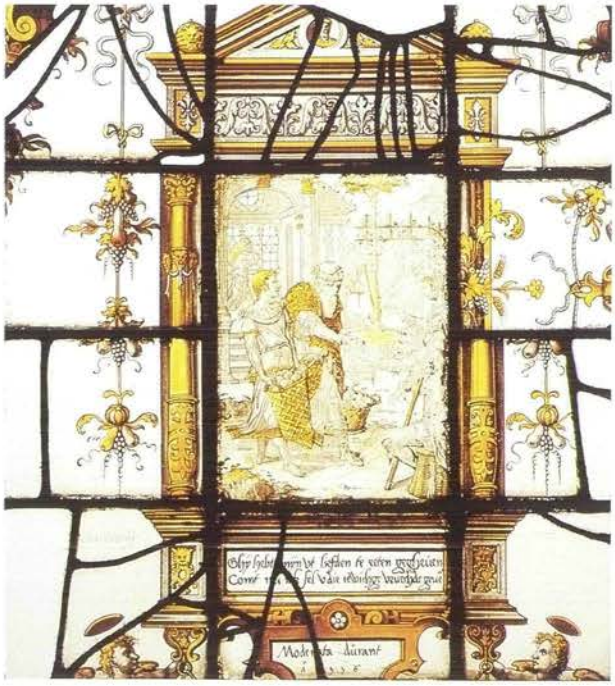

Ruitje mogelijk door Jan van Zijl, met een afbeelding van de spijziging der armen, onderaan voorzien van het devies van balijer Wolter van Byler en het jaartal 1556. Museum Catharijneconvent, ABM v94e.

onder als motto: 'Ghij hebt mijn ut liefden te eeten gegheven/ Comt nu ick sel U die eewichge vruechde geven'. Geheel onderaan is er dan nog het devies *Moderata durant* en de datering *ao 1556*. Het verband met de persoon van Van Byler werd ontdekt als uitvloeisel van de identificatie van het portret van 1555. Het ruitje is fragmentarisch bewaard, getuige vooral het provisorisch herstelde vruchtenfestoen rechts. Dat de achtergrond grotendeels onzichtbaar is (geworden?) doet aan het effect nogal wat afbreuk. Toch kan nog worden waargenomen dat de maker bij machte was een gecompliceerde voorstelling met talrijke figuren in klein bestek helder weer te geven. De figuren zijn goed van tekening, waarbij de classicistische rust der weldoeners bewust tegenover het dramatische gebaar van de bedeelde stakker is gesteld. De tekst is niet letterlijk ontleend aan het Nieuwe Testament maar parafraseert een passage uit Matt. 25:34-35[67]. Daarin stelt Christus dat het Koninkrijk des Heren zal worden beërfd door hen tot wie hij kan zeggen: 'Want ik heb honger geleden en gij hebt mij te eten gegeven.' Van het 'bijbels' karakter getuigt ook de aankleding, met name de bonte mantel en tulband van de bebaarde weldoende rijke grijsaard. Het thema sluit aan bij een hoofdtaak van de Utrechtse johannieters, namelijk het huisvesten en spijzigen van zwakken, zoals dat geschiedde binnen hun gasthuis. De maker van het ruitje kan vanwege de stijl, die aanleunt tegen het late werk van Scorel, in het Utrechtse worden gezocht; mogelijkerwijs betreft het weer Jan van Zijl. Het glaasje diende mogelijk als versiering van het balijershuis, maar kan evenzeer een geschenk van Van Byler aan een kennis zijn geweest. Balijer Barck schonk bijvoorbeeld in 1578 enkele ruitjes aan de Utrechtse burgemeester Rynevelt voor diens woning[68].

Wolter van Bylers portretpenning

Een van de fraaiste portretpenningen van Steven van Herwijck stamt uit 1558 en beeldt balijer Wolter van Byler af op 55-jarige leeftijd; het Utrechtse Centraal Museum bezit ervan een fraai exemplaar in brons[69]. Met een diameter van 8,3 cm is dit portret tevens een van de grootste binnen Van Herwijcks oeuvre, technisch slechts vervaardigbaar in gietwerk. Van Byler is afgebeeld als borstbeeld, gewend naar rechts, in een hemd met plooikraag waar overheen een mantel, om de hals aan een lint het johannieterkruis. Het rondschrift geeft aan dat *D. GUALTHERUS. A BILER. BAIVLIV(s). TRA. AET. S. 55.* is voorgesteld, waarbij de medailleur de deftige term 'Baiulivus' (balijer, balyer, baliër of baljuw) heeft gekozen, waar het zerkopschrift het op het simpeler 'Balivus' houdt. De keerzijde toont Van Bylers wapenschild als balijer, een combinatie van het embleem der johannieter orde met de wapens van Van Bylers ouders, het geheel opgehouden door een bijzonder fraai mascaron. Midden-onder bevindt zich nog de signatuur 'St. H.F.', welke initialen in 1922 door de Belgische numismaat Victor Tourneur konden worden gedetermi-

Portretpenning door Steven van Herwijck van balijer Wolter van Byler met op de keerzijde het wapen van de johannieterorde in combinatie met dat van Van Bylers ouders, 1558; gegoten brons. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 18765.

neerd als die van Steven van Herwijck [70]. Deze laatste moet rond 1530 te Utrecht geboren zijn en te Londen overleden tussen 1565 en 1567. Het eerste biografisch zekere element vormt zijn opname in 1558 in het register van het St. Lucasgilde van Antwerpen. Drie penningen uit hetzelfde jaar, met daarop hoge Utrechtse geestelijken, moeten echter nog in de Domstad zijn ontstaan. Het gaat daarbij om portretten van de bisschop van Utrecht Joris van Egmond (1504-1559), domproost en aartsdiaken Cornelis van Mierop (1510-1572) en balijer Wolter van Byler [71]. De persoon van de laatste werd eerst in 1911 door toedoen van Samuel Muller [72] correct geduid, nadat hij door Van Loon in 1732 door een verkeerde lezing van het randschrift was uitgemaakt voor een zekere Van Yler (ab Iler!), die ook nog balijer van de Duitse orde zou zijn geweest en dat bovendien in Maastricht.

Twee procuratoren van de dominicaner Mariabroederschap

Samuel Muller wees er in 1922 als eerste op dat bisschop Van Egmond, domproost Van Mierop en balijer Van Byler een opmerkelijke trias vormden: elk schonk in 1555/1556 een Gouds raam en werd in 1558 door Van Herwijck geportretteerd. Mogelijk waren zij zelfs alle drie lid van de Onze Lieve Vrouwebroederschap van de Utrechtse dominicanen [73], aangenomen (zoals Muller doet) dat de bisschop van Utrecht dat *honoris causa* was. Deze broederschap was in 1392 opgericht, telde aanvankelijk slechts mannen, maar vanaf 1409 ook vrouwelijke leden. Binnen het rijke scala aan Utrechtse religieuze broederschappen [74] was deze waarschijnlijk een van de deftigste. Balijer Hendrick Barck was lid van de Heilig Kruisbroederschap [75], die eveneens hoog stond aangeschreven. Zo'n lidmaatschap was niet slechts een

uitdrukking van specifieke religieuze betrokkenheid maar had ook een duidelijke maatschappelijke functie; de leden, afkomstig uit het zelfde segment van de samenleving, konden elkaar in deze wereld al van dienst zijn. Het bestuur werd tot 1492 gevormd door twee procuratoren, waarvan er elk jaar op 8 december één aftrad en een ander nieuw werd gekozen. In genoemd jaar werd echter vanwege de verslapping der zeden bepaald dat beide procuratoren voortaan zouden worden geassisteerd door twee dominicanen van het Utrechts klooster, waaronder de prior. Een centrale plaats nam vanzelf de verering van Maria in; hoogfeest bij uitstek was daarom Maria Onbevlekt Ontvangen, tevens dus verkiezingsdag.

Van Mierop en Van Byler waren samen procurator in het jaar dat Van Herwijck hen portretteerde. Het kunstlievend duo maakte toen ook werk van de verfraaiing van het broederschapsmeubilair. Op 25 februari 1558 ondertekenden zij als procuratoren samen een contract waarbij voor 70 Carolus guldens deuren werden besteld voor het in 1540 gebeeldhouwde Maria-altaar bij schilder Jan van Brevelt[76]. Dat kan een familielid van de 'Dirck Jansz. van Breevelt' zijn geweest die kennelijk in 1556 borg stond voor glazenier Jan van Zijl. De Utrechtse kunstenaarswereld anno 1555-1560 was wèl klein! Jan van Brevelt moest de schildering *albaesters-gewyse* aanbrengen en wel volgens het eerder ingeleverd en goedgekeurd *patroen*. De procuratoren hadden voor deze aktie kennelijk het fiat van prior Govert van Mierlo, die in 1559 provinciaal van de dominicaner orde werd en in 1571 bisschop van Haarlem. In de laatste functie volgde hij de wegens inertie (en drankzucht) niet te handhaven Nicolaas van Nieuwland op, die in 1558 nog kapitteldeken was van St. Marie en tafelgast van Van Byler, en die het jaar daarop aan Gouda een raam schonk. Ook de wereld van de hogere clerus anno 1555-1560 was dus behoorlijk klein! Dat zowel Van Mierop als Van Byler zich nauw verbonden voelden met hun broederschap blijkt ook uit de manier waarop zij zich op de Goudse ramen hebben laten weergeven, namelijk in aanbidding neergeknield voor Maria met het Christuskind. Van Mierop trad als procurator af op 8 december 1558, Van Byler precies een jaar later, krap vier maanden voor zijn overlijden.

Moderata durant

Hoe Wolter van Byler eruit heeft gezien, uit wat voor familie hij kwam, hoe zijn leven in hoofdlijn verliep, waar hij woonde en werd begraven, dergelijke zaken laten zich bij benadering vaststellen. Wat voor mens hij was, in hoeverre hij zijn eigen leven inrichtte naar dat *Moderata durant*, blijft onduidelijk. Zijn manifeste behoefte aan kunst van hoog niveau, de goede naam van zijn balijerstafel, de door hem in baar geld nagelaten som van zesduizend Carolus guldens - zijn voorganger Berend van Duven kwam tot zestigduizend[77] - dergelijke gegevens wijzen niet op een schraperige instelling. Zelfs de lichtste verdenking van spilzucht moet echter stranden op

het fragmentarisch karakter van onze huidige kennis. Wat Van Byler uit eigen zak zoal spendeerde aan de voltooiing van kerk en convent is onbekend. Een buitengewoon kostbaar projekt moet het rijk uitgevoerde oxaal van de kloosterkerk zijn geweest, dat in 1634 werd afgebroken maar dat nog enigszins bekend is uit de beschrijving van Buchelius [78]. Het is weliswaar niet geheel duidelijk onder welke balijer deze koorafsluiting tot stand is gebracht, maar de beschrijving van de inhuldiging van balijer Van Heteren in 1560 doet vermoeden dat het koorgedeelte toen af was [79]. Voor de kwalificatie 'kunstlievend balijer' is er ondertussen voldoende gedocumenteerd materiaal. Met Utrechtse kunstenaars als Jan van Zijl, Steven van Herwijck en Jan van Brevelt moet Van Byler in direct persoonlijk contact hebben gestaan; anderen (zoals Jan van Scorel, Anthonie Blocklandt en Willem van Noort) kan hij van nabij hebben gekend.

Of zijn lidmaatschap der broederschap van Onze Lieve Vrouw gepaard ging met specifieke Mariale vroomheid, onttrekt zich over de eeuwen heen aan onze waarneming. Was Cornelis van Mierop een bijzondere vriend van Van Byler? Speelde bij hen wederzijdse wedijver een rol bij het schenken van ramen en bestellen van portretpenningen, telkens in hetzelfde jaar? De enige gegevens van meer persoonlijke aard over Wolter van Byler moeten tussen de regels van het verslag van een onderzoekscommissie uit 1561 worden gelezen. Deze commissie kwam dat jaar van 19 tot 30 september bijeen vanwege de omstreden keuze, een maand eerder, van balijer Barck [80]. Geestelijken en leken van buiten het convent werden daarbij ondervraagd over de persoon van de gekozene, in welk verband ook de anderhalf jaar eerder overleden Van Byler af en toe ter sprake kwam. Natuurlijk hoort men vooral zo veel over de persoon van Barck zelf, wiens trekken niet slechts bekend zijn uit het eerder vermelde schilderij maar ook uit een penning door wederom Van Herwijck [81]. De meeste ondervraagden waren indertijd bij Van Byler geregeld aan tafel te gast en wisten zo hoe deze over Barck dacht. Gehoord werd bijvoorbeeld Hiëronymus Vairlenius, pastoor van de parochie van de St Jacob, die tussen 1552 en 1557 de Utrechtse johannieters les had gegeven in de psalmen van David en de brieven van Paulus. Van Van Byler had deze alleen maar gunstigs over Barck gehoord. In deze zag de balijer een 'toecomende man', die hij qua aanleg 'vanden geenen die tegenwoordelicken

Portretschilderij van balijer Hendrick Barck weergegeven in een klassiek landschap, door een onbekend Utrechts schilder (school Jan van Scorel) uit ca 1561; olieverf op paneel. Museum Catharijneconvent, RMCC s 34.

inden convente sijn (...) de bequaemste totter balye' achtte[82]. Nog explicieter drukt meester Balthasar van Bliënburch zich uit, die als doctor in de medicijnen te Utrecht door Van Byler geregeld naar het convent was geroepen. Bij gelegenheid had hij toen miltlijder Barck op dringend verzoek van de balijer 'gevisiteerd en onder handen gehadt'. Ook herinnerde hij zich nog *dat ten tijden als die voorseyde heer Henrick sieck was () die voorseyde heer Wouter van Biler hem deposant gebeden heeft dat hy alle diligentie ende neersticheyt soude willen doen aenden persoon vanden voorseyden heer Henrick om hem te helpen ende met Goots hulpe te cureren, daerby seggende dat hy inden voorseyden heer Henrick voorsien hadde om in toecomende tijden te mogen werden hoofd vanden voorseyden convente. Welke woorden die voorseyde heer Wouter van Biler hem deposant tot verscheyden stonden gedurende die voorseyde cure gerepeteert heeft.*

Alexander de Coninck, oud-burgemeester van Utrecht en 58 jaar oud, blijkt door Van Byler (bij wie hij vaak kwam eten) vlak voor zijn dood nog in vertrouwen te zijn genomen over zijn zorgen aangaande zijn opvolging: *Ende staet hem well te gedencken dat, geleden omtrendt twee jaren, die voorseyde heer Wouter, sieckelick wesende, naer sekere woorden gesproken van Willem van Heteren, letste overleden baliër, doen wesende sijn coadjuteur, seyde tot hem deposant dat, enenverre hy met eeren mochte revoceren ofte te nyete doen die coadjutorie by hem gepasseert opden voorseyden heer Willem van Heteren, soude tselve doen ende nemen tot coadjutoer heer Heyndrick Berck, jegenwoordigh elect.*

Binnen zulke getuigenissen komt van achter dat stuurse balijersmasker iemand te voorschijn, die lijkt op een levend mens. Zelf ziek toont Wolter van Byler nog grote persoonlijke bezorgdheid voor de gezondheid van de jeugdige Barck, die hij als meest bekwame opvolger is gaan beschouwen. Nochtans is hij er de man niet naar om deze veelbelovende nieuwkomer om die reden pardoes naar voren te schuiven. Hij heeft immers al een coadjutor laten kiezen, welk feit zich niet met ere laat 'revoceren'. Dat blijkt een wijs besluit want twee jaar later wordt Barck alsnog balijer: *Moderata durant*

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
BMHG	Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap
JOU	Jaarboek Oud-Utrecht
NKJ	Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek

Bronnen

Rijksarchief in Gelderland
Archief der commanderij van St Jan te Arnhem
Rijksarchief in Utrecht
Archief van de balije van Utrecht der Johanniterorde.

Literatuur

Biesta/Schut, 1976 ▸ F.R. Biesta en G. Schut, 'Beheer en goederen der commanderij te Montfoort vanaf de zeventiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderij Montfoort*, Montfoort 1976, 80-115.

Bogtman, e.a., 1990 ▸ R.W. Bogtman e.a., *Glans der Goudse glazen*, Gouda, 1990.

Brom, 1896 ▸ G. Brom, 'Naamlijst der priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505 tot 1518', *AAU*, 23 (1896) 387-472.

Brondgeest, 1901 ▸ P.Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniter-ridders*, Hilversum, 1901.

Bueren, Van, 1991 ▸ Truus van Bueren, *Macht en onderhorigheid binnen de Ridderlijke Orde van Sint Jan*, Haarlem, 1991.

Bueren, Van, 1993 ▸ G. van Bueren, *Tot lof van Haerlem*, Hilversum, 1993.

Dirkse, 1986 ▸ Paul Dirkse, 'Nieuw beeldmateriaal over Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent', *JOU* 1986, 78-92.

Doorninck, Van, 1897 ▸ J.C. van Doorninck, 'Het St. Joris gilde te Harderwijk/ naamlijst der leden, 1423-1703', *De Wapenheraut*, I (1897) 1-16, 57-60, 108.

Faries, 1976 ▸ Molly Faries, 'Underdrawings in the workshop production of Jan van Scorel/A study with infrared reflectography', *NKJ* 1975, 89-228.

Filedt Kok e.a. 1986 ▸ J.P. Filedt Kok e.a., *Kunst voor de beeldenstorm* (catalogusdeel), 's-Gravenhage, 1986.

Hensen, 1909 ▸ A.H.L. Hensen, 'Hendrick Berck, de laatste Baliër der Sint Jansheeren te Utrecht', *AAU*, 35 (1909) 1-76.

Hoekstra, 1981 ▸ T.J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t'Utrecht en boumeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca 1500?-1557)', in: *Liber Castellorum/40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, 170-186.

Hoogland, 1880 ▸ A.J.J. Hoogland OP, 'De Dominicanen in Nederland', *AAU*, 8 (1880) 183-211.

Johns, 1986 ▸ Karl Johns, "Het leven van Ioseph den Patriarch", the final work of Anthonis Blocklandt', *NKJ* 1986, 241-258.

Jongerius, 1989 ▸ H.A.M. Jongerius, 'De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht', *JOU* 1989, 9-36.

Kipp, 1982 ▸ A.F.E. Kipp, 'Nieuwe Gracht 67', *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 (1982) 64-65.

Kloek e.a., 1986 ▸ W.Th. Kloek e.a., *Kunst voor de beeldenstorm*, 's-Gravenhage, 1986.

Lange van Wijngaerden, De, 1819 ▸ C.J. de Lange van Wijngaerden, *De Goudsche glazen of geschilderde kerk-glazen der Groote of Sint-Janskerk van Der Goude*, 's-Gravenhage, 1819.

Leguijt, 1994 ▸ Janna Leguijt, 'Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus...', *JOU* 1994, 5-32.

Ligtenberg, 1918 ▸ R. Ligtenberg OFM, 'Materialen voor een studie over de beeldhouwers De Nole en hun werk', *Oud-Holland*, 36 (1918) 53-132.

Lommel, Van, 1873 ▸ A. v[an] L[ommel], 'Korte geschiedkundige schetsen van sommige parochien. Aarlanderveen', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, I (1873) 90-94.

Mars, 1980 ▸ K.H.M. Mars, 'De Johanniters in het St. Jansdal of 's Heerenloo en in Harderwijk', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 22 (1980) 154-182.

Matthijs, 1979 ▸ C.J. Matthijs, *Genealogische en heraldische bijzonderheden over de schenkers van enkele Goudse Glazen*, Gouda/Alphen a/d Rijn, 1979.

Meyere, De, 1978 ▸ J.A.L. de Meyere, 'Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw', *JOU* 1978, 106-191.

Muller, 1888 ▸ S. Muller Fzn., 'Gedenkschriften van jhr. Herberen van Mijnden', *BMHG*, 11 (1888) 1-68.

Muller, 1906a ▸ S. Muller, *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden te Utrecht*, Utrecht, 1906.

Muller, 1906b ▸ S. Muller Fz., 'Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio', *BMHG*, 21 (1906) 131-268.

Muller, 1907 ▸ S. Muller Fz., 'De Utrechtsche beeldhouwer Colyn de Nole en zijn geslacht', *Oud-Holland*, 25 (1907) 49-56.

Muller, 1911 ▸ S. Muller Fz., 'De medailleur Ste. H. te Utrecht', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, 19 (1911) 175-181.

Muller, 1917 ▸ S. Muller Fz., 'De Johanniters in Nederland', *Onze Eeuw*, 18 (1917) 28-52 en 129-173.

Muller, 1922 ▸ S. Muller Fz., 'De medailleur Steven van Herwijck te Utrecht', *Oud-Holland*, 40 (1922) 22-31.

Regteren Altena, Van, 1935 ▸ J.Q. van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn. An introduction to the study of his drawings*, Amsterdam, 1935.

Ruyven-Zeman, Van, 1995 ▸ Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, *Lambert van Noort Inventor*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 57 (1995) Nr. 61.

Sasse van IJsselt, Van, 1976 ▸ L.A.M. Van Sasse van IJsselt, 'De geschiedenis van de Johannitter Orde en haar commanderij te Montfoort', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderij Montfoort*, Montfoort, 1976, 26-79.

Schuylenburg, 1928 ▸ W.C. Schuylenburg, Centraal Museum Utrecht/catalogus van het Historisch Museum der stad, Utrecht, 1928.

Tongerloo, Van, 1984 ▸ Louise van Tongerloo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1984, 1-8.

Tongerloo, Van, 1986 ▸ Louise van Tongerloo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', *NKJ* 1986, 151-174.

Tourneur, 1947 ▸ Victor Tourneur, 'Steven van Herwijck et les Baillis de l'Ordre de Malte à Utrecht', *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 93 (1947) 59-66.

Vries, De, 1948 ▸ W. de Vries, 'Genealogieën van Byler vóór de tweede helft van de XVIIde eeuw, VI (De van Byler's uit Harderwijk)', *De Nederlandsche Leeuw*, 64 (1948) 259-264.

Wiersum/Cosquino de Bussy, 1927 ▸ E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy, 'Visitatieverslagen van de Johanniters in Nederland', *BMHG*, 48 (1927) 146-339.
Winter, Van, 1971 ▸ Johanna Maria van Winter, 'Twee Goudse glazen geschonken door Johanniter commandeurs', *Spiegel Historiael*, 6 (1971) 274-279.
Winter, Van, 1986 ▸ Johanna Maria van Winter, 'De heren van Sint Catharijne te Utrecht', in: *Liber amicorum aan Prof. H.F.M.J. van den Eerenbeemt*, Tilburg, 1986.

Noten

1 Vries, De, 1948, 262-263.
2 Matthijs, 1970, 20-21.
3 Mars, 1980, 156 e.v.
4 Doorninck, Van, 1897, 57.
5 Mars, 1980, 166.
6 Brondgeest, 1901, 10-11.
7 Brom, 1896, passim.
8 Muller, 1917, 51.
9 Sasse van IJsselt, Van, 1976, 40.
10 RA Gelderland, Commanderij St. Jan Arnhem, 253.
11 RA Utrecht, Balije van Utrecht, 74.
12 Brondgeest, 1901, 95-99.
13 Winter, Van, 1986, 357-358; op deze plaats een helder overzicht met betrekking tot de strakke hiërarchische structuur van de johannieterorde, met bovenaan de grootmeester met zijn Grote Raad, gecontroleerd door het Generaal Kapittel, waaronder dan de verschillende 'tongen' (taalgebieden of naties) van de orde ressorteerden; de 'Duitse' tong was onderverdeeld in de prioraten Duitsland, Bohemen, Hongarije, Scandinavië die op hun beurt gezag uitoefenden over aan hen onderhorige balijen; de balije Utrecht viel onder het prioraat Duitsland, dat bestuurd werd vanuit Heitersheim; in de praktijk hoefde de rijke (want van oudsher door de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht begiftigde) balije Utrecht slechts een klein deel van haar reguliere inkomsten aan de overheden van haar orde af te staan.
14 Winter, Van, 1986, 358.
15 Ibidem.
16 RA Utrecht, Balije van Utrecht, 75.
17 Ibidem.
18 Ibidem.
19 Hensen, 1909, 47.
20 RA Gelderland, Commanderij St. Jan Arnhem, 256.
21 Hensen, 1909, 52.
22 Kloek e.a., 1986, 103.
23 Kipp, 1982, 65.
24 Documentatieblad R.O.V.U. Bureau Monumenten. Nieuwegracht 67, Renaissance muurschildering voorkamer 69 (achterwand), getekend d.d. 1/1/1982.
25 Muller, 1917, 45.
26 Hensen, 1909, 44-45.
27 Kipp, 1982, 65.
28 Muller, 1907, 54.
29 Schuylenburg, 1928, 249-250 (no. 1535, kalksteen, resten van verguldsel, h. 39 cm, b. 206 cm).
30 Muller, 1906a, 22.
31 Schuylenburg, 1928, 250.
32 Kloek e.a., 1986, 103.
33 Ligtenberg, 1918, 84-85.
34 Muller, 1922, 25.
35 Filedt Kok e.a., 1986, 302-306.
36 Hoekstra, 1981, 182.
37 Vriendelijke mededeling van de heer J. Klinckaert, die een bestandscatalogus oude beeldhouwkunst van de collectie van het Centraal Museum Utrecht voorbereidt.
38 Dirkse, 1986, 88.
39 Idem, 85-87.
40 BMH s671b, olieverf op paneel, 66,5 x 53 cm (met lijst 82 x 68,5 cm), bruikleen r.k. parochie H.H. Petrus en Paulus te Aarlanderveen d.d. 1 juni 1878.
41 BMH s671a, olieverf op paneel, 66 x 53 cm (met lijst 83,5 x 70,5 cm), bruikleen als voren.
42 Winter, Van, 1971, 276-278.
43 De IRR-opnames (neg. nr. AB 886/12 t/m 26) werden d.d. 21/6/1984 gemaakt door M. Faries en J.R.J. Van Asperen de Boer; in

1996 werd een nieuwe afdruk gemaakt door Ruben de Heer, waarbij het storende lichtcontrast bij sommige detailopnames wat werd gereduceerd met behulp van een tussennegatief.

44 Faries, 1976.
45 Johns, 1986, 245.
46 Biesta/Schut, 1976, 101-103.
47 Meyere, De, 1978, 164-172; Filedt Kok e.a. 1986, 419-431.
48 Biestra/Schut, 1976, 109-110.
49 Wiersum/Cosquino de Bussy, 1927, 156.
50 Brondgeest, 1901, 25.
51 Muller, 1888, 43-48.
52 Bueren, Van, 1991.
53 Hensen, 1909; Dirkse, 1986.
54 Brondgeest, 1901, 97.
55 Met betrekking tot de gedachtenvorming rond het vraagstuk over de oorspronkelijke plaats van de Utrechtse johannieterportretten heeft de schrijver kunnen profiteren van advies op dit specifieke terrein van de kant van Truus van Bueren (Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep kunstgeschiedenis).
56 Wiersum/Cosquino de Bussy, ed., 1927, 303.
57 Lommel, Van, 1873, 91-92.
58 Tongerloo, Van, 1984; Tongerloo, Van, 1986.
59 Ruyven-Zeman, Van, 1995, 68.
60 Regteren Altena, Van, 1935, 117.
61 Bogtman, e.a., 1990, 13.
62 Ruyven-Zeman, Van, 1995, 68.
63 Muller, ed., 1906, 256.
64 Lange van Wijngaerden, De, 1819, 66-67.
65 Deze informatie werd de schrijver verstrekt door Zsuzsanna van Ruyven-Zeman die zo vriendelijk was haar onderzoeksresultaten in deze, die spoedig zullen worden gepubliceerd in het *Corpus Vitrearum*, daarvóór al aan de schrijver ter kennis te willen stellen.
66 ABM v94e, 52 x 47 cm; het ruitje, waarschijnlijk verworven door de stichter van het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht Gerard van Heukelum (1834-1910), werd tussen 1942 en 1946 door glazenier C. van Straaten (Utrecht) samen met nog andere in een nieuw raam gezet.
67 Casper Staal wees mij op de bijbelpassage die qua formulering en strekking het motto op ABM v94e het dichtst benadert.
68 Muller, 1917, 48.
69 Filedt Kok e.a., 1986, 339-340.
70 Tourneur, 1947, 59-60; Tourneurs artikel betreft een uitwerking van een eerdere studie in de *Numismatic Chronicle*, vijfde serie, vol. II (1922), 130.
71 Filedt Kok e.a., 1986, 338-340.
72 Muller, 1911, 177.
73 Hoogland, 1880.
74 Jongerius, 1889; Leguijt, 1994.
75 Muller, 1917, 48.
76 Muller, 1911, 177 en 180.
77 Hensen, 1909, 66.
78 Muller, 1906b, 203; Buchelius vermeldt hier dat het doxaal werd aangeduid met de term *hoochsael*, en dat het zuilen in verschillende kleur marmer bezat, fraai beeldhouwwerk en kapitelen van Lydische steen.
79 Brondgeest, 1901, 97.
80 Hensen, 1909.
81 Tourneur, 1947, 60-61; Dirkse, 1986, 81 en 85.
82 Hensen, 1909, 44.

Johan Ludolph van Rhenen, vicaris te Vleuten, paap op Den Ham en redder van de Cunera-relieken

Casper Staal

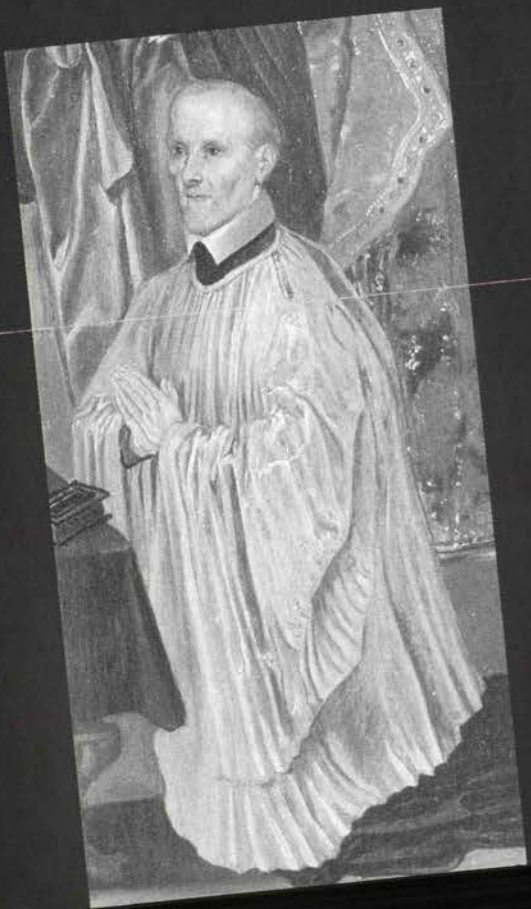

In het begin van de zeventiende eeuw werd een poging ondernomen het Utrechtse platteland te calviniseren. Maar veel bewoners van Stichtse kastelen doen niet mee aan die nieuwlichterij. Bij hen vinden rondtrekkende priesters onderdak. Het huis Den Ham bij Vleuten is zo'n rooms bastion. Op een aan Onze Lieve Vrouw gewijd drieluik, afkomstig uit dat kasteel, staat de paap op Den Ham afgebeeld. Hij blijkt Johan Ludolph van Rhenen te heten.

Casper H. Staal (1946) ontving een deel van zijn opleiding aan de priesterseminaria van het aartsbisdom Utrecht. Hij studeerde vervolgens aan de Universiteit Utrecht algemene literatuurwetenschap. Sedert 1978 is hij werkzaam bij het Museum Catharijneconvent in die stad, vanaf 1995 als conservator. Kerk- en liturgiegeschiedenis zijn, zeker als zij de lokale geschiedschrijving raken, aandachtsgebieden van hem.

Drieluik

In het Museum Catharijneconvent bevindt zich een triptiek dat als hoofdonderwerp de 'Laudes Marianae' heeft. Het middenpaneel vertoont de Moeder Gods met het kind op de arm. Zij vertreedt de duivel in de vorm van een draak en is voorgesteld als de apocalyptische vrouw, bekleed met de zon en staande op de maansikkel. Rond haar hoofd zweven twaalf sterren (Openb. 12:1). Zo is zij de vervulling van de belofte die God aan Adam en Eva deed in het Paradijs na hun zondeval. Sprekend tot de slang zei God: 'Ik zal vijandschap scheppen tussen u en de vrouw, tussen uw kroost en haar kroost en dat zal u de kop verpletteren' (Gen. 3:15). Boven Maria's hoofd houden twee engelen met zegepalmen een kroon. Vanuit de hemel heft God

Drieluik met de Laudes Marianae. Op het middenluik Maria met het Christuskind. Op het linker luik Johan van Wanroy Utenham en zijn vrouw Margaretha de Brouxelles en vijf van hun kinderen, S. Jan de Doper en de heilige Margaretha. Op het rechter luik Johan Ludolphsz. van Rhenen, S. Jan de Evangelist en de H. Cunera. Utrecht, Nicolaes van Borculo (?), ca. 1615. Museum Catharijneconvent, inv. nr. ABM s 109.

Titelblad van Petrus Canisius, De Maria Virgine, Ingolstadt, 1577.

de Vader zegenend zijn hand op en tussen de Vader en Maria met haar goddelijke Zoon zweeft in de gedaante van een duif de Heilige Geest. Rondom Maria zijn in medaillons twaalf van haar eretitels afgeschilderd. Sommige zijn goed waar te nemen, andere worden gedeeltelijk door de twee engelen afgedekt. Vanaf onderaan links zien we: *Hortus conclusus* (Omsloten tuin, Hoogl. 4:12), *Turris eburnea* (Ivoren toren, Hoogl. 7:4), *Fons signatus* (Verzegelde bron, Hoogl. 4:12), *Sicut lilium inter spinas* (Als een lelie temidden van de doornen, Hoogl. 2:2), *Speculum sine macula* (Spiegel zonder vlek, Wijsh. 7:26), *Electa ut sol* (Uitgelezen als de zon; Hoogl. 6:9), *Pulchra ut luna* (Schoon als de maan; Hoogl. 6:9), *Aurora consurgens* (Rijzend morgenrood, Hoogl. 6:9), *Cipressus in monte Sion* (Cypres op de berg Sion, Ecclesiasticus 24:13 (24:17), *Puteus aquarum viventium* (Put van levende wateren, Hoogl. 4:15), *Porta coeli* (Deur des hemels; Gen. 28:17) en *Civitas Dei* (Stad Gods, Ps 46(45):5).

Deze voorstelling van Maria Onbevlekt Ontvangen en de Lauretaanse litanie (Litanie van Loreto) bestond al in de 15de eeuw, maar werd in het begin van de 17de eeuw in het kader van de contrareformatorische benadrukking van de Mariaverering populair. Een rol daarin speelde de jezuïet Petrus Canisius, afkomstig uit Nijmegen, die in 1577 te Ingolstadt zijn *De Maria Virgine* publiceerde. De houtsnede in dit werk vertoont dan ook verwantschap met het middenpaneel van ons drieluik [1]. Al eerder trok dit triptiek de aandacht. Het Maria-altaar, mogelijk geschilderd door de Utrechtse schilder Nicolaes van Borculo, werd ca. 1875 door het toenmalige Aartsbisschoppelijk Museum, een van de participanten in het huidige Catharijneconvent, verworven door schenking. Het was afkomstig uit het kasteel Den Ham bij Vleuten, dat in 1857 werd geveild door Hymen Bart van Zijl, weduwnaar van Jacoba Maria Leydel. Op de zogenaamde Hamtoren na is dit kasteel in 1870-1871 gesloopt [2].

In het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1981 kwam dit triptiek aan de orde in een artikel dat conservator P.P.W.M. Dirkse van het Catharijneconvent wijdde aan een rijkversierde puntschotel die in hetzelfde museum verblijft [3]. De met wapenschilden en een bijbels-emblematische voorstelling versierde schotel houdt de nagedachtenis levend van Johan van Wanroy Utenham en vooral van zijn echtgenote Margaretha

de Brouxelles, gehuwd in 1602, en hun acht kinderen. Margaretha's acht kwartieren staan in de rand van de schotel gegraveerd. In het artikel van Dirkse speelt het Maria-drieluik een rol omdat op het linkerbinnenluik het Vleutense echtpaar en vijf van hun kinderen als schenkers in gebedshouding staan afgebeeld. Het echtpaar kreeg acht kinderen; Christina (geb. 1603), Elisabeth of Isabel (geb. 1604), Gaspar (geb. 1604), Gerarda (geb. ca. 1607), Frederik (geb. 1608), Jacqueline (geb. 1610), Johanna (geb. 1613) en Friderik (geb. 1614). Het vijfde kind Frederik stierf zeer jong. Van rechts naar links zijn dus naar alle waarschijnlijkheid afgebeeld: Christina, Elisabeth of Isabel, Gaspar, Gerarda en Jacqueline. Omdat Johanna, die in 1613 na Jacqueline geboren werd, ook vroeg overleed, zal het schilderstuk tussen 1610 en vóór 1614 gemaakt moeten zijn.

Achter de ouders staan in een - toentertijd populair - Italiaans aandoend landschap hun beide patronen. Johannes de Doper draagt een lam in zijn handen. In de verte van het landschap doopt hij Jezus in de Jordaan, en links voor het bouwwerk wordt hij onthoofd. De vrouwelijke heilige is Margaretha die een geketende draak vasthoudt en een kruisje.

Op het rechterbinnenluik is een geestelijke afgebeeld. Hij oogt als een oudere man, heeft een smal wat ingevallen, ascetisch gezicht en is bijna kaal. Hij is gekleed in een zwarte toog met daarover een gepliseerde superlie met strookjes kant op de schouders. Over de hoge boord van de toog buigt zich een strook van zijn witte hemd waardoor de suggestie onstaat dat hij avant la lettre al een collaar draagt. Hij knielt op een bidstoel, waarover een blauw kleed is gedrapeerd. Voor hem ligt een gesloten kerkboek waarvan de donkere band met gouden strepen is versierd. Achter hem staan twee heiligen. Johannes de Evangelist wordt voorgesteld als de jeugdige apostel. Hij draagt als attribuut een kelk waaruit een gifslangetje kronkelt, een verwijzing naar de beker met gif, dat voor hem bestemd was, maar waartegen hij door een slangetje werd gewaarschuwd. In het landschap achter hem is het vat met kokende olie te zien waarin volgens de legende Johannes voor de Latijnse Poort te Rome werd geworpen. Maar ook deze poging hem te doden, werd door een wonder verijdeld. In hetzelfde landschap zien we Johannes het Boek Openbaring, de Apocalyps, schrijven. Links boven is vaag het luchtgevecht tussen de apocalyptische vrouw en de draak te zien.

Naast de apostel bevindt zich een tweede heilige: Cunera. Zij draagt vorstelijke kledij: een mantel met langs de boorden en op de sluiting edelstenen. Op haar hoofd heeft zij een met juwelen bezette kroon. Zij is als Cunera herkenbaar aan de witte worgdoek om haar hals. In het landschap achter haar bevindt zich de stal waarin zij, volgens haar *vita* (levensbeschrijving), door de vorstin van Rhenen en een dienstmeisje werd gewurgd[4]. In de stalopening zien we dit gebeuren.

Maar wie is de priester die hier werd afgebeeld? We kennen hem zonder naam uit de akten van de Utrechtse synode die op 27 en 28 augustus 1612 in de refter van

Gezicht op het dorp Vleuten met de oude Willibrordkerk. Tekening door H. Spilman, ca. 1780. RAU, Top. Atlas nr. 984.

het Catharijneconvent te Utrecht werd gehouden. Floris Gerritsen, de kerkdienaar van Vlueten 'claachde, dat joncker Wtenham een paap hielt op zijn huys, onder decksel van zijn kinderen te laten leeren, ende ondertusschen door de pauselijcke exercitien tvolck seer vant gehoor des goddelijcken woords vervremde, 2. dat van gelijcken deselve exercitien opt huys te Nijveld onderhouden wierden tot grooten afbrueck van de religie'[5]. Dirkse zegt over deze paap: 'Mogelijk was hij het waar protestants Vleuten zo'n last mee had', waarmee hij doelt op de enkele protestanten die Vleuten telde. En aan het slot van zijn artikel: 'Onbekend bleef ook de identiteit van de priester op het rechterbinnenluik van de triptiek die de kinderen Van Wanroy Utenham les gaf. Was hij het wellicht die de bijbelse allegorie 'godt gheeft die wasdom' [op de zilveren schotel, CS.] bedacht?'[6].

Terecht bracht Dirkse dit Maria-triptiek uit het begin van de 17de eeuw in verband met de Onze Lieve Vrouwebroederschap die in 1471 in de kerk van Vleuten gesticht was, waarbij de Utenhams een belangrijke rol speelden[7]. Toen, na de beeldenstorm op Sint Marcusdag (25 april) 1567 door drie vendels soldaten van Hendrik van Brederode, die op weg waren van Vianen naar Amsterdam, de Vleutense parochiekerk voorlopig werd overgedragen aan de calvinisten, bleef, zo weten we, de broederschap bestaan. Zij zette haar activiteiten min of meer in het geheim voort op Den Ham, welks adellijke (of volgens Buchelius: semi-adellijke) familie het oude geloof trouw bleef. Het middenpaneel van de triptiek is dan ook geheel aan Onze Lieve Vrouw gewijd.

Is er in de Vleutense archieven een priester te vinden die in deze periode met de broederschap en met de familie Van Wanroy Utenham zoveel van doen heeft gehad, dat hij op dit altaarstuk staat afgebeeld? De bronnen zijn schaars, doch ik ben van mening dat identificatie thans mogelijk is. Uitgangspunt daarbij zijn de twee heiligen achter de geestelijke: Johannes en Cunera. Zij vormen namelijk een rebus die zich laat oplossen als 'Johannes van Rhenen'. Johannes de Evangelist is de patroon van zijn voornaam; Cunera, wier relieken in Rhenen werden vereerd, vormt de oplossing voor zijn achternaam.

In zijn studie over het honderdjarig bestaan van de neogotische Willibrordkerk te Vleuten stelde D.W. Gravendaal aan de hand van de toen bekende gegevens een

lijst van pastoors van de parochiekerk samen[8]. Tevens gaf de auteur de namen van hen die als vicaris aan de kerk van Vleuten verbonden waren. In die lijst van vicarissen staat de naam Johannes van Rhenen. De oplossing van de rebus wordt daarmee ondersteund door gegevens uit archieven die op Vleuten betrekking hebben.

De naam Johannes van Rhenen treffen we aan in de inventaris van de pastoriegoederen die pastoor Hendrik Willemsz. van Segvelt op 3 mei 1611 dicteert aan notaris Antonis van Deuticum. We lezen daar: 'Item de Heer Johan van Rhenen, capellaan van Sint Nicolaas Altaar in de kerk tot Vleuten, moet de pastorij alle jaren geven een loot silvers'[9].
Dit Sint Nicolaasaltaar in de parochiekerk te Vleuten werd voor het eerst genoemd op 13 februari 1301. Hubertus van Themaat stichtte toen een vicarie op het altaar van Sint Nicolaas en legateerde tien morgen land op Themaat aan dat altaar[10]. Later werd de vicarie voor de helft verbonden aan het altaar in de huiskapel op Den Ham. In een brief van juli 1606 berichtte Jacob Bool, kanunnik van het kapittel van Sint Marie te Utrecht, aan de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer over de Nicolaasvicarie. Hij schreef hoe, lang geleden, in het begin van de burgeroorlog, de vicarie op het Sint Nicolaasaltaar in het Huis Den Ham vacant was door het overlijden van Balduinus Clivius (Boudewijn van Kleef). De heer van Utenham, Johan sr., de vader van Johan jr., had als patroon van deze vicarie zijn oudste zoon Frederik benoemd om, naar hij zei, de vicarie te redden van confiscatie. Toen Frederik in 1586 voortijdig overleed, wees hij zijn volgende zoon Johan jr. (onze Johan) voor deze functie aan, hoewel deze op dat moment nog minderjarig was, namelijk ongeveer zeven jaar. Johan jr. had de vicarie bijna zestien jaar in zijn bezit, tot hij op 6 februari 1602 met Margaretha de Brouxelles in het huwelijk trad. Omdat hij - als leek - niet zelf de mis had kunnen lezen, had hij uit de inkomsten van de vicarie, groot 80 gulden, tweemaal per week door een andere priester een mis laten lezen. Na zijn huwelijk deed Johan jr. afstand van zijn vicarie ten behoeve van zijn jongere broer. Aangezien hij in deze periode de vicarie in bezit had gehad niettegenstaande een aantal kerkrechtelijke onregelmatigheden, zoals een te jonge leeftijd, zijn niet-clericale staat, en een benoeming met voorbijgaan van de kerkelijke autoriteiten, verzocht Johannes jr. van Wanroy Utenham bij monde van kanunnik Bool hiervoor vergiffenis. Hij verzocht bovendien om, nu zijn broer volgens geruchten in Hongarije was omgekomen[11], gedurende vier jaar de vruchten van de vicarie (125 gulden) te mogen aanwenden voor het herstel van de altaarornamenten, die in de tijd van Brederode waren geroofd en verwoest. Na die vier jaar (1610) zou hij een geschikte persoon als vicaris aanstellen[12]. Ruim een halve eeuw later, in 1673, wordt in een inventaris van pastoriegoederen dit altaar weer genoemd wanneer pastoor Johannes van Aelst over tien morgen land opmerkt: 'gefundeert aan den outaer van St. Nicolaes tot Vleuten in de kerck'[13].

Als we deze gegevens over de vicarissen van de Nicolaas-vicarie in een schema zetten ontstaat het volgende beeld:

1528, 1547 vermeld	Hr. Balduinus Dirksz. Clivius
.... - 1586	Frederik Utenham † 1586
1586 - 1602	Johan van Wanroy Utenham jr.
1602 - 1606	Frederick van Wanroy Utenham, † in Hongarije
1606 - 1610	vacant
1610 - ...	Hr. Johannes van Rhenen

De buitenluiken

Het rechterbuitenluik van het Mariatriptiek in het Catharijneconvent sluit in zijn iconografie aan op Sint Nicolaas. De heilige bisschop, met baard, houdt in de linkerhand een kromstaf, met zijn rechterhand maakt hij een zegenend gebaar. Hij is bekleed met de tekenen van zijn bisschoppelijke waardigheid: op het hoofd heeft hij een mijter (*mitra simplex*), over zijn albe draagt hij een rood fluwelen dalmatiek die met franjes is afgezet, en daaroverheen een goudgele koorkap met goudborduursel. Aan zijn handen heeft hij pontificale handschoenen. Naast Sint Nicolaas staat een vleeskuip waarin zich de drie knaapjes bevinden die hij volgens de legende ten leven wekte.
Zijn buurman is Sint Willibrord, de patroon van de Vleutense parochiekerk. Hem zien we zijn kruisstaf in het zogenaamde Willibrordputje van Heiloo steken, terwijl hij in zijn rechterhand een model van de Utrechtse Domkerk houdt. De overige Willibrordattributen zijn een wijnton en twee wijnflessen. Ook hij is bekleed met zijn pontificalia: hij draagt een mijter van witte gedamasceerde zijde, handschoenen, een groene dalmatiek en een rode koorkap, voorzien van zilverborduursel en met goudgalon langs de zomen. Daarmee heeft het rechterzijluik van het Vleutense Maria-triptiek zijn betekenis gekregen.
Op het andere buitenluik zien we de apostel Andreas, blootsvoets zoals het apostelen betaamt, met als attribuut het andreaskruis en een boek. Naast hem staat de maagd en martelares Barbara met haar toren waarin de (vaak voorkomende) drie raampjes zitten. Kunnen we hun op dit altaar een betekenis toekennen? In ieder geval zorgen Andreas en Barbara voor de symmetrie in de compositie. In gesloten toestand staan de heiligen twee aan twee op de buitenluiken. Maar verder dan deze open deur kom ik niet. Barbara, de patrones van een gelukzalige dood, komen we vaak tegen bij zielenbroederschappen. Van zo'n broederschap in Vleuten is evenwel niets bekend, evenmin zijn schriftelijke gegevens overgeleverd van een Barbaravicarie of -altaar.

Voor Andreas ligt het al even moeilijk. Voor zijn aanwezigheid moeten we waarschijnlijk naar een ander altaar dat de Vleutense parochiekerk rijk was, gelegen aan de noordzijde. Volgens een akte van 1367 ter attestatie van de stichting in 1350 door Johannes Eliasz. van een vicarie op dit altaar was dit in vroeger tijd toegewijd aan Petrus, Andreas en Johannes de Evangelist. Later, in 1367, heet dit altaar toegewijd aan de God Almachtig, de heilige Maagd Maria, de heilige apostelen Petrus en Paulus en alle heiligen. Zou het kunnen zijn dat om de een of andere reden de herinnering aan Andreas tot de 16e eeuw is blijven bestaan? Dat zou dan Andreas op het drieluik verklaren[14].

Hoe oud de kerk in Vleuten is, is onbekend. De eerste keer wordt de Willibrordkerk van Vleuten in de schriftelijke bronnen genoemd in een oorkonde van 1 februari 1224, vervolgens nogmaals in 1241[15]. Maar volgens hedendaagse opvattingen zou de Vleutense kerk zeer waarschijnlijk al van vóór 1000 kunnen stammen[16]. Het Willibrordpatrocinium is nogal eens gegeven aan kerkgebouwen waarvan de overlevering wil - terecht of onterecht - dat Willibrord de stichter van de kerk zou zijn. Over Vleuten is een dergelijk stichtingsverhaal niet bekend.

Als de Vleutense kerkstichting inderdaad teruggaat tot de na-Karolingische tijd, is het mogelijk dat het patrocinium in de loop der eeuwen is gewijzigd. Het Willibrord-patrocinium komt pas voor sedert de twaalfde eeuw. J.H. Kok voert van dit type wijzigingen in zijn dissertatie meer voorbeelden aan[17]. Zo was de kerk van Dokkum aanvankelijk aan de H. Paulus gewijd. Pas later wordt Bonifacius kerkpatroon van deze oude Friese kerk. Misschien heeft ook de Vleutense kerk, die zo dichtbij het vroegere Romeinse castellum De Meern en aan de *limes* gelegen is, vroeger een andere kerkpatroon gehad. Welk dat oude patrocinium dan zou zijn geweest blijft voorlopig in nevelen gehuld.

Terug naar Johannes van Rhenen. Hij wordt geportretteerd als een oudere man, waarschijnlijk de vijftig reeds gepasseerd. Zijn geboortejaar moet dan zeker gezocht worden vóór 1565. Over zijn geboorteplaats zijn geen aanwijzingen. Maar zijn achternaam luidt Van Rhenen. Een der-

Drieluik met de Laudes Marianae in gesloten toestand. Links de H. Barbara en Andreas, rechts de H.H. Nicolaas en Willibrord. Utrecht, Nicolaes van Borculo (?), ca. 1615. Museum Catharijneconvent, inv. nr. ABM s 109.

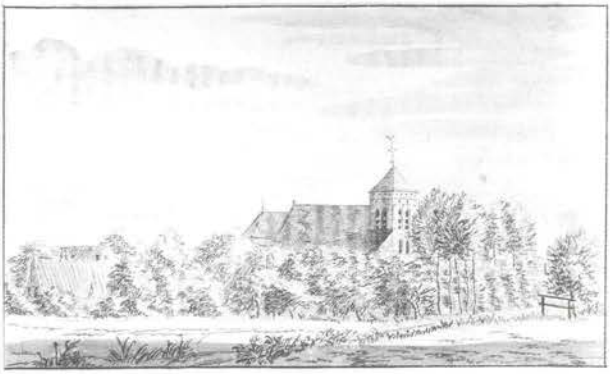

Het dorp Vleuten met de oude Sint Willibrordkerk, gezien vanuit het noorden. Tekening door D. van den Burg, ca. 1756. RAU, Top. Atlas nr. 982.

gelijk toponiem als achternaam kan iemand krijgen als hij uit dit Utrechtse stadje aan de Rijn afkomstig is. Het is dus aantrekkelijk ten aanzien van Johannes en/of zijn familie een herkomst uit Rhenen in het vizier te nemen.

Op grond van het Mariale triptiek en vanwege het feit dat hij op Den Ham onderwijs gaf, is het aannemelijk te denken dat Johannes van Rhenen gestudeerd heeft. Een licentiaat of een baccalaureaat in de theologie, de beide rechten of de *artes* zou hij behaald kunnen hebben aan een universiteit buiten de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

Daar Johannes van Rhenen onvindbaar is in de lijsten van missionarissen die werkzaam waren in de Hollandse Zending, zou Van Rhenen eerder een 'zwervende' regulier kunnen zijn dan een seculier. De *Laudes Marianae* lijken te wijzen naar iemand met een voorkeur voor deze door de jezuïeten gepropageerde devotie. Maar zijn reeds genoemde hoge boord doet ook de gedachten in de richting van een seculier gaan. Onbekend is de periode gedurende welke hij op Den Ham verbleef, waar hij overleed en waar hij werd begraven.

Vragen te over dus. Maar er wordt naast Johannes nog een andere Van Rhenen in Vleuten genoemd. Weliswaar wordt in het *Necrologium Missionis* van de franciscanen Johannes van Aelst (1631-1673) als *primus missionarius* (eerste missionaris) te Vleuten vermeld, maar in de inventaris van de Vleutense pastoriegoederen, door pastoor Van Aelst op 7 maart 1673 op zijn sterfbed opgesteld lezen we: 'Waar en boven nog in wezen is geweest voor mijn vertreck van Vleuten het tombel [= baldakijn] daar de pastoor onder gong als de processie geschiedde, berustende op den huize den Ham, al waar ik het gezien heb. Twee a drie kerckkisten inhoudende verschijde choorcappen ende briven van de kerck, aldaar mede op den Ham. Enige boecken van de overleden pastoor Huibert van Rhenen ook aldaar'[18]. Maar van deze Huibert van Rhenen weten we niets meer dan het hier gemelde. De vraag rijst of er wellicht een familie-relatie bestaat tussen beide priesters? Waren het broers of neven? Straks komen we op Huibert van Rhenen terug[19].

Johannes Ludolphi

We maakten kennis met de achternaam Van Rhenen en suggereerden dat Johannes die naam wel eens gekregen zou kunnen hebben omdat hij uit Rhenen afkomstig

was: Rhenen, dat geheiligd was door de aanwezigheid van de relieken van de heilige maagd en martelares Cunera. Haar vinden we op het triptiek dan ook afgebeeld als beschermster van Johannes van Rhenen. Nu blijkt er in Rhenen een andere Johannes te zijn opgetreden waarvan aantoonbaar is dat hij een bijzondere band had met Cunera, de in de Cunera-hagiografie bekende priester Johannes Ludolphi, de redder van de Cunera-relieken.

Zijn naam komen we in Rhenen voor het eerst tegen in de rekening van 1572/73. Hij ontving als Jan Lulofsz. presentiegelden van de kerk. Zijn naam wordt vermeld zonder kwalificatie [20]. In de rekening van 1573 komen we hem in een zelfde soort post weer tegen, nu echter met de kwalificatie *clericus* en *clerck*, wat er op wijst dat hij tot de geestelijke stand behoorde, zonder nochtans tot priester te zijn gewijd [21]. In 1578 heet hij *Heer*, de aanspreektitel van een tot priester gewijd geestelijke [22]. Als Johannes Ludolphi zijn wijding ontving op de gebruikelijke leeftijd van 24/25 jaar, moet hij geboren zijn tussen 1549 en 1553. Vanaf 1579 zijn er geen Rhenense rekeningen meer zodat deze bron dan droog staat. Een andere vermelding levert ons het ledenregister van het *Heijlige Sacraments Gilt ofte Broederschap binnen Rhenen* van 1 mei 1588: Johann Luijloffsz. priester [23]. Vanaf dat jaar zwijgen de Rhenense archieven voorlopig over Johannes Ludolphi.

Wanneer in Rhenen de reformatie doorbreekt, staat het Cunera-heiligdom onder zware druk. Arnout van Buchell noteert in zijn *Diarium*: 'Juli 1580. In deze maand namen de Utrechtenaren op verzoek van schout Laurens van Nieuwenhoven de kerken van Rhenen in en vernielden de beelden' [24].

Een van de priesters die op dat moment sterk betrokken lijkt bij het Rhenense heiligdom is Joannes Ludolphi. In of rond 1600 vluchtte hij met de inhoud van de reliekschrijn naar Den Bosch. Daarbij werd hij geholpen door de norbertijnen te Maarsbergen. Niet lang daarna vonden twee overdrachten plaats. Thomas van Buerlo, een Zutphens edelman, verwerft van Johannes Ludolphi op zeker moment een gedeelte van de relieken. Op zijn beurt begiftigt Thomas van Buerlo vóór 1602 zijn vaderstad met een of meer Cunera-relieken en schenkt de overige aan de jezuïeten te Emmerik. Johannes Hasius, rector van het jezuïetencollege aldaar, neemt ze op 2 januari 1602 in ontvangst. Schenker en ontvanger maken van de overdracht een protocol op. Daarin lezen we wat deze schenking behelsde: 'een been uit de arm of de scheen; een rond bot uit de hals, twee partikels als delen van een vinger, twee familie-onderscheidingstekenen van haar [= Cunera's, CS] vader en moeder, gesneden uit haar kleed, en een bundeltje draden uit de heilige dwale die de wurgdoek was - dit alles samengewikkeld in gebloemde zijde'. Uit deze omschrijving lezen we dat de wurgdoek zelf zich niet bevond in de reliekenschat die naar Emmerik kwam; er is slechts sprake van een 'bundeltje draden' [25].

Toen Johannes Ludolphi op 7 mei 1615 overleed, vond een officiële visitatie plaats van de Cunera-relieken die hij onder zich had gehouden. De kist werd geopend en

Johan Ludolphsz. van Rhenen, detail van het rechter binnenluik van de Laudes Marianae. Utrecht, Nicolaes van Borculo (?), ca. 1615. Museum Catharijneconvent, inv. nr. ABM s 109.

drie Utrechtse geestelijken inspecteerden de inhoud. Dat waren Wilger van Moerendael, deken van het kapittel van Sint Pieter, Victor Scorel, vicaris en tevens de oudste priester van hetzelfde kapittel, en Jacob Bool, kanunnik van Sint Marie. Gedrieën beschreven zij de inhoud van de vier aanwezige reliekenpakketten en maakten een akte van de visitatie op. Uit dit stuk weten we dat de beroemde wurgdoek van Cunera zich toen in een van de vier pakketten bevond.

De Bollandisten publiceerden de akte in de door hen uitgegeven *Acta Sanctorum* [26]. Vervolgens, zo willen alle auteurs (zonder bronvermelding), belandde de schat in Utrecht bij de apostolisch vicarissen. Maar de voorwerpen vielen in handen van de calvinisten. Everhard Botter, een vrome katholiek, gehuwd met Ida van Mierlo, kocht ze echter terug voor de som van 2000 guldens. Hun nichtje joffer van Rijneveld, een religieuze, schonk daarop een aantal relieken aan Johannes Moors, sedert 1621 prelaat van de abdij van Berne en eerder pastoor van Berlicum in Noord-Brabant. Deze transactie vond waarschijnlijk plaats in 1623. Moors bracht ze naar Kaathoven bij Berlicum, waar ze tot 1648, de Vrede van Munster, werden vereerd. Na het sluiten van de Vrede was verdere verering ter plaatse onmogelijk geworden en verhuisden de relieken naar Bedaf in het land van Ravenstein. Tenslotte werden deze relieken in 1784 verdeeld tussen de kerken van Berlicum en Heeswijk, waar ze nog altijd zijn.

Maar niet alle Cunera-relieken verhuisden naar Brabant. In ieder geval de wurgdoek en een gedeelte van de schedel, maar mogelijk nog meer relieken bleven in Utrecht achter. Ze werden waarschijnlijk bewaard in de kerkschat van de schuilkerk van Sint Gertrudis te Utrecht. Met de afscheiding in 1723 van een deel van de Utrechtse geestelijkheid en gelovigen van Rome, die zich voortaan Rooms-katholie-

ken van de Oud Bisschoppelijke Clerezie noemden, kwamen de Cunera-relieken in het bezit van het metropolitaan kapittel van Utrecht. Hoewel de oud-katholieken (vanaf 1889 is dit de naam van de Oud Bisschoppelijke Clerezie) in de negentiende eeuw een aantal Cunera-relieken verbrandden omdat ze van mening waren dat het gebeente onecht was, werden in ieder geval de wurgdoek en de schedelreliek gespaard. De doek werd museumbezit en was tussen 1928 en 1970 te zien in het Oud-Katholiek Museum aan de Mariahoek te Utrecht. Sedert 1979 is de doek tentoongesteld in het Museum Catharijneconvent te Utrecht, waar het Oud-Katholiek Museum zijn bezit exposeert[27]. De schedelreliek rust tot op de dag van vandaag in de altaartombe van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen te Utrecht.

Johannes Ludolphi verdwijnt na de reliekenoverdracht aan Thomas van Buerlo omstreeks 1600 een poos in het niets. Nog twee keer kwam ik zijn naam tegen. Allereerst is daar zijn al genoemde dood: op 7 mei 1615 overlijdt 'Johannes Ludophi, vicarius van de kerk van Rhenen, op een Bossche pelgrimstocht'[28]. Tenslotte komen we zijn naam nog één keer in Rhenen tegen. Op 20 augustus 1618 ontving Jerephaes Jansz. ten behoeve van zijn dochter Jutge Jerephaes 18 Carolus guldens 'vanweege [...] zal. Domheer Jan Ludolphsz. van zijn presentie [...] jaar 1616'[29]. Uit 'zaliger' lezen we wat we al wisten, namelijk dat Johannes Ludolphi was overleden.

Is Johannes Ludolphi te Rhenen identiek met Johannes van Rhenen te Vleuten? Het is een aantrekkelijke hypothese die veel zou verklaren. Zonder persoonlijke verbinding tussen Johannes van Rhenen en Cunera is, afgezien van de rebus, niet te verklaren waarom Cunera op het triptiek staat afgebeeld. De Vleutense parochie en later de statie had geen enkele relatie tot deze regionaal zo uitbundig vereerde maagd-martelares.

Dankzij een akte uit 1609 valt de vereenzelviging tussen beide Johannessen te bewijzen. Cornelisz. Jansz., zoon van wijlen Jan Cornelisz. op Bottenstein, wonende te Veldhuizen, ontvangt op 20 februari van dat jaar in pacht van Johan van Reene 'priester als rector ofte capelaen inder tyt van dwylen Haarsche capelle eene mergen boulants, ofte soo groot ende cleijn alse vanoudts gelegen is, aen dye oostsyde vant dorp te Vlueten, leggende gemeender voor met noch twee andere mergens toe behoerende dheylige kercke van Vlueten genaempt het wijnlant'. De akte was ondertekend door Joan Wyten Hamme [= Johan van Wanroy Utenham], Cornelis Jansz., Hendrik Willems [van Segveldt, pastoor te Vleuten], en Johan Ludolph van Reene, vicarius. Daarmee is een sluitend bewijs geleverd voor de identificatie van Johannes Ludolphi als Johannes van Rhenen[30].

In combinatie met andere gegevens ontstaat het beeld dat Van Rhenen hoogstwaarschijnlijk sedert 1609 op Den Ham verblijft. In dat jaar ontbrandde wederom een

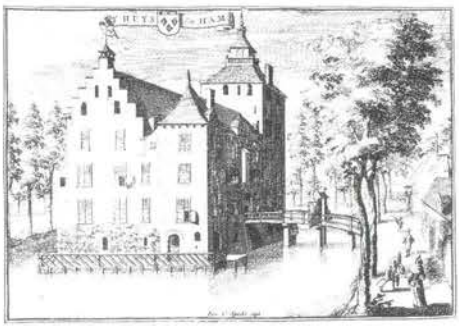

't Huys den Ham te Vleuten, gravure door C. Specht, 1698. RAU, TA 1120 nr. 17.

strijd tussen Johan van Wanroy Utenham en de collator van de parochiekerk, het kapittel van Oudmunster. Het ging om de benoeming van de pastoor. De zittende herder, Hendrik Willems van Segvelt, was flink op leeftijd. Van Oudmunster ontving hij een soort pensioen. Maar terwijl de indruk wordt gewekt dat de kasteelheer een nieuwe pastoor benoemd wil zien, continueerde het kapittel op 22 mei 1609 het dienstverband met de bejaarde Van Segvelt. Van Wanroy Utenham wilde niet wachten op de dood van de oude man (hij overleed in 1611) en haalde de priester die hij van De Haar kende, naar zijn kasteel om een vitalere contrareformatorische geestelijke in zijn directe omgeving te hebben. De parochiekerk was immers buiten gebruik voor de katholieken en Den Ham omtwikkelde zich als een lokaal steunpunt voor hen die de oude religie trouw wilden blijven. De indruk wordt gewekt dat het kapittel van Oudmunster vóór alles wenste dat zijn collatierecht werd gerespecteerd tegenover de heer van Den Ham en grote bezwaren had tegen Johan van Rhenen als katholiek priester[31].

Er zijn aanmerkelijke lacunes in het curriculum vitae van de Rhenens-Vleutense Johannes Ludolphi, zowel wat betreft zijn afstamming, zijn opleiding en zijn priesterwijding. De periodes tussen 1588 en 1600 en tussen 1602 en 1609 zijn duister. Ook over de dood van Johannes Ludolphi in 1615 zijn we nauwelijks geïnformeerd. Er blijven bovendien nog andere vragen. Is er misschien een relatie tussen de sterfdatum en het ontstaan van het triptiek? Een bevestigend antwoord is op grond van de gedragen wereldlijke en geestelijke kleding waarschijnlijk. Tenslotte valt het op dat hij in de akte van 1618 'Domheer' heet.

Huibert van Rhenen?

In zijn *100 jaar Willibrordkerk Vleuten* vermeldt Gravendeel dat pastoor Huibert van Rhenen sterft in 1631: 'Na Van Segvelt stond hier pastoor Huibert van Rhenen maar van hem is verder niets bekend'. Zijn pastoraat zou dan na 1611 hebben kunnen aanvangen, het sterfjaar van Hendrick Willemsz. van Segvelt. Over de periode 1611 tot 1631 zijn we verder niet ingelicht.

In 1631 trad vanuit Woerden Joannes van Aelst aan, over wie we weer redelijk gedocumenteerd zijn. Een prangende vraag is hoe het mogelijk is dat een pastoor die maximaal twintig jaar, van 1611 tot 1631 de Vleutense katholieken tot herder was, geen spoor heeft achtergelaten? Maar wat weten we uiteindelijk van het bestaan van Huibert van Rhenen? De enige vermelding over hem is te vinden in de

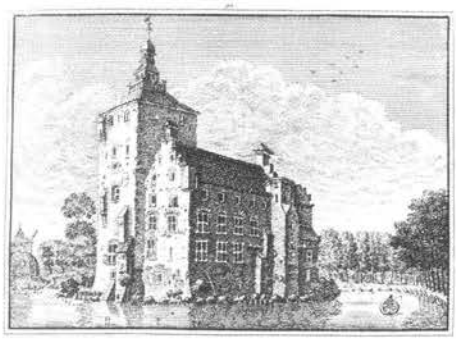

De ridderhofstad Den Ham te Vleuten, gravure naar een tekening van Jan de Beijer, 1744. Museum Catharijneconvent, ABM, sch. 109.

inventaris van de pastoriegoederen die de toenmalige pastoor Joannes van Aelst op 7 maart 1673 op zijn sterfbed dicteerde. Als hij spreekt over enkele kerkbezittingen die op Den Ham zijn opgeslagen, zegt hij; 'Eenige boecken van de overledene pastoor Huibert van Rhenen ook aldaar'[32].

Ik heb de indruk dat de stervende pastoor Van Aelst zich in de voornaam van zijn voorganger vergiste en zo voor de geschiedenis van de Vleutense kerk een bedienaar creëerde die nooit heeft bestaan. Wanneer hij in plaats van *Huibert* van Rhenen de in 1615 gestorven *Johannes* van Rhenen bedoelde, wordt een lacune van twintig jaar terug gebracht tot zestien jaar. Daarnaast constateerde Dirkse al dat de paap op Den Ham een geleerd man moet zijn geweest. Dat blijkt dan uit Van Rhenens boeken die Van Segvelt kende en die nog op de ridderhofstad in de kast stonden. In dit verband is het interessant om te wijzen op de pastoorsbibliotheek van de rooms katholieke Willibrordusparochie, die de eeuwen heeft overleefd en sinds 1982 met het parochie-archief bij het Rijksarchief in Utrecht in bewaring is gegeven. Elf titels daaruit dateren van vóór 1616. Daarvan hebben er zes een jezuïet als auteur terwijl één titel geschreven is door een jezuïet die later overging naar een andere orde. Is dit een nieuwe aanwijzing om Johan van Rhenen te plaatsen in de omgeving van de jezuïeten, of zeker onder hun sympathisanten[33]? Na Johan van Rhenens dood in 1615 blijft een gat over tussen 1615 en 1631. Wie bediende in die tijd de Vleutense katholieken?

Nu de Vleutense vicaris Johannes van Rhenen vereenzelvigd mag worden met de Rhenense vicaris Johannes Ludolphi is een brug geslagen tussen twee tot op heden gescheiden terreinen. Dit artikel, een bijdrage aan de geschiedenis van Vleuten en Rhenen, is daarmede echter niet het laatste maar het eerste hoofdstuk in de ontraadseling van een puzzel. Want hoewel de lacunes in het curriculum vitae van Johannes Ludolphi van Rhenen de nieuwsgierigheid prikkelen, is in het licht van het boven vermelde de nogal duistere vlucht van de Cunerarelieken uit Rhenen naar diverse locaties in en buiten de Republiek nog spannender. Is het mogelijk meer te weten te komen over de man die het gebeente en de andere relikwieën van Cunera van Rhenen in veiligheid bracht? Valt met meer precisie te traceren, hoe haar relieken werden verdeeld over diverse locaties? Er is meer gebeurd dan in de *Acta Sanctorum* te lezen valt.

Besluit

Dit artikel ving aan met de zilveren puntschotel die uit het kasteel Den Ham afkomstig is en die een zo erudiete iconografie heeft. Dirkse suggereerde dat de schotel wel eens in verband zou kunnen staan met de paap op het drieluik, die we inmiddels hebben leren kennen als Johannes Ludolphi van Rhenen. Maar de schotel heeft zilvermerken, onder andere een jaarletter. Die wijst onomstotelijk op 1624. Dan is Johan van Rhenen al negen jaar dood. Het is dus weinig aannemelijk dat hij de ontwerper is geweest van de iconografie van de schotel. Intrigerend is dan de vraag: wie dan wel? Met wie had Margaretha de Brouxelles in 1624 contact zodat zo'n erudiet iconografisch programma op de schotel gegraveerd kon worden? Zat er wéér een paap op Den Ham? Of komt het idee van de voorstelling van Margaretha zelf?

Zilveren puntschotel, Utrecht, 1624. Diameter 29,5 cm. Voorgesteld is een boom met tuinierend Johan van Wanroy Utenham en Margaretha de Brouxelles. 'God gheeft die wasdom'. Om de stam van de boom cirkelt zich een wijnstok met de namen van hun beider kinderen. Op de rand acht wapenschilden, kwartieren van Margaretha de Brouxelles. Museum Catharijneconvent, inv. nr. ABM m 1346.

Nu de vraag naar de identiteit van de afgebeelde paap op Den Ham is beantwoord, rijst een nieuwe met betrekking tot de schotel. En nog iets anders blijft onopgelost. Wie met een strijklicht over het middenpaneel gaat, zal constateren dat het gezicht van Onze Lieve Vrouw ooit bekrast is met een scherp voorwerp, bijvoorbeeld een mes. Die beschadigingen zijn op enig moment hersteld. Maar, wie bekraste Maria, wanneer en waarom?

Biografie van Johan Ludolph van Rhenen

ca. 1550	Johannes Ludolphi geboren (op zijn 24ste of daaromtrent zal hij priester zijn gewijd; op het schilderstuk van 1614/15 wordt hij ruim 50 jaar geschat).
1572/1573	Eerste vermelding in Rhenen. Presentiegeld Jan Lulofsz.
1573	Jan Lulofsz., clericus.
1578	Heer Jan Lulofsz.
1579	Geen vermelding meer want Rhenen wordt protestant. Geen gegevens over de aan- of afwezigheid.
1580	Beeldenstorm in Rhenen.
1588	Johan Luijloffsz. priester lid van het Heijlige Sacraments Gilt ofte Broederschap binnen Rhenen.
1600	Vlucht naar Den Bosch, vervolgens naar Utrecht. De relieken in handen van de calvinisten.
1602	Johannes Ludolphi schenkt Thomas van Buerlo een aantal relieken.
vóór 1609	Johannes Ludolph van Reene bedient als 'rector ofte capelaen de Haarsche capelle' (kapel bij kasteel De Haar).
1609 2 febr.	Johan Ludolph van Reene, vicarius, doet de pacht van grond aan de oostzijde van Vleuten over aan Cornelis Jansz.
1611	Vermelding van Johannes van Rhenen als kapelaan van het Nicolaasaltaar te Vleuten.
1612	Synode met de klacht van de predikant te Vleuten, Floris Gerridsen, over de paap op Den Ham en Nijveld.
1614/15	Nicolaas van Borculo (?) schildert het Vleutense triptiek.
1615 juli 5	Johannes Ludolphi, vicarius ecclesiae Rhenensis, overlijdt op een pelgrimstocht naar Den Bosch.
1618	'zal. Domheer Jan Ludolphsz.'

Gebruikte afkortingen

AAU Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
GAU Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU Rijksarchief in Utrecht
OSU S. Muller Fzn. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln, Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959

Bronnen

Rijksarchief in Utrecht (RAU)
Archief van de rooms-katholieke parochies Vleuten en De Meern
Archief Oud Bisschoppelijke Clerezij
Archief Huis Den Ham
Gemeentearchief Rhenen
Oudarchief Rhenen
Kerkrekeningen 1571/72-1579/80
Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
Regestenlijst huisarchief Den Ham

Literatuur

Acta Sanctorum ▸ *Acta Sanctorum quotquot tot orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur*, Parijs/Rome, 1863-1940. Junii, tomus 3 quo dies 12, 13, 14, 15 continentur, 55-69.
Bouvy, 1948 ▸ D.P.R.A. Bouvy, *Catalogus schilderijen Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht*, Utrecht, 1948.
Brom en Langeraad, 1907 ▸ G. Brom en L.A. Langeraad, eds., *Arnout van Buchell, Diarium*. Werken Historisch Genootschap, derde serie, nr. 21, Amsterdam, 1907.
Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983.
Dirkse, 1981 ▸ P.P.W.M. Dirkse, '"Godt gheeft die wasdom". Rondom een Utrechtse puntschotel uit 1624', In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1981, 122-136.
Elsen, Van den ▸ (Gerlacus) van den Elsen, *De H. Kunera, haar leven, hare Relikwieën, hare vereering en mirakelen*. 4e verb. druk; z.pl., z.j. (imprimatur 1890).
Gravendeel, 1985 ▸ D.W. Gravendeel e.a., *100 jaar Willibrordkerk Vleuten*. Vleuten, 1985 (speciale uitgave Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens).
Hofman, 1898 ▸ J.H. Hofman, 'O.L.Vrouwenbroederschap te Vleuten', *AAU*, 25 (1898) 255-283.
Huiting en Kamphuis, 1995 ▸ J. Huiting en B. Kamphuis, 'Den Ham', in: B. Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 1995.
Kok, 1958 ▸ H.J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.
Kok, 1959 ▸ H.J. Kok, 'De patrocinia van St. Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1 (1959) 269-291.
Kombrink, 1988 ▸ J. Kombrink, ed., *Dat leven van Kunera*. Getranscribeerd, van annotaties en een inleiding voorzien, Rhenen, 1988.
Kronenburg, 1903 ▸ J.A.F. Kronenburg, *Neerlands heiligen in vroeger eeuwen*, dl. 2, Amsterdam, 1903.
Lommel, Van, 1879 ▸ A. van Lommel, 'Berigten aangaande reliquiën van Heijligen of H. Zaken uit Noord-Nederland ontvoerd. A° 1582-1630', *AAU*, 7 (1879) 90-155.
Moolenaar en Abbink, 1995 ▸ M.Chr.M. Molenaar en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht*, Baarn, 1995.
Poncelet, 1931 ▸ A. Poncelet, *Nécrologie des Jésuites de la province Flandro-Belge*. Wetteren, 1931.
Reitsma en Van Veen, 1897 ▸ J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, VI: Friesland 1581-1620, Utrecht 1586-1620. Groningen, 1897.
Rogier, 1947 ▸ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. 3 dln; Amsterdam, 1947.

Noten

* Mijn erkentelijkheid gaat in het bijzonder uit naar drs. J.H. Huiting, kenner van de geschiedenis van Vleuten en wijde omstreken, die het manuscript kritisch las, van waardevolle opmerkingen voorzag en belangrijke aanvullende gegevens verstrekte.

1 E. Kirschbaum, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome, 1990, dl. 3, k. 27 s.v. 'Lauretanische Litanei'; J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Bussum, 1974, 135-138; C.H. Bagley, 'Litany of Loreto', in: *New Catholic Encyclopedia*, New York enz., 1967.

2 Huiting en Kamphuis, 225-230.

3 Dirkse, 1981, 122-136. Zie ook: Bouvy, 1948, inv.nr. ABM s 109, 129.
4 Kombrink, 1988, 18.
5 Reitsma en Van Veen, 1897, 340.
6 Dirkse, 1981, 128, 132.
7 Hofman, 1898, 255.
8 Gravendaal, 1985, 17-23.
9 RAU, r.k. parochies Vleuten en De Meern, 116.
10 *OSU*, V, nr. 3000.
11 Margaretha, weduwe van Johan Utenham, verklaart 'dat hij Frederick daerna in Hongaria in de Stadt ofte opt fort genaempt Stoelwysenburgh sonder echte geboorte gestorven is', 1606 september 25, GAU, Stadsarchieven, II, nr. 3257 (met dank aan J. Huiting).
12 RAU, Oud-Bisschoppelijke Clerezij, 276; met dank aan H. Leeuwenberg die me op deze brief wees.
13 RAU, r.k. parochies Vleuten en De Meern, 112 (1673 maart 7).
14 Gravendaal, 1985, 18; Akte van attestatie, d.d. 14 sept. 1367, RAU, r.k parochies Vleuten-De Meern, 112; 6 oktober 1761 kopieert pastoor Cornelis van Veen deze akte op het huis Den Ham.
15 *OSU*, II, 161 en 349.
16 Dekker, 1983, 298,303.
17 Kok, 1958; Kok, 1959, 282.
18 RAU r.k. parochies Vleuten en De Meern, 112.
19 Johannes Ludolphi en/of Johannes van Rhenen en Vleuten komen niet voor in het 'Necrologium Diocesis Harlemensis' van Joannes Buccaeus (1600-1710) (*De Katholiek*, 1871, 57-79; 334-347); 'Insinuatio status provinciarum' (1602) (*AAU*, 17 (1889) 150); 'Brevis descriptio' (1616) (*AAU*, 1 (1875) 208, 211); 'Descriptio status' (1617) (*AAU* 17 (1889) 457, 464; 'Descriptio status' (1622) (*AAU*, 20 (1893) 349); 'Relatio' (1629) (*AAU*, 13 (1885) 245); de missieverslagen (1635, 1642) (*AAU*, 18 (1890) 1), en 'Descriptio status' (1638) (*AAU*, 12 (1884) 189). Voor het eerst komt Vleuten voor in de 'Relatio seu descriptio status religionis catholica in Hollandia' van Jacobus de la Torre, 1656: *Suis vero etiam in civitatis Ultrajectensis vicinia curis inhabitat Joannes ab Aelst Sacrae Theologiae B.F., dum inservit pagis de Vleuten (in cujus ipsa arce residet) de Hermelen, Spengen, Cockengen et de Meeren*. Zie: *AAU*, 10 (1882) 95,187; Poncelet, 1931, 26.
20 Oud archief Rhenen, Kerkrekening 1572/73. Met dank aan Dr. H.P. Deys die zo vriendelijk was de klappers op het Oudarchief Rhenen door te nemen op het voorkomen van de naam Johannes Ludolphi.
21 Oudarchief Rhenen, Kerkrekening 1573.
22 Idem 1578/79.
23 'De naebeschreven persoonen soo Mans als vrauwen sijn nu jegenwoordich int heijlige Sacramensts Gilt ofte Broederschap binnen Rhenen', Oudarchief Rhenen, 907 B.
24 'Julius 1580. Hoc mense Trajectenses, evocante consule Laurentio Nyhovio praetore, Rhenis templa invadunt et imagines configunt'. Brom en Langeraad, 1907, 127
25 Acta Sanctorum, 58; Lommel, Van, 1879, 100-101; Elsen, Van de, 32; Kronenburg, 1903, dl. 2, 8-31.
26 Acta Sanctorum, 55.
27 Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv. nr. OKM t 65.
28 'Cum D. Joannes Ludolphi, Vicarius ecclesiae Rhenensis, in peregrinatione Buscoducensi anno dicto VII Maji obiiset', *Acta Sanctorum*, 57.
29 Oudarchief Rhenen, 794.
30 Centraal Bureau voor Genealogie, Regestenlijst huisarchief Den Ham samengesteld door L.R.W. van der Feen de Lille, 102. Met bijzondere dank aan drs. J.H. Huiting die mij op deze akte wees.
31 Met dank aan drs. J.H. Huiting, die een biografie over Johan van Wanroy Utenham voorbereidt, voor de gedachtenwisseling over het conflict met Oudmunster. Zie RAU, Oudmunster 21-12, f. 50 en 116.
32 RAU r.k. parochies Vleuten en De Meern, 112.
33 Idem, 260, 261, 286, 306, 314, 315, 316, 321 zijn door jezuïeten geschreven; 287 is van een franciscaan die eerder jezuïet was; 304 en 307 zijn van franciscanen, 308 van een karthuizer, en 290, 291 van een dominicaan.

De Landbrief van de bisschop van Utrecht van 1375, geplaatst in een fiscaal-historische omlijsting

Ferdinand H. M. Grapperhaus

Na het jaar 1000 ontstaan in West-Europa territoriaal afgebakende landen uit het steeds verder verbrokkelende Heilige Roomse Rijk, waarbij het begrip regalia het juridisch kader voor de in betekenis toenemende soevereiniteit van de landsheren aangeeft en met name de bakermat vormt voor de belastingheffing met behulp waarvan zij zich staande houden. De paradox voor de landsheren ligt hierin dat zij om macht te verwerven, geld moeten vragen aan de standen, wat echter tevens inhoudt dat zij die macht met de standen moeten delen. De ontwikkeling in het Sticht maakt daarop met de Landbrief van 1375 geen uitzondering en past in de filosofie, die ook elders opgang maakt, van 'inspraak voor geld'. De Stichtse belasting morgen- en huisgeld die na de Landbrief steeds vaker wordt geheven vormt een op forfaitaire wijze geheven belasting met het onroerend goed als belastbaar object, zoals men die ook elders in deze tijd aantreft.

Prof. dr. F.H.M. Grapperhaus (Utrecht, 1927) is van huis uit fiscaal-jurist. Hij is werkzaam geweest als belastingadviseur, staatssecretaris van financiën en bankier, en is sinds 1975 hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Sinds 1993 bestaat aan de juridische faculteit van de Leidse universiteit een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis van het belastingrecht, die is ingesteld door het Belastingmuseum Prof. Dr van der Poel te Rotterdam. Zowel de historische ontwikkeling van het belastingrecht als de historische betekenis van de belastingen komen bij de nieuwe leerstoel aan bod. Bij het eerste moet men denken aan verdeling van belastingdruk, ontplooiing van draagkracht - en profijtbeginsel, fiscale rechtsbescherming, verbetering van fiscale techniek, uitbouw van het begrip belastingen en acceptatie daarvan door de burgers. Bij het tweede gaat het om de invloed die de belastingheffing op de ontwikkeling van de samenleving heeft gehad, hoe de democratie zijn wortels heeft in de samenspraak tussen vorst en standen over de belastingen, hoe gemeenschappelijke belastingheffing bindmiddel is geweest tussen in federatief verband met elkaar verbonden staten. Ferdinand H. M. Grapperhaus, die als bijzonder hoogleraar op de nieuwe leerstoel is benoemd, hield op 22 november 1995 voor de Vereniging Oud-Utrecht een lezing over de Landbrief van de bisschop van Utrecht van 1375 waarbij hij deze in een wijder fiscaal-historisch perspectief plaatste. Onderstaand artikel vormt een nadere uitwerking van deze voordracht.

De regalia en hun betekenis voor de opkomst der landsheren

Na het jaar 1000 groeide de bevolking van West-Europa weer voor het eerst sinds eeuwen. Verbeterde landbouwmethoden deden ook de welvaart stijgen en er kwamen daardoor - grotendeels nieuwe - steden tot bloei. Deze factoren leidden tot een meer gestructureerde samenleving, waarvoor de feodaliteit niet meer het passende gezagskader kon bieden. Lokale heren, al dan niet beschenen door de zon van de keizerlijke gunst, wisten zich in de komende eeuwen gaandeweg te profileren en zich tot landsheren met een daarop aansluitende soevereiniteit op te werken.

Om de versplintering van het Duitse Rijk als gevolg van de vererving van ambten te stoppen werden al eerder, vanaf de tiende eeuw, bisschoppen - die immers geen wettige nakomelingen kunnen hebben - beleend met bestuurstaken in hun diocees en daarbuiten. Zo ook in Utrecht. Door de bisschoppen machtig te maken op wereldlijk gebied kon de keizer de erfelijke heren beter in toom houden. Omdat tot het Concordaat van Worms (1122) de keizer het vrijwel volledige benoemingsrecht van bisschoppen had, kon hij hem welgevallige personen tot bisschoppen/bestuurders aanstellen. Na 1122 raakte de keizer die bevoegdheid vrijwel volledig kwijt. Dat verzwakte niet alleen zijn macht maar ook die van de bisschoppen, omdat die de keizerlijke steun moesten ontberen; zij zijn immers geen keizerlijke creaturen meer. In toenemende mate kregen de bisschoppen/bestuurders te maken met en last van hun wereldlijke buren die het op hun grondgebied hadden voorzien.

Onder de rechten die de keizer aan bisschoppen en andere belangrijke heren schonk waren ook *regalia* of koninklijke rechten. Dat begrip vereist nadere toelichting. In oorsprong zijn het de koninklijke hoogheidsrechten, die door de Karolingische graven als ambtenaren in naam van de koning worden uitgeoefend en die betrekking hebben op de militaire leiding over de weerbare bevolking, en op het besturen van en de rechtspraak over de aan hun rechtsmacht onderworpen bevolking[1]. Een lijst van de *regalia*, zij het niet uitputtend, werd opgesteld in 1158. Keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) riep in dat jaar een rijksdag bijeen te Roncaglia in Noord-Italië om daar met geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbeklerders te praten over inhoud en omvang van zijn koninklijke rechten of *regalia*.

In feite ging het er om de grenzen te trekken tussen de bevoegdheden van de keizer en die van de Italiaanse steden. Vier rechtsgeleerden uit Bologna, later nog aangevuld met 24 collega's, gaven aan de hand van het Romeinse recht, waarvoor de belangstelling kort tevoren weer was opgebloeid, een opsomming van de *regalia*[2]. Weliswaar gold deze lijst alleen voor Italië doch al spoedig kreeg zij in West-Europa algemene geldigheid. Pas in later eeuwen is men gaan inzien[3] dat de lijst een mengeling vormde van romeinsrechtelijke en germaansrechtelijke oorsprong. Wanneer in de eeuwen daarna de macht van het Heilige Roomse Rijk afbrokkelt en er lokale vorstendommen ontstaan, spelen de *regalia* daarbij steeds een rol.

Wanneer *regalia* in een bepaald gebied door de keizer aan de plaatselijke bisschop worden gedelegeerd, en deze daarnaast wordt bekleed met bestuursmacht voor de aan het bisdom toebehorende, meestal door schenkingen verkregen eigen gronden, waarvoor de bisschop in de regel reeds immuniteit geniet, dan wordt daarmee de kiem gelegd voor het verwerven door de bisschop van de soevereiniteit in dat gebied. Ook aan machtige leenmannen van de keizer, zoals hertogen en graven, worden bestuursmacht en *regalia* overgedragen. Bij dezen beperkt zich dat tot de door hen in leen ontvangen gebieden en ook zij profileren zich met behulp van die *regalia* mettertijd tot landsheren. Dat proces markeert de overgang van het leenheerlijke naar het landsheerlijke systeem. De germaansrechtelijk gekleurde maatschappij-opbouw van de feodaliteit, waarbij persoonlijke verhoudingen en familiebetrekkingen de basis vormen voor de machtsuitoefening, wordt zo deels vervangen door, deels aangevuld met een romeinsrechtelijk geïnspireerde territoriaal afgebakende bestuursstructuur; de opkomst van de steden, die in het feodale concept geen eigen rol hebben gespeeld, heeft daarbij als een katalysator gewerkt.

Tot de *regalia* behoorden onder andere het recht krijgsdienst te vorderen van de onderzaten, en, daarmee samenhangend, transportdiensten te land en te water te verlangen, het recht op boeten en op verbeurdverklaarde goederen, het muntrecht, het eigendomsrecht over de heerbanen en over de bevaarbare wateren, het recht van veer, het recht van tolheffing, het visrecht, het recht op goederen zonder eigenaar, het recht op de helft van een op keizerlijk domein toevallig gevonden schat[4].

Het recht diensten te vragen van de onderzaten vormde een der belangrijkste landsheerlijke rechten. Het betrof de dingplicht - waarbij de gehele bevolking of een vertegenwoordiger uit hun midden moest meewerken aan (rechts)gedingen - en daarnaast het verlenen van militaire en politiediensten.
Wanneer een bepaald recht tegen een bepaald bedrag of tegen een periodieke vergoeding werd afgekocht, dan werd de vergoeding ook tot de *regalia* gerekend. Deze kregen daardoor al spoedig een financieel karakter en niet zelden kwamen daar op de duur belastingen uit voort.

Het opkomen van de directe belastingen na het jaar 1000

Het toenemen van de welvaart na de elfde eeuw leidde er ook toe dat directe belastingen opkwamen, wat als volgt kan worden verklaard.
In de feodale verhoudingen moest een leenman zijn leenheer met raad en daad terzijde staan en deze gaf op zijn beurt aan de ander bescherming en beschutting. Die wederzijdse verplichtingen kwamen op allerlei terreinen van het dagelijks leven tot uiting maar manifesteerden zich vooral wanneer er gevochten moest worden. Volgens het feodale recht behoefde een vazal in het algemeen niet langer dan veertig dagen te dienen. Toen de krijgstochten langer gingen duren, leidde dat ertoe dat sommigen bereid waren tegen betaling langer onder de wapenen te blijven en zo huursoldaten werden, terwijl anderen thuisbleven en hun militaire verplichting met geld afkochten.
De onderzaten van de landsheer waren, zoals al gezegd, verplicht mee te werken aan bestuur en rechtspleging, maar ook aan verdediging en handhaving van de openbare orde. Vooral die laatste twee werden in een maatschappij die bezig was te professionaliseren afgekocht, zodat met de opbrengst huursoldaten en politie-functionarissen konden worden ingehuurd. Die betaling werd in onze streken meestal *bede* genoemd[5] en gaat terug tot de vroege middeleeuwen[6]. Ik zal haar aanduiden als de oude bede, ter onderscheiding van een later opgekomen belasting die ook met de verzamelterm *bede* wordt aangeduid, en waarmee zij in de literatuur helaas vaak verward is, doch waarvan zij scherp moet worden onderscheiden[7]. Die nieuwe bede, die in het Sticht 'morgengeld' - soms ook 'huisgeld' - heette, komt hierna nog uitvoerig aan de orde.
In het Sticht vinden we de oude bede, die niet zelden als jaarbede wordt aangeduid, voor het eerst genoemd in een tweetal oorkonden uit ongeveer 1230. Daarna is er in tal van akten sprake van. Meestal gaat het er dan om dat in een bepaalde akte vrijstelling van de heffing wordt verleend, meestal voor kerkelijke gronden. Voorbeelden zijn vrijstellingen te Vechten (1236), Jutfaas (1245) en Werkhoven (1277). 't Geyn en Vreeland, die in 1295 en 1298 stadsrecht ontvingen, werden bij deze gelegenheid van de jaarbede vrijgesteld[8].

De oude bede, die men ook aantreft[9] in andere landen van het Heilige Roomse Rijk, is in het Sticht een verplichte afdracht, die onafhankelijk van toestemming van de belastingbetaler een-, twee- of driemaal per jaar moest worden betaald, aanvankelijk in natura, doch vanaf de dertiende eeuw meer en meer in geld[10].

Wanneer vanaf de dertiende eeuw nieuwe structuren doorbreken en de territoriale standenstaat aan de horizon verschijnt, dan moeten de landsheren op nieuwe buitengewone belastingen zinnen. Zij kunnen die evenwel niet zonder meer krachtens hun landsheerlijk gezag opleggen, maar zij moeten er de instemming van de standen voor inroepen.

Het ontstaan, tegen het einde van de dertiende, begin veertiende eeuw, van de nieuwe bede kan als volgt worden verklaard.

Door juristen en theologen werd vanaf de twaalfde eeuw - in het voetspoor van het Romeinse recht - de leer ontwikkeld dat een inbreuk op de private eigendom geoorloofd was wanneer het algemeen belang dat noodzakelijk maakte. Zonder twijfel vormde het opleggen van belastingen een dergelijke inbreuk. De belangrijkste theoloog van de Middeleeuwen, Thomas van Aquino, zegt in zijn *Summa Theologiae* dat roof mogelijk is zonder dat er sprake is van zonde, namelijk wanneer de landsheer om wille van het algemeen welzijn belasting heft[11]. Zo moeilijk was het dus nog om te begrijpen wat belasting was, dat daaraan het idee van roof werd verbonden; ik laat maar in het midden of dat nog steeds zo wordt ervaren!

De grote vraag was natuurlijk wanneer het algemeen welzijn belastingheffing toeliet. Daartoe werd een aantal gevallen ontwikkeld waarvan werd aangenomen dat in die situaties de vorst belasting van zijn onderdanen mocht eisen. Die zogenaamde feodale gevallen verschilden van streek tot streek; meestal waren het er vier en daarom staan ze ook wel bekend als de 'vier gevallen'[12]. Het zijn het vrijkopen van de landsheer wanneer die in gevangenschap is geraakt, het huwelijk van de oudste dochter van de landsheer, de ridderslag van diens oudste zoon, en als vierde en op den duur belangrijkste geval dat het land in nood is. Als een van de gevallen ziet men soms het uittrekken in het leger van de keizer op diens tocht naar Rome, een kruistocht of de aankoop van het land van een naburig vorst[13].

Vooral de nood van het land markeerde de verplichting van de onderzaten tot hulp aan de landsheer en baande daarmee de weg tot de ontwikkeling van het land als territoriaal afgebakende, staatkundige eenheid. De nood van het land bleef op de duur, maar dan zijn we eeuwen later, de enige situatie waarin de onderdanen een bede niet konden weigeren. Maar of het land in nood was, en hoeveel geld vereist was om die nood te lenigen, vormde een thema voor de samenspraak tussen vorst en standen en voor de afbakening van hun wederzijdse bevoegdheden[14]. Dit thema vinden we op veel plaatsen elders. In het Sticht leidde het tot de Landbrief van 1375.

Niet alle auteurs zijn zich het onderscheid tussen de oude en de nieuwe bede

bewust geweest, laat staan dat zij een verklaring voor en een toelichting op het verschil tussen beide hebben gegeven. Avis [15] ziet het verschil tussen de oude en de nieuwe bede hierin dat de laatste aan de standen moest worden gevraagd. Bos-Rops [16] laat zich in dezelfde zin uit. Daarmee is echter nog niet verklaard waarom de nieuwe bede als financieringsmiddel opkwam. Ik waag het erop daartoe een poging te doen.

De oude bede wortelt in de feodaliteit. De leenheer biedt beschutting en bescherming en de leenman staat zijn heer met raad en daad terzijde. Droege [17] heeft op een overtuigende manier laten zien dat het recht tot belastingheffing toeviel aan de bezitters van de lage jurisdictie omdat zij degenen waren die in voorgaande eeuwen als grondheer bestuur en rechtspraak over hun onderhorigen hadden uitgeoefend. Dat kon geestelijk gezag zijn - van abdijen en kapittels, die zich overigens meestal verplicht zagen hun beheer via een voogd te regelen - maar het kon ook toebehoren aan edelen, vrije grondheren, die slechts aan de koning verantwoordelijk waren. Deze groeperingen behoefden niet bij te dragen aan de belasting van de landsheer omdat zij zelf over het recht tot belastingheffing beschikten [18].

De theorie van Droege werpt een ander licht op de controverse rond de vraag waarom de oude bede grotendeels in de loop van de veertiende eeuw is verdwenen. Volgens Avis [19] heeft de oude bede zich in de latere middeleeuwen in een aantal plaatsen van het Sticht nog gehandhaafd [20]. Hij noemt Baarn, Eemnes, Zeist en andere plaatsen die blijkens bisschoppelijke rekeningen nog in de veertiende en vijftiende eeuw op een vast bedequotum stonden aangeslagen. Hij vraagt zich vervolgens af waarom de oude bede zich tot de door hem genoemde plaatsen heeft beperkt, terwijl het recht om die te heffen volgens hem toch algemeen is geweest, zoals de vrijstellingen te Jutfaas, de Bilt, Abstede, Heemstede, Vechten, Werkhoven naar zijn mening trouwens ook bewijzen. De veronderstelling van Gosses [21] dat de bisschop het recht aan zijn vazallen is kwijtgeraakt, wordt door hem afgewezen omdat deze daarvoor geen bewijzen weet bijeen te brengen. Misschien, zo meent Avis, is de reden voor het verdwijnen der bede hierin te zoeken dat de belastingvrijdom in de loop der tijden een dergelijke omvang aannam, dat de niet-belastbare grond de belastbare verre ging overtreffen. Deze theorie kan mij niet bekoren omdat zij voorbij gaat aan de vraag waarom belastingvrije grond de overhand kreeg op de belastbare grond. De theorie van Droege geeft daarvoor een verklaring.

In diens opvatting had de bisschop alleen maar in die plaatsen het recht de oude bede te heffen waar hij zelf ook over de lage jurisdictie beschikte. Op een aantal plaatsen kon hij dat derhalve niet. Uiteraard is het streven van de landsheer erop gericht zoveel mogelijk ook de lage jurisdictie in handen te krijgen. Niet zelden slaagde hij daarin doordat een grondheer zijn bezit overdroeg aan de landsheer en het van deze in leen terugontving [22].

In het proces, dat Enklaar [23] beschrijft, waarbij de *nobiles* [24] samensmelten [25] met de

ministeriales tot een nieuwe aristocratie, de riddermatigen, kunnen zo de eerstgenoemden hun recht op de lage jurisdictie aan de bisschop zijn kwijtgeraakt. Maar dat hield nog niet in dat er voor hen, of voor de streek waar zij de scepter hadden gezwaaid, een verplichting ontstond aan de landsheer de oude bede te betalen. Een verplichting tot belastingbetaling ontstaat voor hen pas wanneer de nieuwe bede opkomt, die van hun instemming mede afhankelijk is, zodat het logisch is dat zij daaraan ook mee betalen.

De Landbrief van 1375 en wat daaraan voorafging

Het is vrij willekeurig waar men de aanloop tot de Landbrief laat beginnen, maar misschien is het jaar 1303 een goed uitgangspunt. In dat jaar vroeg bisschop Gwijde van Avesnes toestemming aan de stad Utrecht voor de heffing van een morgengeld; dat is een onroerend-goedbelasting waarop ik hierna nog uitvoerig terugkom. In de nasleep van de Guldensporenslag (1302) had de bisschop, als bondgenoot van de Franse koning, het nodige te vrezen van de zegevierende Vlamingen en de stad Utrecht kwam hem daarbij financieel te hulp. Uitdrukkelijk bevestigde de bisschop '... dat daden si ons om vreenscappe ende om rechte onste ende niet van enigher hande rechte'[26]. Van de heffing van dit morgengeld is overigens niets bekend[27].

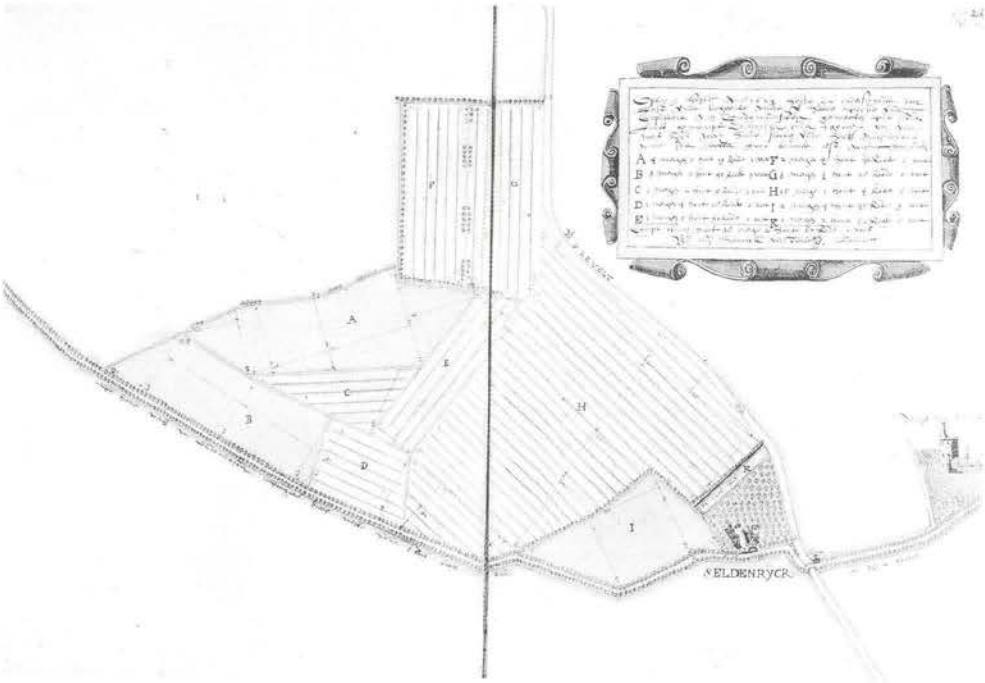

Kaart uit 1627 betreffende Vleuten en De Meern. Blijkens de toelichting worden de percelen land gemeten in morgen, hont en roede. RAU, Oudmunster, 933/43.

Omdat het woord 'morgengeld' hierna nog vaak ter sprake komt veroorloof ik mij een korte uitweiding over dit begrip. In het Sticht is het de aanduiding voor een belasting waarbij de oppervlakte van onroerend goed de maatstaf vormt. Een morgen is een stuk grond dat, zoals de naam aanduidt, door een span ossen in een morgen kan worden omgeploegd. Omdat de samenstelling van de grond niet overal dezelfde was, - zo kost het meer tijd zware klei om te ploegen dan de lichtere zavelgronden, - verschilt de hoegrootheid van de morgen per streek. Voor het Sticht kan men bij de morgen gemakshalve uitgaan van zes zevende gedeelte van een hectare. Een hoeve telde daar gewoonlijk zestien morgen[28].

Bisschop Gwijde erkende dus dat hij geen aanspraak op de hulp kon maken. Die verklaring, nodig om te voorkomen dat er een precedent ontstond, maakt duidelijk dat de hulp een bijzondere gebeurtenis vormde.

De eerste decennia van de veertiende eeuw verliepen vrij rustig voor het Sticht, omdat de Hollandse graaf Willem III (1304-1337), een oomzegger van de bisschop, aanvankelijk soepel optrad. Dat veranderde onder de zwakke bisschop Jan van Diest (1322-1340). Deze had grote schulden moeten maken om de bisschopszetel in handen te krijgen[29]. Hij zag zich daarom al meteen bij zijn aantreden als bisschop genoodzaakt over te gaan tot verpanding, niet alleen van de domeininkomsten, maar ook, wat veel erger was, van rentmeesters- en schoutambten. Met die laatste kwamen de rechtspraak over bepaalde gebieden en kastelen en versterkte plaatsen in vreemde en niet zelden vijandige handen, zoals in die van de Hollandse graaf en van diens voornaamste raadsman en adviseur Willem van Duvenvoorde. Ook verschillende Stichtse edelen en de stad Utrecht wisten te profiteren van de zwakke financiële positie van de bisschop.

Tegen de achtergrond van de verzwakte macht van Jan van Diest moet de geheime afspraak uit 1331 tussen Willem III (1304-1337) graaf van Holland, en Reinoud II (1318-1343) graaf van Gelre, worden gezien om zich de landen van de bisschop toe te eigenen. De graaf van Holland zou de vrije hand krijgen in het Nedersticht en de hertog van Gelre in het Oversticht. Zij verbonden zich de enorme schuldenlast van de bisschop van 44.000 pond ieder voor de helft voor hun rekening te nemen[30]. Als een uitvloeisel van die afspraak liet Willem zich in 1334 tot momber (voogd) over het Sticht benoemen. Zonder twijfel zal de schuldoverneming hem daartoe de mogelijkheid hebben verschaft. Een jaar later moest de bisschop beloven geen verpandingen meer aan te gaan zonder toestemming van de graaf en nog een jaar later slaagde Willem erin de verpande domeinen te lossen en ze over te doen aan hem welgevallige personen[31].

Op 1 juni 1342 overleed Jan van Diest, om na twee jaar te worden opgevolgd door bisschop Jan van Arkel. Ofschoon deze een kandidaat van Holland was geweest stelde hij zich zeer onafhankelijk op en slaagde hij er beter dan zijn voorganger in op het slappe koord te balanceren tussen zijn bedreigende buren Holland en Gelre.

Utrechtse burgers bieden, geknield en in hun hemd gekleed, de stadssleutels aan graaf Willem III van Holland (1337-1345) aan, die in 1345 het beleg voor de stad had geslagen GAU, HA, O 45.3.1, neg. C 24.939.

De voortdurende oorlogen die bisschop Jan van Arkel tegen de graaf van Holland en tegen diens partijgangers in de stad Utrecht moest voeren, holden zijn financiële positie dermate uit dat hij zich enige malen gedwongen zag tijdelijk naar het buitenland uit te wijken om zo de hoge kosten van zijn hofhouding uit te sparen. Geldelijk werd hij gesteund door de stad, die hem hielp zijn schulden af te betalen en samen met hem gewapenderhand optrad tegen onwillige pandhouders die hun ingeloste onderpanden niet wilden afstaan.

In 1354 waren de schulden van Jan van Arkel aan de stad tot 900 pond opgelopen. Hij moest beloven dat geld terug te betalen wanneer hem door de drie standen - de geestelijkheid, de ridders en de steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen - een morgengeld of een bede zou worden toegestaan[32]. Mocht de bede geweigerd worden dan beloofde hij het geld terug te betalen, zodra hij er toe in staat was. Als garantie werd het Slot te Eembrugge als onderpand gegeven. Hieruit blijkt dat het niet zeker was of de standen een eventuele bede zouden inwilligen.

Op het thema van de vrijwilligheid van de financiële hulp komt de bisschop een jaar later terug. Op Sint-Maartensdag (11 november) 1355, is de graaf van Holland, Willem V (1345-1389) aan zijn laatste oorlog tegen het Sticht begonnen. Een dag later belooft de bisschop geen oorlog te zullen voeren of te beëindigen zonder de instemming van de vijf kapittels, de ridderschap en de stad Utrecht en andere steden[33]. Aan de kapittels geeft hij nog een aparte verklaring af: 'Voert so bekenne wi, dat alsulke hulpe, als die ecclesiën ons ghedaen hebben aen ghelde, dit hebben si ons ghedaen van graciën ende van ghenen rechte ende dat wi hem alsulke hulpe van ghenen rechte eyschen en sellen, noch en moghen'. Ook nu weer erkent de bisschop dat hij geen recht kan doen gelden op financiële hulp. Avis acht het mogelijk dat bij deze gelegenheid morgengeld is gegeven[34].

Aan het einde van zijn regering, toen Jan van Arkel door de paus werd overgeplaatst naar Luik, waren de financiën weer aardig op orde, was er al een aantal jaren vrede met Holland (sinds 1356) en was een plan van Holland en Gelre om de bisschoppelijke staat te verdelen, opnieuw op niets uitgelopen.

Na het vertrek van Jan van Arkel en nog voor de nieuwe bisschop Jan van Virnenburg zijn zetel kon innemen, sloten de stad Utrecht en de kapittels op 19 mei 1364 een overeenkomst, waarbij twee dagen later Amersfoort zich aansloot. Daarbij werd van de landsheer bij voorbaat verlangd besluiten op het terrein van rechtspraak, financiën en defensie aan het oordeel van de verdragspartijen te onderwerpen[35]. Het is nog te vroeg om hier van de Staten van Utrecht te spreken - die uitdrukking kwam pas na 1400 in zwang[36] - maar het is tekenend voor de gewijzigde machtsverhoudingen dat groeperingen die deel uitmaakten van de bisschoppelijke raad zo met elkaar gingen samenwerken.

Onder de zwakke Jan van Virnenburg volgde een relatief rustige periode met slechts hier en daar schermutselingen aan de grens. De welgevulde kas die bisschop Jan van Arkel had achtergelaten, onderging een geduchte aderlating toen een losprijs moest worden betaald om de bisschop uit gevangenschap vrij te kopen. Hij smolt bovendien onder de handen van weinig scrupuleuze kanunniken weg zodat de bisschop bij zijn overlijden in 1371 alleen maar schulden achterliet[37].

In dat jaar trad Aernoud van Horne (1371-1378) na het gebruikelijke opvolgingsgeharrewar en het daarmee gepaard gaande financiële gescharrel, als bisschop aan. Niet alleen had hij te maken met de verplichtingen van zijn voorganger, en die welke hij op zich had genomen om zijn benoeming tot bisschop erdoor te krijgen[38], maar ook ontstonden nieuwe schulden omdat de jeugdige bisschop Aernoud zich al in het jaar van zijn aantreden in de Gelderse successie-oorlog (1371-1372) mengde en twee jaar later in een oorlog met Holland verwikkeld raakte (1373-1375).

Om aan geld te komen zag hij zich genoodzaakt kastelen te verpanden, en toen die geldbron was opgedroogd klopte hij om hulp aan bij de standen. Of hij de bede van tienduizend schilden, die hij in december 1371 vroeg, ook heeft ingewilligd gezien, is niet bekend[39]. In de jaren daarna werd door hem steeds overlegd met de standen over de oorlog en de financiering daarvan. De

Zegelaftekening van het zegel van bisschop Aernoud van Horne, door Diederik van Atteveld. RAU, coll. handschriften, 355.

strijd met Holland, die aan beide zijden met grote verliezen en financiële offers gepaard ging, eindigde in maart 1375 met een compromis.

Overleg met de standen volgde nu over de sanering van de schuldpositie van de bisschop, die vermoedelijk 70.000 gulden bedroeg [40]. De bede van de bisschop bestond hierin dat hij vroeg een morgengeld te mogen heffen. Dat was nog steeds een uitzonderlijke gebeurtenis. De vertegenwoordigers der standen - het kapittelgeneraal, bestaande uit de kapittels van Dom, Oudmunster, St. Jan, St. Marie en St. Pieter, de ridders [41] en de steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen - waren nu sterk genoeg om de bisschop een aantal harde voorwaarden te stellen, waarover in de maanden maart en april druk werd vergaderd. Na lange, bijna dagelijkse onderhandelingen stonden ze de bede toe, maar de bisschop moest een aantal zaken beloven die in de op 17 mei 1375 gedateerde en op die dag feestelijk afgekondigde Landbrief werden vervat [42].

Hij verklaart daarin allereerst dat hij op de bede geen recht kan doen gelden. Dat is de bekende clausule de we al eerder hebben gezien. Hij gaat echter nog een aanzienlijke stap verder door te beloven '... gheen merghengelt, huusghelt, noch gheenrehande ghemeyne scattinghe meer te vergen'. Het is niet aan te nemen dat de standen met deze frase hebben bedoeld dat de bisschop nooit meer een bede zou

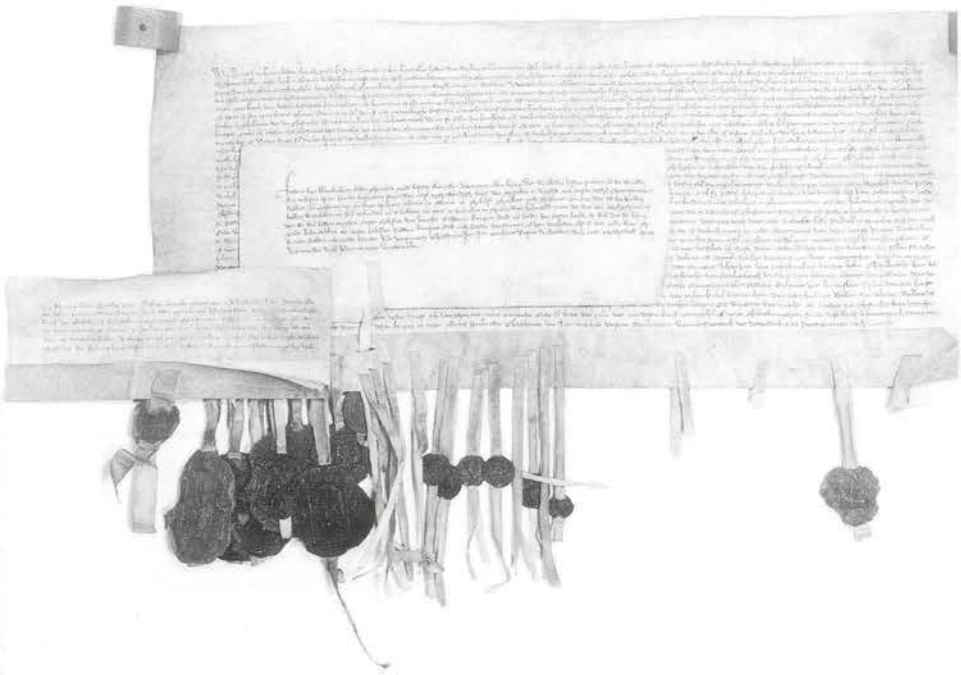

Landbrief van 1375, uitgegeven door bisschop Aernoud van Horne, met doorgestoken bevestigingsoorkonden door de latere bisschoppen Floris van Wevelinkhoven en Frederik van Blankenheim. GAU, Stadsarchief, I, 116.

mogen doen, maar dat de inwilliging daarvan geheel van hen afhankelijk zou zijn[43].
Andere punten zijn dat de bisschop geen kastelen en ambten meer mag vervreemden of verpanden die tot het Sticht behoren, recht moet doen volgens het Stichtse landrecht, en zonder overleg met de standen geen oorlog mag voeren. Wat heel belangrijk is voor hemzelf en voor zijn opvolgers is het feit dat hij moet verklaren dat de onderdanen hem geen gehoorzaamheid verschuldigd zijn, indien hij de bepalingen uit de Landbrief niet na zal komen.
Vanzelfsprekend kwam de Landbrief niet uit de lucht vallen. Zij vormde het eindpunt van een langdurige periode van beroering en onrust, waarbij de strijd om de macht centraal stond. De bisschop moest voortdurend afrekenen met binnenlandse tegenstanders die het erop gemunt hadden zijn gezag afbreuk te doen en die er niet tegen opzagen, als het zo uitkwam, met zijn buitenlandse vijanden, vooral Holland en Gelre, te heulen. Die beide zouden het liefst het Nedersticht en het Oversticht onder zich hebben verdeeld en zij hebben dan ook enige keren pogingen daartoe ondernomen. De bisschop moest er dus voortdurend op bedacht zijn deze twee tegen elkaar uit te spelen en om beurten de een en dan weer de ander als vriend te hebben. Hoewel de betekenis van het Sticht als politieke machtsfactor in de veertiende eeuw sterk was afgenomen, kon de bisschop met behulp van de standen de onafhankelijkheid bewaren. De Landbrief heeft daarbij, naar achteraf is gebleken, als een soort waterscheiding gefungeerd.
De Landbrief kan men ook beschouwen als het begin van een periode van anderhalve eeuw waarin, afgezien van de gebruikelijke middeleeuwse twisten, een betrekkelijke rust heerste, omdat de binnenlandse machtsverhoudingen uitgekristalliseerd waren. 'Het Sticht was in kalmere wateren terecht gekomen', zegt Van den Hoven van Genderen[44].

De bede raakt na 1375 steeds meer ingeburgerd

De hier in vogelvlucht geschetste evenementen laten zien hoe in het Sticht in de loop van de veertiende eeuw de macht van en de samenwerking tussen de standen toenam, zulks in gelijke tred met het saamhorigheidsgevoel van de inwoners, en hoe de bisschop teneinde leiding te kunnen blijven geven, zich daarin moest voegen. Nu was het allerminst zo dat als een landsheer een verklaring had afgegeven, zoals in de Landbrief vervat, en zoals we die in zoveel landen van het Heilige Roomse Rijk in deze eeuwen tegenkomen[45], de zaak daarmee bekeken was. Maar al te vaak kwam het voor dat zodra de hoogste (geld)nood geweken was de landsheer zich van zijn beloften niet zoveel meer en misschien wel helemaal niets meer aantrok. In het geval van bisschop Aernoud kon dat niet blijken omdat hij al spoedig naar Luik werd overgeplaatst (1378).
Zijn opvolger, bisschop Floris van Wevelinkhoven (1378-1393), kon evenmin als

Gouden schild, geslagen te Utrecht tijdens de regering van bisschop Floris van Wevelinkhoven. Deze munt werd klinkaart genoemd. Op de hier afgebeelde voorzijde ziet men de bisschop als wereldlijk vorst afgebeeld op een gothische troon met een zwaard in de rechter en een wapenschild in de linkerhand. Centraal Museum Utrecht, C 1928, 2024.

Aernoud een vuist maken. Eind 1388 vroeg hij de standen om 6.000 oude schilden, wat hem geweigerd werd, waarop hij zich in de vergadering afvroeg hoe hij dan zijn schulden moest betalen [46]. Toch slaagde hij er in 1392 in een morgen- en huisgeld te heffen waarvoor alleen de kapittels en de stad Utrecht toestemming schijnen te hebben gegeven. De stad kon uit de opbrengst een bedrag van 7.000 gulden naar zich toetrekken, dat de bisschop aan de stad verschuldigd was wegens hulp bij de oorlog van de bisschop tegen de burggraaf van Montfoort. De bisschop zelf zou van de opbrengst 5.000 gulden ontvangen [47].

Een jaar later verscheen Frederik van Blankenheim (1393-1423) als bisschop ten tonele. Deze was voor het eerst sinds lange tijd door de kapittels gekozen en niet aangewezen door de paus. Weliswaar gold hij als een Gelders kandidaat, maar het duurde niet lang of hij lette alleen nog maar op de belangen van het Sticht. Nog voor hij de Landbrief bezwoer, bedong hij dat hij zelfstandig beden zou mogen vragen. Hij had kennelijk goed door dat hij zonder die bevoegdheid een speelbal van de standen zou worden [48].

Al spoedig raakte hij met Reinoud van Koevorden in oorlog over het aldaar gelegen slot, zodat hij zich in 1395 genoodzaakt zag aan de kapittels te verzoeken tafelgoederen, tienden, tollen en andere inkomsten tot een bedrag van 12.000 Franse schilden te mogen verpanden. Hij verkreeg de toestemming, maar wel onder voorwaarde dat als hij een bede zou uitschrijven voor een morgen- of huisgeld, daarvan een bedrag van 6.000 schilden zou worden aangewend tot extra-aflossing [49]. We zien hier dat de kapittels als verstandige financiers optraden en dat ze, zoals ze vaker deden, een open oog toonden voor de cohesie, ook in geldelijk opzicht, van het Sticht.

Blijkbaar is de bisschop kort daarop alleen door de kapittels en niet door de overige standen aan geld geholpen, want in 1396 verklaarde hij 'dat wi alsulke bede end ghelt als onse ecclesie ons op dese tijd ghegeven heeft van gunsten ende nyet van rechtsweghen ontfangen hebben'. Kennelijk heeft de bisschop met hulp van de kapittels de schuld kunnen afbetalen [50].

In 1405 klopte hij, gedwongen door een oorlog met de heer van Arkel, opnieuw bij de standen aan voor een morgengeld en een huisgeld. De bede werd toegestaan

Rijnse gulden, ook wel St. Jansgulden genoemd, onder de regering van bisschop Frederik van Blankenheim geslagen, vermoedelijk in Deventer. Op de hier afgebeelde voorzijde ziet men de figuur van Johannes de Doper in een kemelharen kleed en een schildje met het Stichtse wapen als mantelgreep. Centraal Museum Utrecht, C 1928, 2044.

onder voorwaarde dat een kwart van de opbrengst naar de stad Utrecht zou gaan voor kosten die de stad ter wille van de bisschop had gemaakt om het aan de Lek gelegen kasteel Everstein in te nemen en enige blokhuizen te bezetten [51]. Ongetwijfeld heeft de stad bij de discussies over het verlenen van de bede aan haar toestemming deze voorwaarde gesteld en ingewilligd verkregen.

In 1416 werd bisschop Frederik in Nijmegen persoonlijk door koning Sigismund (1410-1437) beleend met alle *regalia*, lenen, goederen en temporele rechten der Utrechtse kerk. Tegen het einde van zijn regering raakte hij slaags met Jan van Beieren, ruwaard van Holland en Zeeland (1417-1425), en met Reinoud van Gelre (1402-1423). Bij de vrede (1422) werd afgesproken dat hij beide heren 56.000 Rijnse guldens zou betalen. Om dit enorme bedrag bij elkaar te brengen, besloten de Staten dat een bedrag van 38.000 Rijnse guldens zou worden gevonden uit een morgen- en een huisgeld. Het morgengeld is volgens Avis ook metterdaad geheven, maar het huisgeld is volgens hem waarschijnlijk niet uitgeschreven [52]. Op deze schijnbare anomalie kom ik hieronder terug.

Na de dood van bisschop Frederik volgde een tijd van onrust en verwarring voor het Sticht door de strijd om de bisschopszetel tussen Zweder van Kuilenburg, gesteund door Holland en Gelre, en Rudolf van Diepholt (1423-1455) met achter zich de stad Utrecht, het Oversticht en later ook de kapittels. De oorlog die hieruit voortvloeide en die tot 1429 duurde, bracht voor Rudolf, die aan het langste eind trok, een grote geldbehoefte mee. Einde 1429 schreef hij dan ook een bede uit om zijn oorlogsschulden te kunnen aflossen.

Het zou te ver voeren alle heffingen van morgen- en huisgeld op te sommen die in de honderd jaar, voorafgaande aan de overdracht van de temporaliteit (1528) in het Sticht moesten worden betaald. Ik noem slechts de data, waarop tot belastingheffing werd besloten, ontleend aan Avis [53]: 1429, 1430, 1432, 1433, 1444, 1450, 1456, 1459, 1470, 1472, 1479, 1497, 1499, 1501, 1507, 1509, 1511, 1512, 1524, 1525. Hierbij zijn niet de jaren geteld waarin tijdens een meerjarige bede effectief belasting werd betaald, en evenmin jaren waarin beden werden toegestaan, die om de een of andere reden niet doorgingen. Een voorbeeld van dat laatste vond plaats in 1494, toen een oorlogsschuld aan heer Frederik van Ysselstein moest worden

voldaan. Ridderschap en kleine steden verzetten zich heftig en er werd een andere oplossing gevonden, namelijk geen bede en geen betaling van de schuld, kortom het ook heden ten dage nog gebruikelijke vooruitschuiven van de budgettaire problematiek[54].

Zo raakte de bede in het Sticht, - en in andere gewesten was het niet anders - hoe langer hoe meer ingeburgerd als financieringsmiddel voor overheidsuitgaven, léés oorlogskosten. De gewenning eraan deed de tegenstand afnemen, indien tenminste de standen van de noodzaak van financiële hulp konden worden overtuigd.

De bisschop van Utrecht moest derhalve bij zijn verzoek om steun aan de standen steeds kunnen aantonen dat het Sticht in nood was. Of daar sprake van was, en hoever die nood dan wel ging en hoeveel geld er nodig was om die te lenigen waren natuurlijk punten van discussie en leverden voldoende stof op voor de samenspraak tussen bisschop en standen. Dat die laatsten in de hierboven genoemde voorbeelden, waarbij zij financieel over de brug komen, hardnekkig van de bisschop de verklaring eisten dat hun hulp vrijwillig werd gegeven, is duidelijk: voor niets was de middeleeuwer zo bang als voor precedentwerking. Toen in de loop der vijftiende eeuw de bede zich echter tot een normaal financieringsmiddel ontwikkelde, en zij met een steeds grotere frequentie gevraagd en toegestaan werd, evolueerde de verklaring over de vrijwilligheid waarmee de bede werd gegeven, steeds meer tot een beleefdheidsfrase.

Dat daarbij invloed is uitgegaan van het geschrift van Filips van Leiden (ca 1325-1382), dat ons in zijn oudste vorm is overgeleverd onder de naam *Tractatus de cura rei publicae et sorte principantis* (1506), mag aannemelijk worden geacht. In dit geschrift heeft de auteur aan graaf Willem V van Holland, in wiens kanselarij hij werkte, een soort vorstenspiegel voorgehouden waarin hij, vooral met een beroep op teksten uit het Romeinse recht, zijn heer adviseerde dat hij de van hem en van zijn voorgangers afgedwongen gunsten en privileges moest intrekken en een sterk centraal gezag moest vestigen. Een van zijn stellingen luidde dat, als een landsheer een bede uitschreef vanwege de duidelijke noodzaak het land te verdedigen, de standen verplicht waren daarop hun consent te geven[55]. Die opvatting houdt in dat de bepaling die in vele bede-akten is terug te vinden - ook in andere gewesten - dat de bede om der wille van de vriendschap en als gunst en niet van rechtswege wordt geven, alleen maar als beleefdheidsfrase zou zijn te beschouwen.

Filips van Leiden was vanaf 1372 tot 1378 vicaris-generaal van bisschop Aernoud van Horne. Dat betekent dat hij de totstandkoming van de Landbrief van nabij moet hebben meegemaakt. Leupen suggereert dat zijn afkeer van de Utrechtse gilden de oorzaak is geweest dat hij in zijn geschrift geen melding heeft gemaakt van de Landbrief. Het lijkt aannemelijk dat de Landbrief die indruiste tegen zijn ideeën over de positie van de landsheer, ook zijn ergernis zal hebben opgewekt[56]. Het is niet onmogelijk dat bisschop Frederik van Blankenheim zich door de opvattingen van

Filips, die in de kanselarij van het bisdom nog wel bekend zullen zijn geweest, zal hebben laten inspireren toen hij in 1393 eiste dat hij zelfstandig beden zou mogen uitschrijven.

De Stichtse belasting morgen- en huisgeld

De eerste vraag die ik zou willen proberen te beantwoorden, is of morgengeld en huisgeld twee verschillende belastingen zijn, zoals Avis[57] veronderstelt, dan wel dat wij hier met twee benamingen te maken hebben voor een en dezelfde belasting, zoals door Enklaar wordt verdedigd[58]. De laatste doet voor zijn stellingname een beroep op een aantal akten die de indruk wekken dat morgen- en huisgeld als één werden gevoeld. Zo noemt hij onder andere een kwitantie welke de bisschop in 1378 aan de heer van Montfort verstrekt en waarin de bisschop verklaart dat hij voldaan was 'van alsolike huysgelde ende marghenghelde als ons dat lant van Montforde sculdigh was'. De bede die drie jaar eerder bij de Landbrief was toegestaan heet hier dus huis- en morgengeld. Als proef op de som beschouwt Enklaar dat dezelfde gerechten die geen morgengeld betaalden ook geen huisgeld behoefden bij te dragen.

Daartegen kan worden aangevoerd dat huisgeld en morgengeld, ook al zijn ze op hetzelfde moment toegestaan, op verschillende tijdstippen werden geheven en dat het ook voorkomt dat wel huisgeld en geen morgengeld werd betaald[59].

Toch komt het mij voor dat het gelijk aan de zijde van Enklaar ligt, maar ik zou de motivering iets anders willen verwoorden. Vaak ziet men benamingen voor belastingen die ontleend zijn aan het tarief, bijvoorbeeld de tiende, de twintigste, de honderdste penning, de twintigste man; maar soms is de methode van heffing doorslaggevend zoals bij de Franse *taille* of het Engelse *tallage*, beide woorden afkomstig van het Latijnse *tallio*, dat kerfstok betekent; in het graafschap Holland werd de oude bede geheven naar de lijsten van de riemtalen, een herinnering aan de tijden dat per dorp een aantal riemen [= roeiers] moest worden geleverd[60]. Elders ziet men vaak benamingen voor belastingen bestaan die nogal verrassend aandoen en uitleg behoeven; zo heette bijvoorbeeld in de Italiaanse stadstaten in de Middeleeuwen de lokale onroerend-goedbelasting vaak *lira*, afgeleid van *libra*, te weten weegschaal waarop de betalingen worden afgewogen. In het Sticht is men exacter en wordt de belasting genoemd naar het belastbare object, zoals heden ten dage nog geregeld voorkomt. Morgengeld en huisgeld vormen zo een Siamese tweeling, waarbij de ene benaming slaat op het belangrijkste belastbare object op het platteland en de andere op het belangrijkste object in de stad.

Het ging derhalve om één belasting met twee grondslagen, door twee namen aangeduid. De Nederlandse grondbelasting die tot 1971 werd geheven, kende eveneens twee grondslagen, te weten gebouwd en ongebouwd. Ofschoon daaruit wat

de benaming betreft geen consequenties werden getrokken, was het een vergelijkbare opzet.

De belastingheffing van grond is ouder dan die van huizen. Dat grond belast kan worden omdat deze vruchten voortbrengt, is immers gemakkelijker te vatten dan de redenering dat huizen een waarde vertegenwoordigen omdat je erin kunt wonen. Pas wanneer huizen worden verhuurd, ontstaat de notie dat zij een huurwaarde hebben en dus belast kunnen worden net als grond. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat morgengeld de oudste benaming vormt, en dat daarmee soms de gehele belasting en soms alleen de heffing van de grond werd aangeduid. Het huisgeld is dan alleen de naam voor de heffing van huizen. Daarom komt in aktes het morgengeld vaker voor dan het huisgeld.

Om het karakter van het morgen- en huisgeld te kunnen begrijpen, is het zinvol eerst op de oude bede in te gaan. Deze vormde in feite een afkoop van militaire verplichtingen. In oorsprong was zij derhalve een persoonlijke belasting, die in het Sticht, zoals ook elders, het onroerend goed als belastbaar object had[61]. Volgens Avis is de oude bede in het Sticht een grondbelasting. Dat oordeel is voor nuancering vatbaar.

Enige door hem gememoreerde akten houden bepalingen in betreffende vrijstelling van belasting van onroerend goed dat in geestelijke handen overgaat. Bovendien heeft Keizer Frederik Barbarossa in 1165 privileges uitgegeven aan de kloosters Oostbroek en Oudwijk waarin zij vrij van alle belastingen worden verklaard. Over de belastingvrijdom van de ridderschap heeft Avis niets kunnen vinden, maar hij veronderstelt, dat de goederen van de ridders, die met paard en harnas de landsheer dienden vrij waren, net zoals die van de geestelijkheid.

Op zichzelf genomen lijkt mij dat laatste een reële veronderstelling[62]. Die vrijstellingen laten echter geen andere gevolgtrekking toe dan dat de oude bede een persoonlijke belasting vormde met grond als belastbaar object. Die conclusie wordt nog versterkt doordat burgers, voor wie hun stad de belasting als *lump sum* aan de landsheer betaalden, belastingvrij waren. In het Sticht betaalden Utrecht en Amersfoort uit de stadskas zo de bede voor hun poorters.

Er zijn evenwel aanwijzingen dat de oude bede later in de richting van een zakelijke grondbelasting evolueerde. Niet alleen werden pachtboeren in de heffing betrokken, wat leidde tot regels die bepaalden hoe de belasting tussen eigenaar en pachter moest worden verdeeld, maar ook verstarde zij tot de heffing van vaste bedragen per hoeveelheid grond. Voor Holland gaat Bos-Rops zelfs zover het schot - uitdrukking aldaar voor de oude bede - een soort rente te noemen waarop de graaf krachtens zijn grondheerschap recht had[63].

Wanneer we zouden mogen aannemen dat de ontwikkeling in het Sticht meer of meer dezelfde is geweest als die in het naburige Holland, dan zou een evolutie van een persoonlijke belasting in de richting van een zakelijke grondbelasting zich als

volgt hebben kunnen voltrekken. In Holland holde overdracht van schotbaar land aan niet-schotplichtigen - niet alleen welgeborenen en geestelijken, maar ook burgers van steden die voor hun poorters het schot in een bedrag ineens hadden betaald - de belastinggrondslag voor de ambachten[64] steeds meer uit. Het gevolg was dat de belastingdruk op het schotbare land omhoog ging, hetgeen tot klachten van de eigenaren leidde. In antwoord daarop verleende de Hollandse graaf de klagers het privilege dat land dat eenmaal schotbaar was dat ook in de toekomst zou blijven, ongeacht de status van de eigenaar. Daarmee evolueerde het schot in de richting van een zakelijke grondbelasting[65]. Maar omdat - anders dan in Holland en Zeeland - over de heffing van de oude bede in het Sticht niet veel bekend is, valt niet na te gaan of zich daar eenzelfde ontwikkeling heeft voorgedaan.

Anders ligt het met de nieuwe bede. Voordat ik daarop inga, is het goed eerst iets te zeggen over het onderscheid tussen quotiteits- en repartitiebelastingen. Bij de eerste staat de belastingvoet vast, bijvoorbeeld een bepaald bedrag per persoon, of per eenheidsmaat oppervlakte. De opbrengst is dan onzeker; zelfs in de goed georganiseerde Nederlandse maatschappij van 1996, waarin alle belastingen op deze basis worden geheven, kan de werkelijke opbrengst miljarden guldens afwijken van de ramingen. Bij de laatste wordt een tevoren bepaald bedrag verdeeld over de belastingplichtigen[66].

De oude bede was in het Sticht een mengeling van een quotiteits- en een repartitiebelasting. Op lokaal niveau werd een vast bedrag per bestuurseenheid geheven en in zoverre was het dus een quotiteitsbelasting. Dit bedrag werd vervolgens omgeslagen over de - niet van belasting vrijgestelde - ingezetenen en in zoverre was het een repartitiebelasting.

Wat de nieuwe bede betreft, deze was een quotiteitsbelasting. In de ons overgeleverde mandementen of bevelschriften krachtens welke morgen- en huisgeld werd geheven[67], blijkt dat duidelijk. Behalve dat daarin wordt meegedeeld wat de bisschop tot belastingheffing beweegt - wij zouden nu zeggen de considerans - worden bepalingen gegeven over de taxatie van de morgen, wat per huis betaald moet worden, welk deel ten laste van de eigenaar en welk deel ten laste van de pachter komt, waar en wanneer betaald moet worden, wie de ontvangers zijn en tenslotte de strafbepalingen bij in gebreke blijven.

Toch is niet ondenkbaar dat ook in Het Sticht het morgengeld aanvankelijk via repartitie werd geheven. Elders zien we dat de nieuwe bede naar rato van hun vermogen over de betrokken partijen werd omgeslagen. Het woord 'vermogen' moet in dit verband gelezen worden in zijn oorspronkelijke betekenis, te weten die van capaciteit. Het is niet vermetel om ons woord draagkracht daarvoor te gebruiken, als men zich maar realiseert dat het in eerste instantie om de bijdrage-capaciteit van steden en streken ging en pas daarna om die van particulieren.

Die omslag was het resultaat van taaie onderhandelingen tussen de afgevaardigden

van de landsheer en de standen. Niet zelden bevriest de verdeelsleutel echter tot een vast gegeven[68], wat een eerste stap is op weg van repartitie naar quotiteit. En als de landsheer er dan ook nog in slaagde in de steden en op het platteland de heffing en inning in handen te krijgen dan is er in feite sprake van een quotiteitsbelasting[69].

In het Sticht was de bisschop zó afhankelijk van de standen dat zij hem konden dwingen zelf bij de heffing en inning betrokken te worden. Dat blijkt al in de tweede helft van de veertiende eeuw. Bisschop en Staten werkten in de vijftiende eeuw eendrachtig samen bij de inning. De ontvangers werden uit de gelederen van de Staten en meestal uit de kapittels gekozen. Kapittels en de stad Utrecht hadden er beide belang bij dat een toegezegde bede ook metterdaad betaald werd en wendden beide hun invloed aan om de inning te bevorderen[70].

Over de daadwerkelijke heffing en inning weet Avis een groot aantal details te vermelden. De panders - dat waren de ambtenaren belast met het afkondigen der mandementen, op grond waarvan morgen- en huisgeld moest worden betaald - trokken de dorpen van het Sticht rond, riepen de bewoners door klokgelui bij elkaar en maanden hen de belasting in Utrecht in het grote kapittelhuis ten Dom te voldoen. Omdat het betalen in Utrecht voor de plattelanders knap lastig was, werden in de praktijk ook schouten met de inning belast. Het was mogelijk tegen het opgelegde bedrag te reclameren. Vaker kwam voor dat niet betaald werd. Dat leidde tot een boete van het viervoudige en optreden van deurwaarders, zoals de panders ook wel werden genoemd, goederenbeslag, gevangenschap en parate executie[71]. Alle op de heffing en inning vallende kosten werden uit de binnenkomende gelden bij voorrang bestreden[72].

Met de doeleinden van de bede hing het vraagstuk samen van het beheer van de gelden die werden opgebracht. De standen wensten controle uit te oefenen op dat beheer om te voorkomen dat de gelden voor een ander doel dan waarvoor zij gevoteerd waren, zouden worden aangewend. Daarom werd na verloop van tijd de administratie van de belasting in het Groot Kapittelhuis van de Dom geconcentreerd, waar ook de ontvangers zetelden[73]. Naast de schatkist van de landsheer, waarin de inkomsten uit de domeinen vloeiden ontstond zelfs een aparte financiële administratie die aan de standen rekening en verantwoording verschuldigd was[74]. In 1460 werd een kist gemaakt met drie sleutels, voor elk der drie standen één, waarin de gelden en de afrekeningen werden bewaard. Het is niet bekend waar die kist stond, maar aannemelijk is dat het in de Dom was. In 1499 werd de sacristie van de Dom genoemd als bewaarplaats van de stuivergelden. Bevelschriften tot uitbetaling moesten worden getekend door de Domdeken, door een afgevaardigde van de ridderschap en één van de stad Utrecht[75].

Toen de nieuwe bede goed was ingeburgerd - voorzover men daarvan bij belastingen kan spreken - ontstond de gewoonte de bede over meer jaren te heffen. In het

Sticht werd in 1444 voor de eerste keer een driejarig morgengeld geheven[76].
In een agrarische maatschappij, waarin landbouwgrond het belangrijkste object van eigendom en derhalve van belastingheffing vormt, kan men van oudsher drie maatstaven voor de heffing waarnemen die, vanuit fiscaal oogpunt bekeken, een opklimmende trap van *sophistication* vertonen. De eerste is de oppervlakte. Met die maatstaf is echter nog niets gezegd over de kwaliteit van de grond. Wanneer het inzicht rijpt dat het redelijk is dat meer wordt betaald over grond van goede kwaliteit, die een hogere opbrengst heeft dan grond van slechte kwaliteit, ontstaat de waarde als maatstaf. Verschillen in waarde zijn echter heel moeilijk te meten en zo werd een ruwe indeling in enige klassen van kwaliteit gemaakt.
Het eenvoudigst en rechtvaardigst zou natuurlijk zijn de opbrengst als maatstaf te nemen. Opbrengst is evenwel een nog ingewikkelder begrip dan waarde en in een primitieve maatschappij eveneens niet eenvoudig vast te stellen. Pas wanneer gronden worden verpacht - en huizen worden verhuurd - ontstaan vergelijkingsmaatstaven voor waarden en opbrengsten. Daarmee is de basis gelegd voor de vergelijking van vermogenswaarden die worden uitgedrukt in de gekapitaliseerde opbrengst[77].
Via het ezelsbruggetje van de kapitalisatie is zo eeuwenlang belasting geheven; in Nederland tot 1915, voor onroerend goed zelfs tot 1918. Pas wanneer de opbrengst als maatstaf een eigen leven gaat leiden, ontwikkelt de inkomstenbelasting zich gaandeweg uit de vermogensbelasting[78].
Deze uitweiding was nodig om meer inzicht te verschaffen in de fiscale situatie in het Sticht. Daar was men bij de heffing van morgengeld en huisgeld nog niet verder dan het heffen over de oppervlakte, waarbij wel rekening werd gehouden met de kwaliteit van gronden en huizen. Het is mij niet bekend waarom de opbrengst nog niet als maatstaf werd genomen. Was het wellicht zo dat in het Sticht grond en huizen nog niet op grote schaal werden verpacht of verhuurd?
Bij de bede van 1422 werd een poging in de richting van de opbrengst gedaan door globaal de betaling van het morgengeld te laten afhangen van de huur- respectievelijk pachtwaarde. Bedroeg die waarde een Arnhemse gulden of meer, een halve gulden of minder dan een halve gulden, dan dienden respectievelijk 8, 4 of 2 leeuwen per morgen te worden betaald; een leeuw was de naam voor een geldstuk waarop een leeuw was afgebeeld[79].
Het was gebruikelijk dat munten werden genoemd naar de afbeelding die op de voorzijde was geslagen. Wanneer in 1427 in het kader van de strijd tussen Zweder van Kuilenburg en Rudolf van Diepholt om de opvolging door laatstgenoemde een blokhuis wordt gebouwd tegenover Kuilenburg worden de kosten daarvoor bestreden door de heffing van een morgengeld van één nieuwe tuin per morgen; deze munten werden tuin genoemd omdat op de voorzijde een tuin of omheining was afgebeeld. Enige jaren later kwam heffing van morgengeld naar een aantal kromstaarten in zwang. De kromstaart of dubbele groot werd onder Frederik van

Dubbele groot, ook wel kromstaart genoemd, geslagen te Hasselt onder de regering van bisschop Rudolf van Diepholt. De op de voorzijde afgebeelde leeuw vertoont de naar binnen krullende staart waaraan de munt zijn benaming heeft te danken. Centraal Museum Utrecht, C 1928, 2070.

Blankenheim geslagen en vertoonde op de voorzijde een staande leeuw met een naar binnen krullende staart[80].

Later ging men een andere methode gebruiken om verschillen in kwaliteit van de grond in de te betalen belasting tot uitdrukking te brengen. Men ging de morgens 'vouwen', dat wil zeggen dat 2, 3, 4 of 8 morgens van mindere kwaliteit, ook wel 'quaede' morgens genoemd, gelijk werden gesteld aan één morgen van goede kwaliteit. In 1458 werd bepaald dat een morgen land 'geldend jaerlix een Beyers gulden ofte een mud rogge' als een goede morgen zou worden gerekend. In het mandement van 1470 werd een en ander nader uitgewerkt, in de mandementen van 1501 en 1511 herhaald.

Voor één goede morgen werd elke morgen gerekend, die een pacht deed van tenminste een postulaatgulden of waarvan jaarlijks een mud rogge of twee loot zilver als pacht werd betaald. Voor morgens die tussen een halve en één postulaatgulden deden, golden er twee voor één goede morgen. Tussen een kwart en een halve gulden golden er drie voor één goede morgen, bij een kwart gulden was dit vier morgen en bij minder dan een kwart gulden acht. Grond daarentegen van zeer goede kwaliteit, die jaarlijks een gouden Arnoldusgulden of meer opbracht, werd gerekend voor driekwart van een goede morgen[81].

Wij zouden deze methode thans een forfaitaire wijze van belastingheffing noemen; zij wordt toegepast als de belastingheffer niet of nog niet tot een precieze waardeberekening in staat is.

Bij de waardering van huizen werd een soortgelijk systeem gehanteerd. Bij het huisgeld werd in 1498 ook met goede huizen gerekend. In 1513 moest 'elck guet huys gheven sess gouden Rynsche gulden van gewychte'. Voor andere huizen moest naar evenredigheid meer of minder worden betaald, en als men 'quaden huysen' gebruikte dan zou taxatie de waarde aanwijzen. Over de wijze van schatten is overigens niets bekend[82].

Met het woord 'gebruik' hebben we het vraagstuk te pakken wie er betaalde in geval van huur of pacht. Meestal moest de huurder of pachter de belasting betalen, maar hij mocht een gedeelte daarvan, soms driekwart, soms tweederde, in mindering brengen op de volgende huur- of pachttermijn. Dat is wat wij tegenwoordig een inhoudingsbelasting noemen.

Lang heeft men gemeend dat de geregeld voorkomende vrijstelling van geestelijk-

heid en adel van de bede van de landsheer fiscale privileges vormden, gebaseerd op het feit dat de geestelijkheid de samenleving met gebeden en sociale werken zoals armenzorg en het verplegen van zieken van dienst was, terwijl de adel voor de verdediging zorgde.

Naar alle waarschijnlijkheid hebben de vrijstellingen echter een andere achtergrond. Men dient daarbij onderscheid te maken tussen de oude en de nieuwe bede. Volgens de hiervoor uiteengezette theorie van de Duitse historicus Georg Droege genoten geestelijkheid en adel vrijstelling van de oude bede van de landsheer, niet als een privilege maar omdat zij als bezitters van de lage heerlijkheid zelf over het recht tot belastingheffing beschikten. Wanneer de bisschop van Utrecht dan ook de oude bede niet kan heffen in bijvoorbeeld Jutfaas, De Bilt, Abstede, Heemstede, Vechten en Werkhoven is dat omdat de lokale heer daar zelf het recht tot belastingheffing had. Hetzelfde gold voor abdijen en kloosters, zoals Oostbroek en Oudwijk.

Toen in later tijd de nieuwe bede werd gevraagd, waaraan adel en geestelijkheid zelf of via hun vertegenwoordigers hun toestemming verleenden, was het voor hen niet mogelijk zich aan betaling te onttrekken. Toch zien we ook dan nog bepaalde gebieden waar de bede van de bisschop niet wordt geheven. Het gaat dan steeds om hoge heerlijkheden of gebieden welke die status pretenderen.

Het beste voorbeeld vormen de zogeheten Proosdijlanden, genoemd naar de proost van het kapittel van St. Jan, die in de omgeving van Wilnis, Mijdrecht en Uithoorn lagen [83]. Het kapittel had in 1085 van bisschop Koenraad (1076-1099) een uitgestrekt en onbewoond veengebied verkregen, waarbij was bepaald dat als de veenwildernis bewoond zou raken, het kapittel daar de belastingen zou mogen heffen en de bestuursmacht alsmede de kerkelijke en wereldlijke rechtspraak zou mogen uitoefenen.

Morgen- en huisgeld werden in de Proosdijlanden door de bisschop dan ook niet geheven [84]. Pogingen daartoe werden wel ondernomen, bijvoorbeeld in 1512 door bisschop Frederik van Baden (1497-1512) die een morgengeld wilden heffen, en twaalf jaar later door de elect Hendrik van Beieren (1524-1528) die een huisgeld vorderde [85]. Maar beide pogingen schampten af op de bepaling van de akte van 1085 dat het kapittel zelf de belastingen mocht innen. Dat deed de proost dan ook bij voorkomende gelegenheden, zoals bij zijn 'blijde inkomste', of als hij weer eens veel geld had moeten uitgeven om de speciale rechten van de Proosdijlanden te beschermen tegen een al te opdringerige bisschop als David van Bourgondië (1456-1496). Over de bede en later ook over andere zaken hield de proost of zijn baljuw samenspraak met de 'buren' op de dingstoel van Mijdrecht, een vorm van democratisch overleg in een mini-mini-staatje. Na overdracht van de temporaliteit (1528) was die uitzonderingspositie niet meer te handhaven [86].

Andere gebieden die claimden geen belasting te behoeven betalen waren onder

andere Montfoort, Hagestein, Jaarsveld en Honswijk. In die gebieden werd het recht op hoge heerlijkheid door de bisschop echter bestreden, zodat zij vaak wel meebetaalden [87].

Amersfoort was een geval apart. In het stadsrecht van 1259 was de stad vrijdom van de oude bede beloofd. Zij heeft zich daarop herhaaldelijk en soms met succes beroepen om niet ook in de nieuwe bede behoeven bij te dragen [88]. Een vrijwel identieke situatie vindt men in het graafschap Holland waar Dordrecht ook altijd heeft beweerd dat het niet behoefde bij te dragen omdat, in tegenstelling tot de andere Hollandse steden, in het stadsrecht van 1252 niets was bepaald over bijdragen aan de bede van de graaf [89]. In de vijftiende en zestiende eeuw waren dergelijke vrijstellingen echter niet meer vol te houden en werden steden als Amersfoort en Dordrecht met overredingskracht, en zo nodig met dwang, ertoe gebracht mee te betalen aan de gemeenschappelijke lasten [90].

Ook Rhenen vond dat het niet behoefde mee te betalen omdat ze als hoekvesting van het Nedersticht altijd alle klappen moest opvangen en dat ook gedaan had. Na de oorlog van 1481-1483 was de stad zó verarmd dat ze niet in staat was afgevaardigden naar de Statenvergadering te sturen [91]. Wijk bij Duurstede was dezelfde mening toegedaan. Bij deze stad zal ook een rol hebben gespeeld dat zij pas in 1459 direct onder de bisschop ging ressorteren [92]. Toch hebben beide steden enige malen aan de heffing van morgengeld en huisgeld meegedaan.

Een interessant punt is de belastingheffing van vreemdelingen. Dat raakt aan wat tegenwoordig als internationaal belastingrecht een van de hoekstenen van de belastingheffing vormt. In 1402 sluiten bisschop Frederik van Blankenheim en graaf Albrecht van Holland een overeenkomst - in de ware zin des woords een belastingverdrag - waarin bepaald werd dat Stichtse ingezetenen voor hun in Holland gelegen goederen aan de Hollandse belastingen zouden meebetalen en omgekeerd de Hollanders in die omstandigheden in het Sticht hetzelfde zouden doen [93]. Het was een zinvolle afspraak, overeenkomend met wat ook thans in het internationaal belastingrecht als beginsel geldt, namelijk dat over onroerend goed belasting moet worden geheven in het land waar het ligt.

In 1430 kwam in die positie evenwel verande-

Zegel van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht (1393-1423). RAU, Bisschoppen, 90-1.

ring. Er was een oorlog tussen Holland en het Sticht geëindigd en door Holland gewonnen. Toepassing van het verdrag uit 1402 zou betekenen, dat de Hollanders met bezittingen in het Sticht aan hun eigen, aan het Sticht opgelegde, oorlogsschatting zouden moeten mee betalen. Daarom werd in het vredesverdrag afgesproken dat de Hollanders in het Sticht vrij zouden zijn van belastingen die geheven werden in verband met de oorlog.

Ook die afspraak heeft lange tijd goed gewerkt, maar toch kwamen er na verloop van tijd steeds meer strubbelingen doordat de ambtenaren van de bisschop soms probeerden Hollandse ingezetenen in hun belastingheffing te betrekken. Na klachten van enige steden - Schoonhoven, Woerden, Weesp, Muiden en Naarden, dus de steden die aan het Sticht grensden - bracht hertog Filips de Goede de zaak voor de Grote Raad van Mechelen. Deze besliste in 1460 dat Hollandse ingezetenen in het Sticht voor hun aldaar gelegen goederen geen morgengeld behoefden te betalen. In het begin stoorde het Sticht zich in het geheel niet aan die uitspraak en ging het gewoon door met belastingheffing, maar later werd het gedwongen door represailles van Hollandse zijde - zoals het leggen van beslag op Utrechts schepen in Hollandse wateren en het eisen van borgtocht van Utrechtse burgers die in Holland op bezoek waren - toe te geven en de Hollanders fiscaal met rust te laten[94].

Literatuur

Alberts, 1975 ▸ W. Jappe Alberts, 'De Landbrief van 1375 in het licht van de internationale ontwikkeling', in: Rutgers e.a., *Van standen tot Staten, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*. Stichtse Historische Reeks, nr. 1, Utrecht, 1975.

Avis, 1930 ▸ J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528*, Utrecht, 1930.

Bos-Rops, 1987 ▸ J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Van incidentele gunst tot jaarlijke belasting; de bede in het vijftiende eeuwse Holland', in: *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar belastingmuseum 'Prof. dr Van der Poel'*, 21-32.

Bos-Rops, 1993 ▸ J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, Leiden, 1993.

Doeleman, 1982 ▸ Frits Doeleman, *De heerschappij van de proost van St. Jan in de middeleeuwen, 1085-1595*, Stichtse Historische Reeks, nr. 6, 1982.

Droege, 1957 ▸ Georg Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Mörs (1414-1465)*, Bonn, 1957.

Droege, 1969 ▸ Georg Droege, *Landrecht und Lehnrecht im hohem Mittelalter*, Bonn, 1969.

De Monté Verloren e.a., 1972 ▸ J.Ph. De Monté Verloren e.a., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer, 1972[5].

Enklaar, 1950 ▸ D.Th. Enklaar, *De Stichtse Landbrief van 1375*. Mededelingen Kon. Ned. Ak. v. Wet., afd. Lett., N.R. XIII, nr 8, Amsterdam, 1950.

Fruin, 1902 ▸ R. Fruin, 'Over Philips van Leiden en zijn werk De cura Reipublicae et sorte principantis', in: *Verzamelde Geschriften*, 's-Gravenhage, 1900, dl I, 111-162.

Gosses, 1926 ▸ I.H. Gosses, *Welgeborenen en Huislieden. Onderzoekingen over standen en staten in het graafschap Holland*, Groningen/Den Haag, 1926.

Gosses e.a., 1947 ▸ I.H. Gosses e.a., *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage, 1947[3].

Grapperhaus, 1989 ▸ F.H.M. Grapperhaus, *Belasting, Vrijheid en Eigendom. Hoe belasting leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten 511-1787*, z.pl., 1989.

Grapperhaus, 1993 ▸ F.H.M. Grapperhaus, *De pelgrimstocht naar het draagkrachtbeginsel. Belastingheffing in West-Europa tussen 800 en 1800*, Deventer, 1993.

Hinloopen Labberton, Van, 1931 ▸ D. van Hinloopen Labberton, *Magna Libertatum en Witena Gemot. De Middeleeuwsche Oorsprong en Geschiedenis van het Engelsche parlementaire Stelsel*, Utrecht, 1931.

Hoven van Genderen, Van den 1987 ▸ Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*. Stichtse Historische Reeks, nr. 13, Zutphen, 1987.

Immink, 1942 ▸ P.W.A. Immink, *De wording van staat en souvereiniteit in de middeleeuwen. Een rechtshistorische studie, in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht*, Utrecht, 1942.

Jansen, 1982 ▸ H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 2, 1982, 282-343.
Jansen en Hoppenbrouwers, 1979 ▸ H.P.H. Jansen en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Heervaart in Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 1-26.
Kamptz, Von, 1847 ▸ Kamptz, Von, *Fragmente über das Besteuerungsrecht deutscher Landesherren*, Berlin, 1847.
Kortlever, 1994 ▸ Yolande E. Kortlever, *Het proces van landsheerlijke beden in Holland tijdens de Bourgondisch-Habsburgse periode tot 1559)* (scriptie Universiteit van Amsterdam, 1994).
Kossmann-Putto, 1982 ▸ J.A. Kossmann-Putto, 'Bestuur tussen Eems en Schelde circa 1100-1400', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 3, 1982, 11-59.
Leupen, 1981 ▸ P. Leupen, *Philips of Leyden, a fourtheenth century jurist*, Leiden, 1981.
Molenaar en Abbink, 1995 ▸ M.Chr.M. Molenaar en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht*, Baarn, 1995.
Linden Van der, 1956 ▸ H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen, 1956.
Muller, 1975 ▸ S. Muller. Fzn., 'Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten', *Vaderland in Veelvoud*, 1975, nr. 9, 77-94 (ook verschenen in: *Schetsen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1900).
Rutgers, 1970 ▸ C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht*, Utrecht, 1970.
Rutgers, 1972 ▸ C.A. Rutgers, 'Stad en Staten, De bijdrage van de stad Utrecht tot de definitieve vorming van de Staten van Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1972, 55-77.
Rutgers, 1975 ▸ C.A.Rutgers, 'Van standen tot Staten', in: Rutgers e.a., *Van standen tot Staten, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*. Stichtse Historische Reeks, nr. 1, Utrecht, 1975.
Schaïk, Van, 1987 ▸ Remi van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*, Hilversum, 1987.
Sickenga, 1864 ▸ F.N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland*, Leiden, 1864.
Struick, 1971 ▸ J.E.A.L.Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen, 1971.

Noten

1 De Monté Verloren e.a., 1972, 101.
2 Ontleend aan gegevens, welke zijn verstrekt door Onno Ydema die op 13 februari hoopt te promoveren aan de Rijksuniversiteit te Leiden op het onderwerp van de herleving van het Romeinse fiscale recht.
3 Volgens Ydema (zie noot 2) heeft Von Savigny als eerste daarop gewezen.
4 Opsomming grotendeels ontleend aan De Monté Verloren e.a., 1972, 102; Doeleman, 1982 geeft een uiteenzetting over regalia op p. 181 en deelt mee dat De Blécourt/Fischer nog vermelden het recht van herberg, van advocatie, het jodenregaal, het dijkrecht,de oppervoogdij over wezen, het recht van opwassen en voorslag.
5 In Holland en Zeeland werd zij ook wel schot of jaarbede genoemd; laatstgenoemde uitdrukking was ook in het Sticht gangbaar.
6 De Monté Verloren e.a., 1972, 106.
7 Schaïk, Van, 1987, 43, maakt dat onderscheid wel; hij spreekt van de traditionele of gewone bede en van de jonge of buitengewone bede.
8 Avis, 1930, 7.
9 Voor een uitvoerige opsomming daarvan zie Avis, 1930, 3.
10 Avis, 1930, 2.
11 Ydema, 1996, 174 e.v.
12 Kamptz, Von, 1847, 16.
13 Bos-Rops, 1993, 234 spreekt in het voetspoor van Prevenier van een Duitse en een Franse traditie bij de klassieke feodale gevallen.
14 In de uit 1215 daterende Magna Carta, die drie gevallen kent, was vastgelegd dat niet meer dan een redelijk bedrag als bijdrage mocht worden gevraagd; Hinloopen Labberton, Van, 1931, 84; zie ook Ydema, 1996, 177.
15 Avis, 1930, 11.
16 Bos-Rops, 1993, 42.
17 Droege, 1957, 168-183.
18 Idem, 177.
19 Avis, 1930, 9.
20 Schaïk, Van, 1987, 44, wijst op hetzelfde verschijnsel met betrekking tot Gelre.
21 Gosses, 1936, 37.
22 Grapperhaus, 1993, 30.
23 Enklaar, 1950, 190.
24 De uitdrukking is van Enklaar, 1950, 190, die als *nobiles* beschouwt zij die als vrije vazallen hun adel uitsluitend aan de koning danken.
25 Zie ook Hoven van Genderen, Van den, 1987, 49.
26 Jansen, 1982, 305; Avis, 1930, 13.
27 Avis, 1930, 43. Volgens Enklaar, 1950, 196, noot 5 dateert de verklaring uit 1302.
28 Avis, 1930, 113.
29 Een gedetailleerde opsomming van wie allemaal moesten worden omgekocht en voor welke bedragen vindt men bij Muller, 1975, 82.

30 Rutgers, 1972, 64.
31 Muller, 1975, 91; Rutgers, 1972, 64.
32 Rutgers, 1975, 24.
33 Enklaar, 1950, 192.
34 Avis, 1930, 47.
35 Immink, 1942, 181; Enklaar, 1950, 194,195.
36 Rutgers, 1975, 33.
37 Jansen, 1982, 313.
38 Onder die schulden behoorde ook de betaling aan de curie om aangesteld te worden. Zulk een nieuwe aanstelling vormde voor de curie een belangrijke bron van inkomsten. Volgens Molenaar en Abbink, 1995, 25, was dit de reden waarom bisschoppen geregeld werden overgeplaatst, bijvoorbeeld Jan van Arkel in 1364.
39 Hoven van Genderen, Van den, 1987, 51.
40 Ibidem.
41 Volgens Enklaar, 1950, 188, vormen de ridders in 1375 nog niet een gesloten stand, zodat het voorbarig is te spreken van de ridderschap; zie over ridders ook Hoven van Genderen, Van den, 1987, 46,47, en 92-100.
42 Enklaar, 1950, 185, leidt uit het gegeven dat de Landbrief in niet minder dan zeven originele exemplaren is opgemaakt af, dat ook de tijdgenoten de grote betekenis van het stuk hebben ingezien.
43 Enklaar, 1950, 197.
44 Hoven van Genderen, Van den, 1987, 125.
45 Alberts, 1975, 47-50; Enklaar, 1950, 185; Grapperhaus, 1989, 126.
46 Hoven van Genderen, Van den, 1987, 121 en 182, noot 101.
47 Avis, 1930, 51.
48 Rutgers, 1975, 35.
49 Avis, 1930, 52.
50 Ibidem.
51 Ibidem.
52 Idem, 53.
53 Idem, 58-79.
54 Idem, 67-69.
55 Fruin,1902, 141; Leupen, 1981, 218.
56 Leupen, 1981, 70.
57 Avis, 1930, 52.
58 Enklaar, 1950, 196-198.
59 Avis, 1930, 75,76.
60 Sickenga, 1864, 9; Jansen en Hoppenbrouwers, 1979. 16; Bos-Rops, 1993, 24-26.
61 Bij een persoonlijke belasting staat de persoon van de belastingbetaler centraal en wordt vervolgens 'gezocht' naar een belastbaar object. Bij een zakelijke belasting daarentegen staat het belastbare object op de voorgrond en wordt 'gezocht' naar degene die daarover belasting moet betalen. Een grondbelasting is een zakelijke belasting. Mengvormen komen evenwel voor, bijvoorbeeld een grondbelasting waarbij persoonlijke omstandigheden van de belastingbetaler van invloed zijn op de hoogte van het te betalen bedrag. Het onderscheid tussen een objectieve en een subjectieve belasting loopt grotendeels parallel met dat tussen een zakelijke en een persoonlijke belasting.
62 Avis, 1930, 2-8.
63 Bos-Rops, 1993, 26. In Nederland werd tot 1970 grondbelasting geheven naar bedragen die in de praktijk vast waren. Die belasting vertoonde dan ook dezelfde verlammingsverschijnselen.
64 In Holland waren de ambachten de landelijke districten.
65 Bos-Rops, 1993, 24-27.
66 In Nederland is tot 1871 de grondbelasting bij wijze van repartitie geheven.
67 Overgebleven zijn de mandementen van 1422, 1470, 1501 en 1511.
68 Grapperhaus, 1993, 39-45.
69 Bos-Rops, 1993, 235, laat zien hoe in Holland later, namelijk na 1427, een tegengestelde beweging optreedt doordat van het quotiteits- naar het repartitiestelsel wordt overgegaan. Zij vermoedt dat voor de administratief verder ontwikkelde Bourgondische bestuurders een systeem waarbij de opbrengst niet tevoren bepaald was, niet efficiënt moet hebben geleken.
70 Hoven van Genderen, Van den, 1987, 122.
71 Avis, 1930, 134.
72 Idem, 121-137.
73 Idem, 17.
74 We zien dat verschijnsel ook in andere delen van het Duitse rijk. De kas van de landsheer werd *Camerale*, die van de standen *Contributionale* genoemd. Zie Grapperhaus, 1989, 126 en Grapperhaus, 1993, 42.
75 Avis, 1930, 139.
76 Bos-Rops 1993, 234, vermeldt dat Holland al in 1405 een vierjarige bede kende.
77 Grapperhaus, 1993, 46.
78 Idem, 52 e.v.
79 Avis, 1930, 54.

80 Idem, 57.
81 Idem, 114-115.
82 Idem, 117-118.
83 Zie hierover uitvoerig Doeleman, 1982, passim.
84 Avis, 1930, 80-81.
85 Doeleman, 1982, 141-142.
86 Idem, 147.
87 Avis, 1930, 83-94.
88 Idem, 95-99.
89 Bos-Rops, 1993, 41; Kortlever, 1994, 35-49.
90 Avis, 1930, 98,99; Kortlever, 1994, 44.
91 Hoven van Genderen, Van den, 1987, 175, noot 13.
92 Ibidem en 100.
93 Avis, 1930, 108.
94 Idem, 109-111.

‘Beschuldigt zijnde van iets dat niet genaamd behoorde te worden’

De sodomietenvervolging in de stad Utrecht in 1797-1798

H. Tigelaar

In juni 1797 veroorzaakte de arrestatie van vier van sodomie verdachte mannen grote opschudding in de stad Utrecht. Hun aanhouding in de nacht was het begin van het Utrechtse aandeel in de vervolging van sodomieten in een aantal steden in de Bataafse Republiek. De gearresteerde mannen noemden tijdens hun proces namen van medeplichtigen die vervolgens ook opgepakt werden en die op hun beurt weer medeplichtigen aanwezen. Uiteindelijk veroordeelde het Utrechtse gerecht zeven mannen tot langdurige tuchthuisstraffen. Het was de laatste omvangrijke sodomietenvervolging die in Utrecht plaatsvond voordat de invoering van de *Code Pénal* in 1811 een einde maakte aan de strafbaarheid van sodomie. Dit artikel behandelt de achtergronden en het verloop van deze vervolging en de lotgevallen van de vervolgden na afloop van de processen.

H. (Erik) Tigelaar (1965) volgde de opleiding tot middelbaar archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool te Den Haag en is sinds 1990 werkzaam bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Hij publiceerde eerder een artikel over de geschiedenis van een metselaarsbedrijf en schrijft een boek over de geschiedenis en de verklaring van de straatnamen van Utrecht.

Inleiding

Al in de middeleeuwen werden in de stad Utrecht mannen ter dood veroordeeld wegens sodomie (seksuele omgang tussen personen van hetzelfde geslacht). Maar tot het einde van de zeventiende eeuw kwamen sodomieprocessen in Utrecht slechts sporadisch voor [1]. Enkele juristen stelden in 1676 dan ook dat 'het onmenschelicke crimen van sodomie [...] in dese landen voor desen niet of weynich gehoort' was. De processen die het Utrechtse gerecht in dat jaar voerde tegen oud-burgemeester mr Dirk de Goyer en twee jongemannen, brachten daar verandering in. De gevluchte De Goyer werd bij verstek veroordeeld tot levenslange verbanning. Hij had met beide jongemannen vanaf hun jeugd seksuele contacten onderhouden. Eén van hen werd ter dood veroordeeld. De ander werd voor tien jaar naar Indië gestuurd en levenslang verbannen [2].

Na 1676 werden in Utrecht vaker dan voordien sodomieprocessen gevoerd. Deze ontwikkeling deed zich ook voor in andere plaatsen en werd veroorzaakt door een veranderde moraal op het gebied van huwelijk en seksualiteit. Het huwelijk kreeg meer gewicht met als gevolg dat strenger tegen allerlei vormen van buitenechtelijke seksualiteit werd opgetreden [3]. Voor zover bekend zijn in Utrecht tegen vrouwen geen processen gevoerd wegens gelijkgeslachtelijke seksuele activiteiten. Dergelijke handelingen tussen vrouwen stonden buiten de denkwereld van de meeste mensen [4].

De Utrechtse justitie beschikte over te weinig mankracht om opsporingsarbeid van voldoende omvang te verrichten. Men ging dan ook pas tot vervolging wegens sodomie over als burgers aangifte hadden gedaan, bijvoorbeeld omdat zij waren lastiggevallen of omdat zij mannen op heterdaad hadden betrapt. Ook kon belastende informatie die uit andere steden werd aangereikt, arrestaties tot gevolg hebben. Een enkele keer kwamen gevallen van sodomie aan het licht tijdens processen tegen personen die wegens andere criminele daden waren gearresteerd. Het strafproces dat volgde op de aanhouding van verdachte personen was gericht op het achterhalen van de ware toedracht van het misdrijf en het verkrijgen van een bekentenis van de verdachten. Daarbij mocht tot 1798 in sommige gevallen de pijnbank (tortuur) worden toegepast [5]. Tijdens de verhoren van een van sodomie verdachte persoon probeerde men te achterhalen welke seksuele handelingen deze had verricht en met wie. De genoemde medeplichtigen werden vervolgens ook gearresteerd. Zo kon één aanhouding een hele reeks van processen, soms in meerdere plaatsen, tot gevolg hebben. Zeer bekend zijn de processen die in 1730-1733 werden gevoerd en die in Utrecht resulteerden in elf doodvonnissen, zes verbanningen en twee levenslange opsluitingen, terwijl ongeveer honderd verdachten op de vlucht waren geslagen [6]. Vrijwel onbekend is echter dat in 1797/1798 in Utrecht ook een omvangrijke sodomietenvervolging heeft plaatsgevonden. Pas zeer onlangs verscheen een publikatie die zijdelings aandacht besteedt aan deze vervolging [7]. Dat er nog nooit eerder

onderzoek naar was gedaan, is niet verwonderlijk. Alle procesdossiers die op deze vervolging betrekking hadden, zijn tussen 1809 en 1817 zoekgeraakt of vernietigd[8]. Een register met criminele vonnissen over deze jaren is evenmin aanwezig. Er zijn alleen twee registers met namen van gevangenen bewaard gebleven: één voor het huis Hazenberg en één voor het tuchthuis. Hierin heeft men echter ten tijde van de vervolging alleen straffen aangetekend. De misdaden van de gevangenen zijn hierin niet vermeld[9].

De aanleiding voor het onderzoek naar deze vervolging was de vondst van een in 1809 opgestelde lijst met namen van alle door het gerecht van Utrecht veroordeelde gevangenen in het tuchthuis. De vijf gevangenen die het langst vastzaten, bleken allemaal op 17 februari 1798 veroordeeld te zijn wegens sodomie. Volgens de gevangenenregisters waren op die dag in totaal zeven mannen veroordeeld tot langdurige tuchthuisstraffen. Bij de namen van al deze mannen had men in het tuchthuisregister aangetekend dat zij hun straf in eenzame opsluiting moesten uitzitten, een gebruikelijke bepaling in vonnissen tegen sodomieten[10].

Nader onderzoek in het archief van het Utrechtse gerecht wees uit dat slechts twee gerechtelijke verklaringen en enkele brieven betreffende deze processen bewaard waren gebleven[11]. Uit een brief van veel later datum uit hetzelfde archief kon echter worden opgemaakt dat de processen in Utrecht niet op zichzelf stonden, maar onderdeel uitmaakten van een reeks processen die in Dordrecht was begonnen[12]. In Dordrecht waren wel voldoende processtukken aanwezig die informatie konden verschaffen over het ontstaan van de vervolging in Utrecht. Deze informatie vormde de basis voor het verdere onderzoek.

In dit artikel worden de verschillende aspecten van de vervolging besproken. Eerst wordt kort uiteengezet wat men precies onder sodomie verstond, op welke rechtsgronden de vervolgingen gebaseerd waren en welk vervolgingsbeleid het Utrechtse gerecht in de periode 1785-1811 voerde. Vervolgens wordt uitgebreider aandacht besteed aan de aanleiding tot en het verloop van de vervolging. Daarbij zijn de relaties tussen de vervolgden, voor zover mogelijk, gereconstrueerd. Tenslotte worden de lotgevallen van de vervolgden na afloop van de processen beschreven.

Sodomie

Het begrip 'sodomie' is niet gelijk aan het huidige begrip 'homoseksualiteit'. Met homoseksualiteit wordt vooral een seksuele gerichtheid bedoeld, terwijl sodomie tot in de negentiende eeuw de gebruikelijke aanduiding was voor seksuele handelingen tussen personen van hetzelfde geslacht of van mensen met dieren. Bij sodomie stond oorspronkelijk niet het verlangen, maar de daad centraal. Volgens de heersende opvattingen ten tijde van de Republiek en de Bataafse Republiek was sodomie

niet alleen een zware zonde, maar ook een misdaad. Deze misdaad stond ook te boek als *crimen nefandum* (misdaad waarvan niet gesproken mag worden); gelijkgeslachtelijke seksuele handelingen werden als zo schandelijk beschouwd, dat het rechtstreeks noemen ervan vermeden behoorde te worden[13].

Sodomie werd vrijwel uitsluitend met mannen in verband gebracht. Mannen die seksueel met mannen verkeerden, werden in Utrecht omstreeks 1800 'sodomieten' of 'sodomiters' genoemd, zowel door henzelf als door anderen[14]. Doorgaans werden in die tijd alle seksuele handelingen die mannen met elkaar konden verrichten, bestempeld als sodomie. Bij de berechting van sodomieten onderscheidde men echter wel verschillende graden van sodomie, die twee afzonderlijke delicten opleverden. 'Complete sodomie' of sodomie, dat wil zeggen actief of passief anaal contact met ejaculatie in het lichaam, was het 'crimen nefandum in den hoogsten graad'. Wederzijdse masturbatie werd als een mindere graad van sodomie beschouwd[15].

Men bezigde nogal wat woorden en uitdrukkingen om de verschillende seksuele activiteiten aan te duiden. 'Mastupreeren' kwam voor naast 'braleeren', 'branleeren' (Frans: *branler*), 'een kaaleboer laten maken' en 'een calembour slaan'. Anaal contact kon aangeduid worden als 'vuile zonde van sodomie'. Daarnaast kon men iemand of elkaar 'completelijk' of 'als een meysje' gebruiken. Soms werd de daad omschreven als: elkaar van achteren over en weer als man en vrouw gebruiken[16].

Rechtsgronden voor strafvervolging

Vóór de invoering van het eerste nationaal geldende wetboek in 1809 was strafwetgeving een plaatselijke en gewestelijke aangelegenheid. Wanneer de plaatselijke of gewestelijke wetten niet in bestraffing van een delict voorzagen, konden andere rechtsbronnen gebruikt worden: vroegere rechtspraak, de rechtsgewoonten, commentaren van geleerde juristen, het Romeinse recht en het bijbelse recht. Bovendien liet men zich in de meeste provincies nog leiden door de *Constitutio Criminalis Carolina*, een wetboek dat keizer Karel V in 1532 voor het Duitse rijk had laten samenstellen.

Omdat de wetten in de provincie Utrecht geen bepalingen kenden tegen sodomie, moest het Utrechtse gerecht bij de berechting van sodomieten gebruik maken van het aanvullend recht. Alle aanvullende rechtsbronnen stelden de doodstraf op 'complete sodomie'. Zij verschilden alleen in de manier waarop dit doodvonnis voltrokken zou moeten worden. Over de strafbaarheid van wederzijdse masturbatie bestond geen overeenstemming. Volgens sommige rechtsgeleerden was masturbatie in het geheel niet strafbaar. Anderen daarentegen vonden dat ook masturbatie met de dood bestraft moest worden. Door deze verscheidenheid aan opvattingen over wederzijdse masturbatie was dus met name bij de berechting van dit delict de vrije beleidsruimte' van het gerecht zeer groot[17].

Vervolgingsbeleid van het Utrechtse gerecht 1785-1811

Voor het Utrechtse gerecht was al meer dan twintig jaar geen sodomieproces meer gevoerd, toen in 1785 Hubertus van Monsjou, 'gedimitteerd predikant van Buren', werd gearresteerd. Drie mannen hadden verklaard dat Van Monsjou tijdens kerkdiensten in verschillende kerken naast hen was komen zitten en geprobeerd had in hun broek te tasten. Op 2 juni 1785 werd Van Monsjou wegens deze handtastelijkheden veroordeeld tot veertien jaar tuchthuis [18]. Het gerecht bestrafte deze handelingen in dit geval zwaarder dan voorheen. In 1763 was een van handtastelijkheden beschuldigde man nog voorwaardelijk ontslagen, terwijl deze met zijn handelingen veel verder was gegaan [19]. Het proces tegen Hubertus van Monsjou luidde dan ook een periode in waarin voor het gerecht veel vaker dan in de voorgaande decennia processen werden gevoerd wegens sodomie of verleidingspogingen en waarin ook deze pogingen, de zogenaamde 'tentamina', met langdurige opsluiting werden bestraft. Wederzijdse masturbatie diende volgens het gerecht eveneens met 'langduurig confinement, afgezonderd van alle andere menschen' bestraft te worden, terwijl 'de volbrachte misdaad van sodomie' met de dood werd bestraft. In de periode 1785-1811 werden voor het Utrechtse gerecht twintig processen gevoerd [20]. De processen wegens verleidingspogingen vonden plaats op zeer twijfelachtige rechtsgronden. Toch moest een verdachte wel over heel goede contacten beschikken om aan veroordeling te ontkomen [21]. Het lijkt er bovendien op dat men het steeds minder nauw nam met de bewijsvoering. Zo werd in 1806 de 51-jarige kleermaker Jan Jacobse slechts op basis van de verklaring van één persoon wegens een verleidingspoging veroordeeld tot zes jaar tuchthuis. En dat terwijl hij volledig ontkende! [22]

De reden voor het strengere optreden werd door enkele Utrechtse juristen uitdrukkelijk opgegeven. Zij waren van mening dat het zedenverval steeds ernstiger vormen aannam. Ook so-

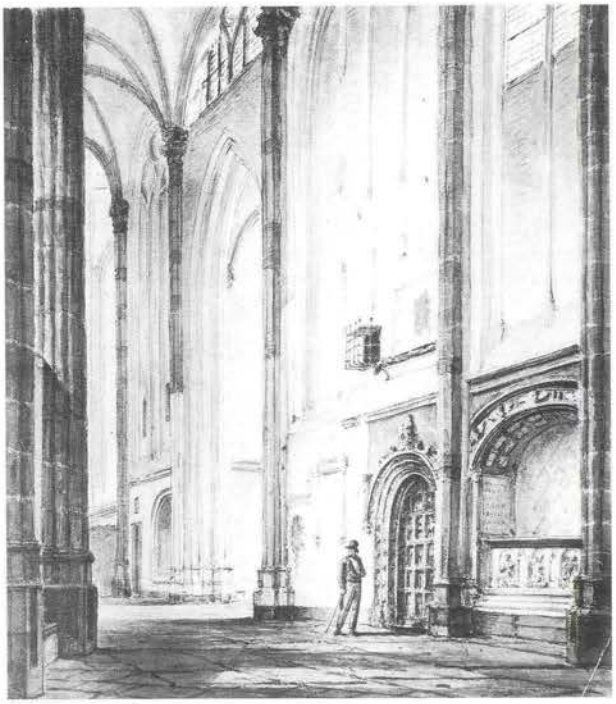

Noordbeuk van het koor van de Domkerk. Deze kerk was in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een van de vaste ontmoetingsplaatsen van sodomieten. Tekening door J. Jelgerhuis, 1821. Particuliere collectie. Foto GAU, TA, He38; neg. C 2.928.

domie scheen steeds vaker voor te komen en kon daarom niet streng genoeg bestraft worden: 'immers ondervind men niet dagelijks dat deeze gruweldaden, zekerlijk doordien men alle gronden van godsdienst omverre werpt, aan geene eeuwige straffe of beloning meer geloof geeft, en dus doende zijne driften den vrijen teugel durft te geeven, meer en meer voorvallen'[23]. Een afdoende verklaring voor de zwaardere bestraffing van verleidingspogingen lijkt dit echter niet te zijn.

Van der Meer, die dezelfde veranderingen in het vervolgingsbeleid in Amsterdam opmerkte, schrijft deze onder meer toe aan veranderde percepties. Niet langer waren het daden die een man als sodomiet identificeerden. Een sodomiet was een man met bepaalde verlangens die andere mannen niet hadden. Het uiting geven aan die verlangens kon nu ook tot strafvervolging leiden[24]. Ook voor de Utrechtse koerswijziging in het vervolgingsbeleid lijkt dit een aannemelijke verklaring te zijn. Uit enkele Utrechtse processtukken blijkt namelijk dat men onderscheid ging maken tussen 'noodsex', bedreven door mannen die liever met vrouwen van doen hadden, en seks die voortgekomen was uit verlangens naar mannen. Mannen die zich 'met agterstelling en verachting van de vrouwlijke sexe' te buiten gingen aan 'tegennatuurlijke liefkoserijen met mannen, volgens eene gecontracteerde gewoonte' en 'deezen weg als de eenigste om de natuurbehoeftens te voldoen' kozen, beschouwde men duidelijk als veel verwerpelijker dan mannen die dit uit nood deden[25].

De verandering van opvattingen over sodomieten bleef niet beperkt tot Utrecht en Amsterdam. In Dordrecht bijvoorbeeld moet deze eveneens hebben plaatsgevonden. Een voorval dat zich daar in 1790 voordeed, is in dit verband heel illustratief. In 1802 schreef de hoofdofficier van Dordrecht aan zijn Utrechtse collega: 'In het jaar 1790 ontmoetede de toenmalige hoofdofficier Van der Brandeler, die vrij driftig in alles te werk ging, alhier een persoon op straat uit welkers physiognomie hij meende op te maken dat dezelve eene sodomiter was. Op geene andere dan deese grond nam hij denzelven met zich na huis en onderhield hem ten allersterksten. Gelukkig dat de kaerel confus wierd en beleed dat hij aan die misdaad schuldig was en daardoor het vermoeden bevestigde'. Deze persoon belandde daarop in de gevangenis, waaruit hij overigens na enige tijd wist te ontsnappen[26].

Zeven jaar later had de justitie in Dordrecht weer succes, want in dezelfde brief uit 1802 schreef de hoofdofficier: 'In 1797 is alhier toevallig ontdekt een associatie van diergelijke booswichten, welke zoveele ontdekkingen in deese en andere plaatsen ten gevolge heeft gehad'. Een incident ten huize van een dominee bracht deze zaak in de maand april van datzelfde jaar aan het rollen.

Chantage in Dordrecht

In Dordrecht werden op 15 april 1797 ten huize van de predikant Robertus Alberthoma Chevallier twee mannen gearresteerd 'weegens het pleegen van eenige on-

geregeldheeden en resistentie aan de justitie'. Het betrof de 23-jarige koopman in manufacturen Johannes Gerardus Beeldemaker, 'middelmatig van postuur, pokdalig en vol van aangezigt', en de zeer gezette voormalige logementhouder Mathieu Nolté, die 37 jaar oud was. Zij waren op 13 april 1797 in Dordrecht aangekomen en hadden daarna ds Chevallier met brieven bestookt en met bezoeken aan zijn huis lastiggevallen om te proberen *f*. 50,- voor Nolté los te krijgen. Toen dit op niets uitliep, gingen zij in de namiddag van zaterdag 15 april 1797 opnieuw naar het huis van ds Chevallier. Nolté drong vervolgens het huis binnen en weigerde te vertrekken alvorens geld te hebben gekregen. De vrouw van Chevallier liet vervolgens een gerechtsdienaar komen, waarna Beeldemaker ook naar binnen ging en zich ermee ging bemoeien. Uiteindelijk werden Nolté en Beeldemaker door drie gerechtsdienaars afgevoerd[27].

Bij het eerste verhoor op 20 april 1797 vroeg de baljuw (officier) aan Nolté waaraan hij het recht dacht te ontlenen om geld van Chevallier te vragen. Hierop antwoordde hij dat het uit vriendschap was. Dit werd door Beeldemaker bevestigd. De baljuw nam echter geen genoegen met dit antwoord. Spoedig werd dan ook duidelijk dat Nolté had geprobeerd Chevallier te chanteren.

Tussen de papieren van Beeldemaker werden brieven gevonden waaruit men opmaakte dat hij schuldig was aan het plegen van 'de vuile zonden, hetzij dan in eene meerdere of mindere graad met andere mansperzoonen'. Nolté bleek in het bezit te zijn van een in het Frans gestelde liefdesbrief, waarvan hij zelf ook toegaf dat het duidelijk was dat deze geschreven was 'van den eenen sodomiet aan den anderen'. Bovendien vond men in zijn bagage een voor Chevallier bestemde brief waarin hij onder meer schreef: 'of zijn het over zwakheeden, die ik niet alleen met u en duizende gemeen heb, maar welke ik met u bedreven heb'. Het onderzoek nam hierdoor een geheel andere wending.

Mathieu Nolté, geboren in Amsterdam, bekende in de loop der jaren in tal van plaatsen seksuele contacten met mannen onderhouden te hebben. Met Chevallier, 'die hij voor een sodomiet kende', had hij in 1790 in Den Bosch, waar Chevallier op dat moment predikant was, seksueel contact gehad. Daarna had Nolté hem *f*. 700,- weten af te persen. Naderhand had hij in Den Bosch nog *f*. 50,- en in Dordrecht ook nog drie keer wat geld van hem ontvangen. In 1792 verhuisde Nolté naar Ravenstein waar hij met één van zijn 'kennissen' een logement hield. Dit werd geen succes, wellicht omdat zij in Ravenstein en omgeving als sodomieters bekend stonden. Toen Nolté in 1796 in Den Haag Beeldemaker ontmoette, zat hij volledig aan de grond.

De loopbaan van de Hagenaar Johannes Gerardus Beeldemaker was evenmin succesvol verlopen. Hij verklaarde dat hij als kind eerst als klerk bij een schout en daarna als schilder in het bedrijf van zijn vader gewerkt had. Een poging om vervolgens 'in de keuken van de prins' te leren koken, was op niets uitgelopen, zodat hij

daarna weer bij zijn vader terechtgekomen was. Met de iets jongere Samuel Rijnhardt, die als knecht bij zijn vader werkte, begon hij omstreeks 1793 een handel in manufacturen. Met hem onderhield hij niet alleen een zakelijke, maar ook een seksuele relatie. In mei 1796 huurden zij gezamenlijk een huis in Den Haag en zij gingen vervolgens met een kraam reizen. Tot groot verdriet van Rijnhardt beëindigde Beeldemaker niet lang daarna vanwege een zakelijk conflict de samenwerking en de vriendschap. Nog in dezelfde zomer raakte hij bevriend met Nolté. Ook met hem had Beeldemaker een seksuele relatie, maar deze was van korte duur, omdat Beeldemaker geen genegenheid voor Nolté voelde. Zij sloegen aan het zwerven. In Den Bosch en Utrecht maakten zij Beeldemakers handelswaar, die op krediet gekocht was, te gelde en zij leefden daar nog enige maanden van. Tijdens hun verblijf in Utrecht verloor Beeldemaker drie wissels die door de zakkendrager Willem Kok gevonden en bij hem terugbezorgd werden. Dit was het begin van een vriendschap en liefdesrelatie. Met deze Willem Kok maakte hij een reis naar Antwerpen.
Eind maart waren Beeldemaker en Nolté volledig door het geld heen. Beeldemakers vader had hen toen uit barmhartigheid in zijn huis opgenomen. Daar hadden zij het plan opgevat om Chevallier om geld te gaan vragen. Zij hoopten van hem voldoende geld te krijgen om een ordentelijke jas voor Nolté te kopen en om naar Parijs te kunnen gaan. Daarop vertrokken zij naar Dordrecht.
Samuel Rijnhardt was steeds brieven blijven schrijven en hij hoopte op een verzoening. Zijn brieven werden in Dordrecht in Beeldemakers bagage aangetroffen. Hun inhoud loog er niet om: 'lieven vrint, het seynt dan dat gij soo verhart op mijn blijft, maar og, hoe kent gij soo weesen, gij weet wel datter bij God nog eens vergeeven is en dan bey geen mens, og wat is het ongelukkig. Lieven Jan, vergeeft mijn nog eens, ik beloof u ... weer te leeven als in de eerste dagen ... lieven Jan, ik ken 's nagts niet slaapen, gij bent geen half uur uyt mijn gedagten' en 'als ik saavens mijn deur sluyt en gij bent daar niet, dat doet mijn peyn'. En wat moest men wel niet denken van: 'maar gaf God dat gij nog eens anderen sinnen kreeg, og ik sou niet weeten wat ik doen sou, ik wou [uw] voeten wel soenen'.
Eén passage uit een brief van 24 maart 1797, die werd aangehaald tijdens Beeldemakers tweede verhoor op 25 april 1797, werd hem noodlottig. Deze bevatte een expliciete verwijzing naar de seksuele voorkeur van de mannen: 'wat sal het ook sijn om weer bey malkaar te sijn, daar u moeder daar zooveel teegen heeft en mijn zulks verweyt, te seggen gij dat ik mieterssaal hou, op soo maanier sou u moeder ons beyde naa de donder helpen sey see het rontuyt, maar dat zal ik noot vergeeten'.
Na voorlezing van deze passage werd hem gevraagd of hij niet moest bekennen 'die misdaad ten minste zeker met Samuel Rijnhardt te hebben gepleegd'. Beeldemaker bekende dat hij niet alleen met Samuel Rijnhardt, Mathieu Nolté en Willem Kok seksueel contact gehad had, maar dat hij in de voorgaande drie jaren eveneens

regelmatig heren tegen vergoeding aan hun gerief geholpen had. Hij ontmoette deze heren op straat en verklaarde 'dat hij des avonds met dit oogmerk langs de straaten ging wandelen om lieden te vinden die zig wilden laaten branleeren en daardoor een stuiver geld te verdienen'. Als klanten noemde hij louter vooraanstaande heren: de heer Van Bijland, 'geweezen camerheer bij de princes', de heer Van der Duyn, voormalig lid van de Hollandse ridderschap, de graaf Heyden van Reynesteyn, 'camerheer van zijn hoogheid' en Otto Schuylenburg, allen te Den Haag, en ene Vermeulen, voormalig schepen van Rotterdam. Daarnaast ontving hij zeer vaak het lid van de Nationale Vergadering Willem Anne Lestevenon van Berkenrode aan huis, totdat deze medio 1796 naar Parijs afgevaardigd werd. Deze had hij via Rijnhardt leren kennen. Lestevenon had er veel plezier in om Beeldemaker 'als een meysje' te gebruiken en had beloofd voor hem te zullen zorgen. Beeldemaker verklaarde vanwege Lestevenon naar Antwerpen gegaan te zijn[28].
Intussen moet het gerecht van Den Haag op de hoogte gebracht zijn van de bekentenissen van Beeldemaker en het verzocht al spoedig om zijn overlevering. Op 6 juni 1797 besloot het gerecht van Dordrecht aan dit verzoek te voldoen. Maar vóór de feitelijke overbrenging werden Nolté en Beeldemaker eerst nog met elkaar geconfronteerd[29]. Ook het Utrechtse gerecht moet in kennis gesteld zijn van de belastende informatie die de verhoren betreffende de Utrechtse medeplichtigen opgeleverd hadden. De gerechten stuurden elkaar gewoonlijk gewaarmerkte afschriften van of uittreksels uit de verhoren. Ieder gerecht besliste vervolgens zelf over eventuele strafvervolging van in de verhoren genoemde personen.

Vervolging in Utrecht

Al tijdens Beeldemakers eerste verhoor op 20 april vroeg men hem wie toch die Willem was die in sommige brieven van Rijnhardt genoemd werd. Hij antwoordde naar waarheid dat dat Willem Kok uit Utrecht was. Op 25 april, vlak voordat in hetzelfde verhoor 'de vuile zonden' ter sprake zouden komen, vroeg men hem om meer bijzonderheden betreffende Kok. Ook wilde men weten of de zeven brieven die inmiddels tussen zijn papieren aangetroffen waren, door Willem Kok aan hem geschreven waren en wie in die brieven met B. bedoeld werd. Beeldemaker verklaarde dat Willem Kok zakkendrager van beroep was en in Utrecht woonde op een gracht waarvan hij de naam niet kende. Hij bevestigde dat de brieven van Willem Kok waren. Met B. werd 'zekere Bor, te Utrecht op 't Vreeburg wonende op kamers en leevende van zijn geld' bedoeld. Kort daarna bekende Beeldemaker dat hij ook met Kok seksueel contact gehad had. De volgende dag lichtte hij toe waar, wanneer, hoe vaak en op welke wijze hij de 'sodomitische zonden' met hem bedreven had: 'over 9 weeken in Utrecht en op zijne reyze met hem, verscheyde maalen met branleeren over en weder' en zo voegde hij daaraan toe: 'dat Willem

Kok tevooren zulks al bij de hand heeft gehad en hem verteld heeft dat hij met de heer Bor dit gedaan had'.

De volgende verhoren van Beeldemaker zijn niet bewaard gebleven. Tussen 26 april en 1 juni moet hij echter eveneens zekere Palland en Van Teylingen aangewezen hebben als Utrechtse sodomieten, want aan Nolté werd tijdens een verhoor op 1 juni 1797 gevraagd: 'of hij gevangen, toen hij gepasseerde jaar met Beeldemaaker in Utrecht geweest is, niet heeft ontdekt wat voor omstandigheeden en familiariteiten er plaats hebben gehadt tusschen Beeldemaker en Willem Kok, zekeren heer Bor, eenen Palland en Van Teylingen?'. Hij gaf hierop als antwoord: 'dat hij te Utrecht zijnde wel gezien heeft dat Beeldemaker en Willem Kok met elkander zeer familiair waren en malkander kuschten; dat hij Bor slegts eens op de kamer van Beeldemaker aant soupé gerencontreerd heeft en wel gehoord had dat denzelven een vriend van Kok was en veel van hem hield; dat hij Palland slegts eens op de kamer van Beeldemaker heeft gezien ter gelegenheid dat hij dertig gld. van denzelven ontfangen moest; dog dat hij Van Teylingen nimmer ergens dan op straat ontmoet heeft, dan alleen eens in zijn logement te Ravesteyn'. Hij ontkende zelf 'met die luiden tot Utrecht' van doen gehad te hebben[30].

Veel meer dan het bovenstaande kan het onderzoek in Dordrecht niet opgeleverd hebben aan belastende informatie betreffende Utrechtenaren. Op grond hiervan was alleen de arrestatie van Willem Kok gerechtvaardigd. Niettemin moet het Utrechtse gerecht[31] na ontvangst van deze informatie besloten hebben ook de andere genoemde sodomieten te laten oppakken. Op 16 juni 1797 ging men tot actie over, waarschijnlijk tegelijk met enige andere gerechten. Op die dag noteerde de voormalige procureur-generaal bij het Utrechtse Hof N.C. van Cleeff in zijn aantekenboek: 'Heden nacht werden elf manspersoonen, daaronder ook verscheiden burgers van Utrecht, wegens het crimen nefandum geapprehendeerd, gelijk ook vanwegens het hof op deszelfs buitenplaats aan de Bildsche Steenstraat, de heer Van Teylingen, weleer raad in de vroedschap in s-Bosch, die vervolgens door het hof aan het gerecht der stad Utrecht werdt overgegeven'[32].

In Utrecht werden Gijsbert Bor, Willem Kok, Nicolaas Palland en Reinier van Teylingen in het huis Hazenberg gevangen gezet[33]. De 52-jarige ongehuwde Gijsbert Bor was deurwaarder van het Provinciaal Bestuur en woonde op het Vredenburg. Hij was in goeden doen en van zijn jeugd af aan zeer genegen geweest om seksueel met mannen te verkeren[34]. Volgens de verklaringen van Beeldemaker en Nolté was Bor goed bevriend met en medeplichtige van de 24-jarige zakkendrager Willem Kok, die eveneens ongehuwd was[35]. Hij had voor Willem Kok, die de schrijfkunst blijkbaar nauwelijks machtig was, de zeven brieven aan Beeldemaker geschreven. Ook Nicolaas Palland moet voor hem geen onbekende geweest zijn: in 1793 woonde Gijsbert Bor met zijn moeder en drie zusters slechts enkele huizen verwijderd van Pallands ouders[36]. De 26-jarige ongehuwde Nicolaas Palland was

De voorgevel van het stadhuis. Het rechter gebouw is het huis Hazenberg dat dienst deed als gevangenis. Aquarel door P. van Oort, 1824. GAU, TA, Na 2.27; neg. C 7.870.

ook een gezamenlijke kennis van Beeldemaker en Rijnhardt, die in één van zijn brieven schreef: 'en dan srijft gij mijn van Pallant ... daar heb ik soo lang ik in Den Haag ben geweest nog maar één brief van gehat'. Palland werkte als knecht bij de voormalige raad in de vroedschap Rudolph Hendrik Nahuys en woonde ook bij hem en zijn gezin in hun huis Achter Sint-Pieter. Hij had met verscheidene mannen seksueel contact gehad. Eén van hen was zijn medegevangene Reinier van Teylingen, de aanzienlijkste van de vier arrestanten[37].

Uit de aantekeningen van N.C. van Cleeff blijkt dat vooral Van Teylingens arrestatie opzien baarde. Reinier van Teylingen, ongeveer 38 jaar oud, was afkomstig uit een welgestelde, van oorsprong Rotterdamse, familie. Hij was in Den Bosch schepen geweest en woonde al enkele jaren met zijn vrouw en enig dienstpersoneel op de buitenplaats Groenestein aan de Biltse Steenstraat, net buiten de jurisdictie van het gerecht van Utrecht[38]. Zijn contacten met mannen moeten voor een deel in de stad plaatsgevonden hebben, want Van Teylingen werd op verzoek van het gerecht van Utrecht gearresteerd en door het Hof meteen overgeleverd. Hij was in het Utrechtse sodomietencircuit vermoedelijk een bekende figuur. Eén van zijn medeplichtigen zou verklaren dat hij voor het eerst door Van Teylingen verleid was. En hij was de enige niet. Nog in 1816 zou een Utrechtenaar tijdens een proces bekennen dat hij door Van Teylingen voor het eerst 'tot het pleegen der onnatuurlijke zonde' verleid was[39]. Dit vermoeden wordt bevestigd door een terloopse opmerking die Nolté tijdens een van zijn verhoren maakte. Hij verklaarde dat hij ds Chevallier in 1789 in Amsterdam voor het eerst ontmoet had. Zij waren elkaar op straat tegengekomen en hadden enige tijd met elkaar gewandeld en gesproken: 'totdat ds Chevalier hem vragende of hij Van Hoorn en Testard te Amsterdam en Van der Hoeven en Van Teylingen in 's H-Bosch wel kende, eyndelijk zij zig zooverre aan elkander expliceerden dat zij over en weder wisten dat zij die zaken waren toe-

gedaan en alsdoen van elkander zijn afgescheyden'[40]. Het is heel goed mogelijk dat Van Teylingens reputatie bij justitie bekend was. Zijn orangistische gezindheid zal hem ook geen goed gedaan hebben. Dit laatste gold vermoedelijk ook voor Gijsbert Bor[41]. Overigens behoorde de Hagenaar Samuel Rijnhardt eveneens tot de kennissenkring van Van Teylingen en hij was zeer waarschijnlijk één van zijn medeplichtigen[42].

Op 17 juni 1797, de dag na de arrestaties, gaf het gerecht opdracht de papieren van de gevangenen te verzegelen en naar het huis Hazenberg over te laten brengen. Men had een goede reden om hier haast mee te maken: brieven waren in Dordrecht immers van doorslaggevend belang geweest bij de bewijsvoering tegen de gevangen sodomieten. Ook in Utrecht bleek het onderzoek succesvol te zijn. In ieder geval tussen de papieren van Gijsbert Bor werden 'strafwaardige' brieven gevonden[43]. Ongetwijfeld zijn de gevangenen ook zeer spoedig aan een eerste verhoor onderworpen. Het onderzoek heeft waarschijnlijk al snel namen van medeplichtigen opgeleverd, want de Utrechtse officier verwachtte een aantal verdachten te kunnen inrekenen. Hij verzocht het stedelijk bestuur de nodige nieuwe gevangeniscellen op het stadhuis te laten timmeren. Al op 19 juni werd hiervoor toestemming verleend[44]. Het gerecht ging zeer voortvarend te werk. Blijkbaar probeerde men te voorkomen dat medeplichtigen lucht van de zaak zouden krijgen en de wijk zouden nemen. Deze vrees bleek niet ongegrond. Toen op 20 juni besloten werd tot gevangenneming van de twee verdachten Jan de Fremery en Cornelis Romswinkel, was de laatste reeds gevlucht. Romswinkel werd drie dagen later in Amsterdam gesignaleerd door een Utrechtse schippersknecht. Hij zou echter pas een maand later ingerekend worden[45].

De 48-jarige timmermansbaas Jan de Fremery was ongehuwd en woonde al jaren op de Steenweg, in dezelfde buurt waar Gijsbert Bor en de ouders van Nicolaas Palland in 1793 woonden[46]. Het zal de leden van het gerecht niet verbaasd hebben dat een van de gevangenen De Fremery als medeplichtige noemde. Al in 1792 had zijn 16-jarige knecht Jan Esser aangifte gedaan van handtastelijkheden. Jan de Fremery moest een paar dagen de stad uit en had hem gevraagd in zijn huis te slapen. Hij was een dag later dan afgesproken teruggekomen, zo laat op de avond dat Jan Esser al in de bedstede in het achtervertrek lag te slapen. Hij had hem gewekt om te zeggen dat hij teruggekeerd was en was later bij hem gaan liggen. Midden in de nacht was Jan Esser wakker geworden door de beweging die De Fremery maakte. Deze had zijn been over hem heengelegd, waarna hij, zo had Jan Esser verklaard, 'de mannelijkheid van hem Jan Esser aanvatte en dezelve even met de hand drukte'. Jan Esser was nog dezelfde nacht ontsteld naar zijn ouders gegaan en had zijn vader het gebeurde verteld. De volgende dag had deze De Fremery aangesproken en hem onder meer voor 'sodomiter' uitgemaakt. De Fremery had echter ontkend dat er iets voorgevallen was[47]. Na de aangifte was het gerecht niet tot rechtsvervolging

overgegaan, maar het voorval zal er zeker toe bijgedragen hebben dat Jan de Fremery in Utrecht 'een kwade naam' kreeg.

Op 24 juni werd de 44-jarige schildersbaas Gerardus Lubré opgepakt. Hij was in 1788 getrouwd met een weduwe die al twee kinderen had en woonde met hen aan de Nieuwegracht. Lubré was in ieder geval een medeplichtige van Nicolaas Palland. Zij hadden een poging gedaan om 'de complete zonde van sodomie' te bedrijven[48]. De volgende die gearresteerd werd, op 5 juli, was Hendrik van de Lijgragt. Hij had een winkel in manufacturen in de Vinkenburgsteeg en was 64 jaar oud. Het had hem in zijn leven niet meegezeten. Zijn vrouw en twee dochtertjes waren in 1779 en 1780 kort na elkaar overleden. Zo was hij vier jaar na zijn huwelijk alleen achtergebleven en hij was daarna niet hertrouwd. Bovendien verkeerde hij op het moment van zijn arrestatie in ernstige financiële problemen[49]. Vermoedelijk had Van de Lijgragt ook koopwaar aan Samuel Rijnhardt geleverd. Rijnhardt schreef in een van zijn brieven aan Beeldemaker dat hij onmogelijk op zijn uitnodiging om naar Utrecht te komen kon ingaan omdat 'gij weet wat Henderik van mijn moet hebben als ik daar vanaf ben dan ben ik vrey ... noot kom ik bey u of Henderik moet betaalt sijn'[50]. Overigens kan Van de Lijgragt niet op aangifte van Beeldemaker of Rijnhardt gevangen genomen zijn. In Den Haag lag het proces tegen Beeldemaker al enige tijd stil vanwege politieke strubbelingen, zodat deze geen nieuwe Utrechtse medeplichtigen genoemd kan hebben. Rijnhardt was begin juni gewaarschuwd en op de vlucht geslagen. Hij zou pas op 19 juli in Heusden gearresteerd worden[51].

In Utrecht maakte men veel werk van het onderzoek. Zo had de Utrechtse officier op 24 juni een brief geschreven aan de procureur (officier) van Amsterdam, waarin hij hem vroeg de in Amsterdam gevangen zittende Utrechtenaar Cornelis Vreem te ondervragen naar zijn eventuele contacten met de Utrechtse verdachten. De 64-jarige Cornelis Vreem was in 1796 door het Amsterdamse gerecht wegens een verleidingspoging tot tien jaar opsluiting veroordeeld. De procureur van Amsterdam schreef in zijn antwoord aan de Utrechtse officier dat Vreem had verklaard dat Van Teylingen, toen deze student was, bij hem in huis een kamer had bewoond. Gijsbert Bor en Jan de Fremery kende hij wel van naam 'dog hij had nimmer met hen in gezelschap geweest'[52]. Ook in Utrecht werden getuigen en eventuele medeplichtigen gehoord. Op 4 juli bijvoorbeeld werd de 20-jarige Cornelis de Lang voor het gerecht ontboden. Hij moest rekenschap afleggen over zijn contacten met Jan de Fremery, voor wie hij een jaar gewerkt had. Wat het gerecht vooral interesseerde, was het feit dat De Lang gedurende dat jaar maar liefst zeventien weken tezamen met De Fremery had geslapen, onder meer toen hij met hem op het huis van zekere Westreenen paste. Hij verklaarde dat hij niet had durven weigeren om met De Fremery te slapen, hoewel hij wel wist dat De Fremery een slechte naam had. De Lang, die vaak met De Fremery naar herbergen was gegaan, bleek met hem ook de herberg van ene Otterspoor bezocht te hebben. Deze herberg, zo blijkt uit de

vraagstelling, werd in verband gebracht met sodomieten. Dit was echter onvoldoende bewijs om hem langer vast te houden. De Lang mocht dezelfde dag weer gaan[53].

De gevangenen moeten geweten hebben dat zij op zijn minst een langdurige tuchthuisstraf zouden krijgen, zeker toen op 7 juli de boedels van Gijsbert Bor en Jan de Fremery in bewaring gesteld werden[54]. De Fremery vreesde zelfs dat hij de doodstraf zou krijgen. In de vroege morgen van 8 juli zei hij tegen een medegevangene: 'ik sterf nooit mijn eyge dood, og wat ben ik benauwd'. Enkele uren later werd hij dood gevonden 'hangende met zijn aangezicht tegens de tralien van zijn klepgat aan een witte doek met een bandje vastgemaakt'[55].

In de tussentijd was er een briefwisseling op gang gekomen tussen de hoofdschout van Den Haag en zijn Utrechtse collega over het verloop van de processen in beide plaatsen. De hoofdschout van Den Haag liet er geen misverstand over bestaan hoe hij over de gevangenen dacht. Op 10 juli schreef hij: 'Het ware te wenschen dat alle patiënten van dien aart, als waarover wij thans handelen, het voorbeeld van Fremery volgden. Dit zou ons van veele moeitens en hunne familiën van hartzeer bevrijden'. Kort daarna werd in Den Haag het proces tegen Beeldemaker hervat. Op 13 en 17 juli werd hij opnieuw verhoord. Op verzoek van de Utrechtse officier stelde men hem ook een aantal vragen die tot doel hadden hem een nadere bekentenis af te laten leggen betreffende de Utrechtse medeplichtigen 'en wel voornamelijk Willem Kok'. Beeldemaker probeerde eerst nog een deel van een vorige bekentenis in te trekken, naar men vermoedde 'om zijn vriend Willem te verschonen', maar uiteindelijk gaf hij toch de gewenste antwoorden. De hoofdschout stuurde daarna uittreksels uit de verhoren naar Utrecht. In zijn begeleidende brief van 18 juli stelde hij voor samen met de baljuw van Dordrecht een bijeenkomst te beleggen om te beraadslagen over de wijze waarop actie ondernomen moest worden tegen medeplichtigen die niet onder hun jurisdictie vielen. Het inlichten van andere gerechten alleen volstond naar zijn mening duidelijk niet. Hij voelde zich persoonlijk ook verantwoordelijk voor de berechting van sodomieten buiten zijn eigen rechtsgebied, omdat, zo schreef hij aan de Utrechtse officier, 'wij (naar mijn inzien) niet genoeg actief kunnen zijn om dit kwaad overal uit deszelfs schuilhoeken te verdrijven'. Op de volledige medewerking van de procureur van Amsterdam kon hij in ieder geval rekenen. Deze had de Utrechtse officier al op 10 juli geschreven: 'Ik verlang niets meerder dan dat de justitie in de gelegenheid worde gesteld om de maatschappij van deeze monsters te verlossen'[56].

Op 26 juli arriveerde Cornelis Romswinkel op het huis Hazenberg. Hij was eerder buiten Utrecht, vermoedelijk op Texel, gearresteerd en werd nu aan het gerecht overgeleverd[57]. Romswinkel was 29 jaar oud en gehuwd. Hij verklaarde dat hij ruim vier jaar eerder door Van Teylingen voor het eerst verleid was. In de loop der jaren hadden zij elkaar driemaal 'over en weder gebraleerd'. Romswinkel had daarvoor

De wal tussen het bolwerk Manenburg (voorgrond) en de Servaastoren (achtergrond). In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zochten sodomieten veelvuldig de stadswallen op voor het hebben van seksuele contacten. Tekening door C. van Hardenbergh, ca. 1830. GAU, TA, Da 4.25; neg. C 9.033.

steeds geld ontvangen. Ook door notaris Buyn, met wie hij ten huize van de heer Coermans tweemaal had 'gebraleert', had hij zich laten betalen. Met minder welgestelden had Cornelis Romswinkel eveneens seksuele betrekkingen onderhouden. Betaling was hierbij echter achterwege gebleven. Zo bekende hij met de schrijnwerkersknecht Hendrik Tinnemans 'over en weder elkandere twee à driemalen gebraleerd' te hebben. Met zekere Adams, die bij De Fremery woonde, had dit eenmaal plaatsgevonden. Door deze Adams was Romswinkel toen in kennis gekomen met De Fremery 'die hem daarna wel getracteerd heeft en hem zoude gezegt hebben: waard gij geen patriot dan zoude ik uw recommandeeren bij de heer Coermans, Engelbert, Westreenen en Strik, dan konde gij bij die heeren uw brood hebben'. Blijkbaar verdiende Romswinkel de kost als herenknecht. Hij noemde ook nog namen van andere Utrechtse sodomieten. De koetsier Hendrik Houtzager had hem eens aangezocht om 'na de wal te gaan'. Willem Kok kende hij eveneens. Deze was zelfs een keer tezamen met Beeldemaker en Tinnemans bij hem thuis geweest. Volgens Romswinkel zou Kok ook met Tinnemans 'die misdaat' bedreven hebben. Tinnemans had hij op een avond met A. Glasmaker in de Domkerk gezien en hen samen zien vertrekken, wat blijkbaar voldoende was om te concluderen dat zij met elkaar seksueel contact gehad hadden of nog zouden hebben[58]. De door Romswinkel genoemde notaris Buyn was ook weer een bekende van Reinier van Teylingen. Buyn telde niet alleen veel Utrechtse familieleden van Van Teylingens echtgenote Gijsberta Anna Cock onder zijn cliënten, maar ook Van Teylingen zelf had van zijn diensten gebruik gemaakt. Gerardus Lubré had bij de aankoop van een huis eveneens een keer met Buyn te maken gehad[59].

Drie dagen na Romswinkels aankomst in Utrecht, op 29 juli, werd een bevel uitgevaardigd tot gevangenneming van de 39-jarige ongehuwde notaris Jan Carel Buyn[60]. Een zelfde bevel volgde op 14 september voor de arrestatie van de 30-jarige gehuwde Hendrik Tinnemans[61]. Dit was zonder twijfel mede het gevolg van de bekentenissen van Romswinkel. Zij zijn echter niet in handen van justitie gevallen. Dit was niet verwonderlijk. De gevangenneming van de overige verdachten was met

'veel omstandigheeden' gepaard gegaan en had de nodige opschudding veroorzaakt. In het najaar van 1797 sprak de hele stad over 'die misdaad'[62]. Buyn en Tinnemans waren dus tijdig gealarmeerd en hadden de benen genomen. Dit gold ook voor enkele medeplichtigen van Nicolaas Palland[63]. Door alle ruchtbaarheid was er een einde gekomen aan de golf van arrestaties.

Vonnissen

De processen duurden zeer lang. Pas in de eerste helft van december, bijna een half jaar na de eerste arrestaties, diende de Utrechtse officier zijn eisen in bij het gerecht. Waarschijnlijk had hij gewacht met het vaststellen van zijn eisen tot het moment waarop men inzag dat de voortvluchtige verdachten niet meer achterhaald zouden worden. Bekentenissen van deze verdachten zouden immers van invloed geweest kunnen zijn op de eisen tegen de overige verdachten. Justitie had overigens wel veel werk gemaakt van de opsporing van de voortvluchtigen. Dit blijkt uit enige geschriften die mr Cornelis Maria van Hengst, lid van het gerecht, opstelde in de laatste fase van het proces. Hieruit blijkt ook dat Van Teylingens echtgenote een volgens Van Hengst kundige jurist in de arm genomen had om haar behulpzaam te zijn bij het opstellen van verzoekschriften. Zo probeerde zij toch nog iets voor haar man te doen. Verdachten in een strafproces hadden namelijk zelf geen recht op rechtsbijstand, tenzij zij volhardden in een volledige ontkenning van het ten laste gelegde[64].

Nadat de eisen ingediend waren, ontstond er een uitgebreide discussie in het negen leden tellende gerecht. Deze discussie spitste zich vooral toe op de vraag of sodomie 'in den hoogsten graad' met de doodstraf bestraft moest worden. Enkele leden van de rechtbank wezen de doodstraf van de hand. Zij vonden dat de verbetering van misdadigers het best bereikt kon worden door een langdurige gevangenisstraf en 'dat door een gevangenis den gevangenen ook geleegenheid benomen word om dat kwaad verder te bedrijven'. Hiermee sloten zij zich aan bij de verlichte ideeën over strafrecht die in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer werden aangehangen. Anderen, onder wie Van Hengst, deelden deze mening niet. Van Hengst pleitte vóór de doodstraf. Hij voerde daarbij onder meer aan dat twaalf jaar eerder 'ligte tentaminas' al door het Utrechtse gerecht met een langdurige gevangenisstraf bestraft waren en dat het slechte gevolgen voor de maatschappij en de rechtbank zou hebben wanneer nu, in een tijd waarin de zeden niet verbeteren, maar 'eer slegter worden' tegen 'het volledig crimen' geen zwaardere straf gesteld zou worden. Bovendien haalde hij als voorbeeld aan dat keizer Jozef II een paar jaar daarvoor op advies van verlichte wijsgeren de doodstraf had afgeschaft, maar dat hij deze al snel daarna voor enkele misdaden weer had moeten invoeren 'omdat hij van alle kanten hoorde dat de misdaaden vermenigvuldigden en vastgestelde straf-

fen geen te grote indruk in het algemeen op het bedorven menschdom maakte als wel de doodstraf'. Van Hengst stelde voor Nicolaas Palland en Reinier van Teylingen, schuldig bevonden aan het 'crimen nefandum in den hoogsten graad', publiekelijk te laten onthoofden. Gerardus Lubré zou 'wegens mastupratie en poging om de complete zonde van sodomie te bedrijven' de straf 'proxime mortis' moeten krijgen: geselen, brandmerken en 41 jaar gevangenisstraf. Hij conformeerde zich aan de eisen van de officier tegen de overige gevangenen. Deze hielden langdurige tuchthuisstraffen in[65].

Op 12 december 1797 kwam het tot een stemming in het gerecht, waarbij zes van de negen leden zich uitspraken voor de doodstraf voor Van Teylingen en Palland. Twee leden stemden voor de doodstraf voor Lubré. Daarop werden Palland en Van Teylingen ter dood veroordeeld. Lubré werd veroordeeld tot geseling en veertig jaar tuchthuis. Over de andere verdachten werd vermoedelijk nog geen vonnis uitgesproken[66]. Nadat de drie vonnissen bekend geworden waren, dienden de ouders van Nicolaas Palland en de echtgenotes van Van Teylingen en Lubré op 20 december verzoekschriften in bij het Provinciaal Bestuur. Hierin verzochten zij respectievelijk om gratie voor Palland en Van Teylingen en ontheffing van de geseling voor Lubré. Alvorens op de verzoekschriften te beschikken, wilde het Provinciaal Bestuur advies inwinnen van het Hof. Daarom werd de tenuitvoerlegging van de vonnissen opgeschort. Pas op 10 januari 1798 berichtte het Provinciaal Bestuur aan het gerecht dat op de verzoeken gunstig was beschikt. Het bepalen van nadere straffen werd overgelaten aan het gerecht[67].

Uiteindelijk werden op 17 februari 1798 vonnissen geveld over alle verdachten. Palland en Van Teylingen werden veroordeeld tot levenslange opsluiting in het tuchthuis en Lubré kreeg veertig jaar. Gijsbert Bor, die geprobeerd had een jongeling te verleiden en met verscheidene mannen 'de misdaad van manustupratie' had bedreven, werd veroordeeld tot dertig jaar tuchthuis. Hij had 'strafwaardige relatiën en correspondentie' onderhouden met mannen 'zoo hier als elders in hechtenis'. Willem Kok, 'beschuldigd van complete sodomie doch 't welk hij niet heeft geconfesseerd', kreeg vijftig jaar tuchthuis opgelegd 'wegens veele herhaling van manustupratie'. Hendrik van de Lijgragt kreeg twintig jaar tuchthuis, ongetwijfeld eveneens wegens wederzijdse masturbatie, en Cornelis Romswinkel tenslotte moest 'wegens manustrupratie' voor de tijd van veertig jaar naar het tuchthuis. Voor alle veroordeelden gold dat zij hun straf in het tuchthuis 'afgezonderd van alle andere gevangenen en buiten alle acces' moesten uitzitten. De gevangen sodomieten werd de omgang met mensen belet 'tot verdere voorkoming van zulke schandelijke daden'. Bovendien werden zij veroordeeld in de kosten van het proces[68].

Hoewel de gevangenen, uitgezonderd Palland en Van Teylingen, schuldig bevonden waren aan hetzelfde delict, kregen zij verschillende straffen opgelegd. Dit was een gevolg van het feit dat niet het delict maar de leeftijd van de verdachten de straf-

DE VERVOLGDEN VAN 1797/1798

naam	leeftijd	beroep	inhoud vonnis
Gijsbert Bor	52	deurwaarder	30 jaar tuchthuis
Jan Carel Buyn	39	notaris	geen vonnis (gevlucht)
Jan de Fremery	48	timmermansbaas	geen vonnis (zelfmoord)
Willem Kok	24	zakkendrager	50 jaar tuchthuis
Hendrik van de Lijgragt	64	winkelier	20 jaar tuchthuis
Gerardus Lubré	44	schildersbaas	40 jaar tuchthuis
Nicolaas Palland	26	knecht	levenslang tuchthuis
Cornelis Romswinkel	29	herenknecht?	40 jaar tuchthuis
Reinier van Teylingen	ca.38	voormalig schepen	levenslang tuchthuis
Hendrik Tinnemans	30	schrijnwerkersknecht	geen vonnis (gevlucht)

maat had bepaald. Uit de aantekeningen van Van Hengst blijkt dat de leden van het gerecht hadden uitgerekend hoe lang de gevangenisstraf moest zijn om ervoor te zorgen dat deze gevangenen na het uitzitten van hun straf allemaal bejaard zouden zijn. Blijkbaar wilden zij de kans heel klein te maken dat deze gevangenen het tuchthuis ooit nog levend zouden verlaten[69].

In het tuchthuis 'om afsonderlijk te sitten'

Na het uitspreken van de vonnissen werden de veroordeelden overgebracht naar het tuchthuis[70]. Daar zaten op dat moment tenminste zeventig personen gevangen, bewaakt en verzorgd door slechts één opzichter met twee knechten. Deze gevangenen waren niet allemaal veroordeeld door het gerecht van de stad Utrecht. Het tuchthuis bood plaats aan veroordeelden uit de gehele provincie. Gewoonlijk deelden vier tot zes gevangenen één hok. Bovendien sliepen de mannelijke gevangenen vaak met z'n tweeën in één krib. Eenzame opsluiting van sodomieten moest verhinderen dat zij met medegevangenen opnieuw misdrijven zouden plegen[71]. In februari 1798 zaten er in ieder geval al drie mannen in een afzonderlijk hok opgesloten: de sodomieten Nicolaas Terneelen en Martinus Bogaard, respectievelijk in 1791 en 1793 veroordeeld door het Utrechtse gerecht, en Jacob de Wit. De Wit, gevangene wegens het Hof en 25 jaar oud, had in juli 1797 zijn medegevangene Philip Davids ervan beschuldigd dat deze hem een jaar eerder overgehaald had om sodomie met hem te plegen. Terwijl de andere sodomieprocessen in volle gang waren, werden De Wit en Davids naar het huis Hazenberg overgebracht en daar verhoord. Philip Davids ontkende alle beschuldigingen. Hij verklaarde dat De Wit slechts het plan volvoerde waarover hij het in het tuchthuis al had gehad: 'eer hij zijn 30-jarige gevangenis uithield, hij eerder zou maken met de dood te worden gestraft'. Omdat Jacob de Wit pas tijdens de sodomieprocessen met zijn beschuldigingen kwam, lijkt deze verklaring aannemelijk. Davids werd niet veroordeeld wegens gebrek aan bewijs. Hij werd na een paar maanden teruggebracht naar het

tuchthuis, enige tijd later gevolgd door De Wit. Deze was ook niet veroordeeld, maar hij werd wel apart opgesloten[72].

In Utrecht namen de sodomieten deel aan de dwangarbeid die in het tuchthuis werd verricht. Dit was niet overal het geval. In Amsterdam bijvoorbeeld waren sodomieten uitgesloten van de dwangarbeid. Omdat de Utrechtse gevangenen met spinnen de kost moesten verdienen, was het heel goed mogelijk om sodomieten ook te laten werken zonder dat zij in contact zouden komen medegevangenen[73]. Alleen Reinier van Teylingen was mogelijk vrijgesteld van de verplichting om te werken[74]. Tussen 1797 en het begin van 1799 werd het steeds drukker in het tuchthuis. Het aantal gevangenen groeide van ongeveer 70 in 1797 tot 110 in januari 1799. De opzichter was daardoor niet meer in staat om met zijn twee knechten de gevangenen te bewaken en te verzorgen. Dit zal ook nadelige gevolgen gehad hebben voor de gevangenen. Of er een verband bestaat is niet bekend, maar kort nadat op 18 januari 1799 de 39-jarige Nicolaas Terneelen met afgesneden keel in zijn hok was aangetroffen, richtte opzichter Reus zich tot het gerecht met het verzoek om een derde knecht aan te mogen stellen. Dit verzoek werd gehonoreerd[75]. De 57-jarige Everardus Toelaar bracht in juni 1799 het aantal sodomieten in het tuchthuis weer op negen. Deze rentenierende gewezen bakker was op 1 juni 1799 tot 24 jaar tuchthuis veroordeeld wegens 'menigvuldige mastupratiën'. Toelaar had met een aantal mannen van doen gehad. 'Ach, dat is geen zonde, dit doen wel dominés' had hij eens tegen één van hen gezegd. Als medeplichtigen noemde hij ook Romswinkel en Terneelen. Everardus Toelaar bekende dat hij ongeveer acht jaar daarvoor drie of vier maal met Romswinkel en verscheidene malen met Terneelen had gemasturbeerd. Dit werd door Cornelis Romswinkel bevestigd. Deze bekentenis is in meerdere opzichten opmerkelijk. Niet alleen blijkt eruit dat Romswinkel tijdens zijn proces een onwaarheid vertelde toen hij verklaarde dat hij vier jaar daarvoor door Van Teylingen voor het eerst verleid was, maar ook blijkt eruit dat Toelaar tot tweemaal toe de dans was ontsprongen! Zowel Romswinkel als Terneelen had dus een onvolledige bekentenis afgelegd[76].

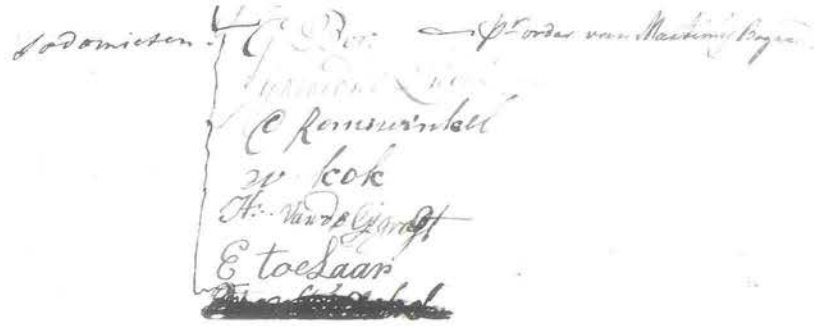

Handtekeningen van sodomieten onder het verzoekschrift uit 1800. GAU, SA III, inv.nr. 469.

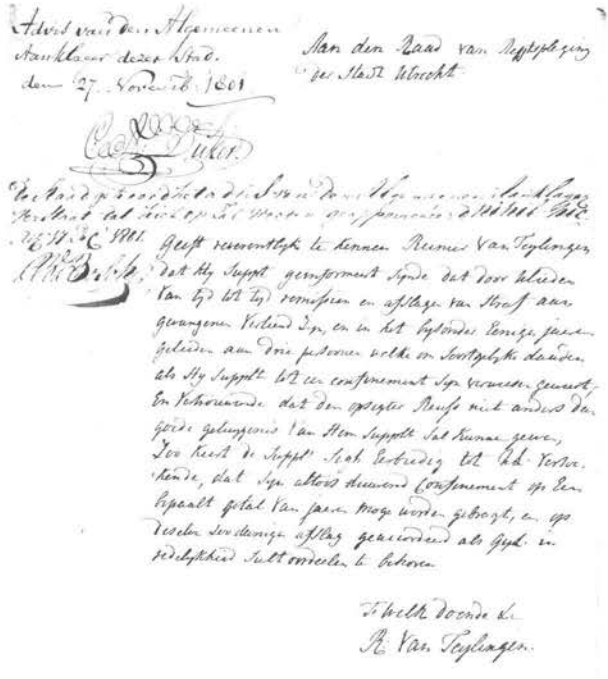

Verzoekschrift van Reinier van Teylingen, 1801. GAU, SA III, inv.nr. 469.

In het jaar 1800 grepen de door het gerecht van Utrecht veroordeelde gevangenen de eeuwwisseling aan om het gerecht om strafvermindering te verzoeken. Zij attendeerden de leden van het gerecht op 'het in diverse landen allesints menschlievend gebruik om bij de intrede in eene volgende eeuw remissie van straffen aan gevangenen te verlenen' en deden een beroep op hun goedertierenheid. Ook Van Teylingen had in eerste instantie ondertekend, maar zijn handtekening is later doorgehaald. De sodomieten kregen geen van allen strafvermindering[77]. Van Teylingen diende in 1801 een eigenhandig geschreven verzoekschrift in. Daarin vroeg hij brutaalweg om omzetting van zijn levenslange gevangenisstraf in een gevangenisstraf van een bepaald aantal jaren en daarenboven nog om vermindering van die straf. Want, zo schreef de goed ingelichte Van Teylingen, enige jaren daarvoor hadden drie personen die 'om soortgelijke daaden' gevangen zaten wel strafvermindering gekregen. Reinier van Teylingen kreeg eveneens nul op het rekest[78]. Alleen Nicolaas Palland heeft geen poging ondernomen om strafvermindering te krijgen. Hij was krankzinnig geworden en op 7 november 1801 naar het Dolhuis overgebracht[79].

Het jaar daarop ontstond commotie in het tuchthuis, toen gevangenen elkaar over en weer van (verleiding tot) sodomie beschuldigden. In maart 1802 verklaarden drie gevangenen dat hun medegevangene Nicolaas Claudy een poging gedaan had om de 16-jarige Anthony Wijnands te verleiden. Claudy op zijn beurt verklaarde dat hij twee gevangenen 's nachts op hun krib 'onbetamelijke beweginge' had horen maken en hen daarover vermanend had toegesproken. Ook vertelde Claudy dat hij door de opzichter als verklikker in hun hok was geplaatst omdat het vermoeden bestond dat zij plannen hadden om uit te breken. Gevangenen leenden zich daar maar al te graag voor, want als zij een ontsnappingspoging verijdelden, mochten zij rekenen op strafvermindering. Alle betrokkenen ontkenden elk seksueel contact of een poging daartoe. Maar uit de verhoren komt duidelijk naar voren dat er een broeierige sfeer heerste in hun hok en dat de beschuldigingen waarschijnlijk voort-

kwamen uit jaloezie. De gevangenen tilden niet zo zwaar aan 'noodsex'. Eén van hen zou gezegd hebben 'dat het niets was zolang hij in het hok zat'. De officier dacht er vermoedelijk ook zo over, want hij richtte het onderzoek na enige tijd vooral op Nicolaas Claudy, toen het vermoeden rees dat hij 'buite' te boek had gestaan als sodomieter. Toen één van de gevangenen had gedreigd om zijn speciale belangstelling voor Wijnands ter kennis van de opzichter te brengen, zou Claudy gesmeekt hebben dat niet te doen 'omdat hij ervoor bekend was, zoo hij meend te Dorth'[80].
Nicolaas Claudy, die eigenlijk Nicolaas Bomblé heette, was 38 jaar oud en zat een 12-jarige gevangenisstraf uit waartoe hij in 1799 door het gerecht van Amersfoort was veroordeeld 'wegens het collecteren met een valschen brief'. Daarvoor had hij een reizend leven geleid. Claudy bleek in het tuchthuis vriendschappen aangeknoopt te hebben met Bor, Romswinkel en Van Teylingen, waarover hij zich moest verantwoorden. Enkele gevangenen hadden zelfs gezien dat hij een keer heimelijk naar boven naar het hok van Van Teylingen was gegaan 'met denzelven in het Fransch door het klepgat heeft gesproken en bij hun afscheyd nemen als man en vrouw adieu zoenden'. Op de vraag hoe hij met hen in contact was gekomen, antwoordde Claudy: 'dat hij hun eerst heeft leeren kennen alhier in 't huis, dat bij gelegenheid dat erwten gelezen waren hij gevangene met erwten naar boven gaande voorbij 't hok van Van Tijlingen, zij elkander zoo in 't voorbijgaan gesproken hebben, dat hij eens ziek zijnde, Van Tijlingen hem gevangene wel eens wat eeten gezonden heeft; dat hij Bor eenvoudig kent omdat die zoo wat verkoopt als gaarn, suiker etc.; en Romswinkel op de plaats heeft gezien en gesproken als de hokken gevisiteerd wierden'. Ook had hij brieven aan Bor gestuurd om hem te bedanken voor het lenen van boeken. Van Teylingen had hem ook wel eens geld geleend.

GEDICHTEN, VERMOEDELIJK GESCHREVEN DOOR EEN GEVANGEN SODOMIET

Een schipper leeft altijd in vrees of in gevaare
zoo lang zijn hulkje zwalk op een ontrouwen zee
schoons zoms de storm wind, zwijgen de baaren.
Een ongestoorde rust woond niet als op de zee
zoo breng het golvend lot steeds niewen wierelingen,
een eeuwigen onzin voord. Die wijs zoekt de kust
ontrek zig aan 't gewoel der ondermaansen dingen
en zak naar het zwijgend graf, de woonplaats van de rust.

In dit treurhol vastgeklonken
mis ik egter ligt nog vreugt
logt en vreugd woond en splonke
als er wijsheid woond en vreugd
als de nijd met bitse tanden
aan mijn naam en daade knaagt
lieft de eerzugt in mijn branden
blijf mijn hard tog onverzag

Bron: GAU, SA III, 469, (1802)

Blijkbaar was het de eenzaam opgesloten sodomieten toegestaan om door een soort luik in de deur van hun hok met medegevangenen te spreken en zelfs goederen uit te wisselen! Tijdens zijn verhoor op 18 mei 1802 zei men Claudy dat hij maar beter kon bekennen dat hij geprobeerd had om Wijnands te verleiden. De contacten die hij had gehad met de gevangenen die 'aan denzelven euvel ziek waaren' bewezen dat hij had geprobeerd zijn medegevangene 'tot hetzelve kwaad' te verleiden. Claudy volhardde echter in zijn ontkenning, ook nadat nader onderzoek had uitgewezen dat zijn naam in 1797 genoemd was tijdens de processen tegen Beeldemaker en Nolté. De laatste had zelfs bekend dat hij op een kamer in de Houtstraat te Den Haag ten huize van Claudy een keer seksueel contact gehad had met Beeldemaker. Claudy bekende daarna wel dat hij daar gewoond had, maar verklaarde Beeldemaker en Nolté niet gekend te hebben. Uiteindelijk besloot het gerecht op 15 oktober 1802 dat Claudy in een apart hok opgesloten moest worden totdat er nader bewijs van zijn misdaad gevonden zou zijn[81].

Hendrik van de Lijgragt overleed na acht jaar detentie op 23 november 1804[82]. Bijna een jaar later, op de avond van 8 oktober 1805, wist Reinier van Teylingen met de hulp van een vrouwelijke medegevangene uit zijn hok boven de straatdeur te ontsnappen. Zij werkte in de keuken van het tuchthuis en had in een onbewaakt ogenblik de sleutel van zijn hok weten te bemachtigen. De straatdeur had zij met een ijzeren vork opengemaakt. Dezelfde avond klopten zij Achter Sint-Pieter aan bij ene Reinier van den Brink, een vage kennis van Van Teylingen. Deze Van den Brink ging vervolgens naar Leiden om een neef van Van Teylingen te waarschuwen. In de tussentijd hielden de ontsnapten zich schuil bij de vrouw van Van den Brink. Het zou onverstandig geweest zijn om de straat op te gaan, want zij waren vrij makkelijk te herkennen. Van Teylingen, 'gezet van postuur, lang ruim vijf voet, vol en rond ook bleek van aangezicht, 't hair wit en kaal gesneden, lichte oogen, klein van neus', trok namelijk met zijn linkerbeen 'zijnde zulks veroorzaakt door eene beenbreuk, welke breuk zeer goed gezien kan worden, alzoo 't been min of meer over elkander geschoven is'. De 25-jarige Jacob Jan van Teylingen bracht zijn oom en diens metgezellin een paar dagen later naar Emmerich. Een poging van de justitie om hen daar later te achterhalen, liep op niets uit[83]. In december 1805 zat Van Teylingen in Mülheim an der Ruhr. Zijn familieleden waren intussen druk doende met het vrijmaken en verzenden van gelden. Zij hadden niet allemaal zoveel met hem op als zijn neef Jacob Jan. Reinier van Teylingens zwager Veltcamp Helbach verzuchtte in 1806: 'op R. zijn gezegdens kan men niet altijd aan en zeker vleid hij den eenen zowel als den anderen'[84].

Invoering van het Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland

Op 1 februari 1809 werd het *Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland* van kracht. Art. 326 van dit wetboek bepaalde dat plegers van 'onnatuurlijke ontucht

met menschen of beesten' gestraft zouden worden met langdurige opsluiting in een afzonderlijk vertrek en eeuwige verbanning uit het koninkrijk. De maximum gevangenisstraf die opgelegd mocht worden, was twintig jaar[85].

Nog dezelfde maand vroeg Gijsbert Bor in een verzoekschrift aan de koning om kwijtschelding van het resterende gedeelte van zijn straf. Hij schreef onder meer dat 'de eenigste fout van des ondergetekende leven' was dat hij 'in een verrassende ogenblik van hartstochtelijke vervoering kan vervallen' en dat 'de straf met het kwaad geen overeenkomen gehad heeft'. Dit gratieverzoek werd afgewezen. Het gerecht van Utrecht had een negatief advies uitgebracht. Men had aangevoerd dat Bor volgens het ten tijde van zijn veroordeling geldende recht de juiste straf had gekregen[86].

Merkwaardigerwijs werd er op 11 juni 1809, een paar dagen voor de afwijzing van het gratieverzoek van Gijsbert Bor, een koninklijk besluit uitgevaardigd dat Bor alsnog zijn vurig gewenste strafvermindering zou bezorgen. De minister van Justitie en Politie moest onderzoeken welke personen in het koninkrijk gevangen zaten uit kracht van vonnissen, uitgesproken vóór de invoering van het nieuwe wetboek, wat hun straf was en 'den aard en omstandigheden' van de misdaden waarvoor zij die straf hadden gekregen. Vervolgens moesten de opgelegde straffen vergeleken worden met de door het nieuwe wetboek bepaalde straffen voor dezelfde misdaden. Indien zou blijken dat aan de betrokken personen een langduriger gevangenisstraf was opgelegd dan was voorgeschreven door het nieuwe wetboek, dan moest bekeken worden of de gevonnisten in aanmerking konden komen voor gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van hun straf. De koning zou, na de leden van het Hoog Nationaal Gerechtshof gehoord te hebben, uiteindelijk beslissen over de toe te kennen strafvermindering[87].

In het departement Utrecht werd het Departementaal Gerechtshof belast met de uitvoering van het besluit. Volgens een in mei 1809 opgemaakte lijst zaten er in het Utrechtse tuchthuis 126 personen gevangen, veroordeeld door verschillende gerechten. Omdat het Hof van die gerechten de benodigde informatie moest proberen te verkrijgen en ook de straffen moest vergelijken, nam de uitvoering van het besluit veel tijd in beslag. Pas op 26 augustus 1809 kon de lijst met de namen en overige gegevens van de gevangenen door het Hof aan de minister van Justitie en Politie opgestuurd worden. Op deze lijst stonden de namen van 34 door het gerecht van Utrecht veroordeelde gevangenen. Behalve Bor zaten nog vijf personen gevangen wegens sodomie: Willem Kok, Gerardus Lubré, Nicolaas Palland (in het Dolhuis), Cornelis Romswinkel en Jan Jacobse die in 1806 wegens een verleidingspoging tot zes jaar was veroordeeld[88]. Martinus Bogaard en Everardus Toelaar kwamen op de lijst niet meer voor. Bogaard had zijn straf uitgezeten en Toelaar was op 2 juni 1808 overleden[89].

Het gerecht van Utrecht had laten weten dat geen van zijn gevangenen strafvermin-

dering zou moeten krijgen. De langdurig gestraften, onder meer 'weegens zware misdaden als zonden van sodomie', dienden 'als zeer gevaarlijke leden der maatschappij uit dezelve te werden geweerd'. Desondanks was de uitkomst van het onderzoek voor de meesten van deze mannen zeer gunstig. Alleen voor Jan Jacobse had het Hof in het nieuwe wetboek geen aanleiding tot strafvermindering gevonden. Kok en Romswinkel zouden volgens het nieuwe wetboek met twaalf jaar gevangenisstraf en verbanning gestraft moeten worden. Bor en Lubré zouden zestien jaar en verbanning moeten krijgen en Palland de langdurigste gevangenisstraf: twintig jaar en verbanning. Het Hof had echter bedenkingen bij de strafvermindering voor Palland, de enige gevangene die was veroordeeld wegens 'complete sodomie'[90].

Uiteindelijk werd bij het toekennen van strafvermindering nauwelijks rekening gehouden met de bevindingen van het Hof. Bij koninklijk besluit van 30 maart 1810 kreeg Gijsbert Bor twintig jaar afslag, Willem Kok dertig jaar, Gerardus Lubré vijfentwintig jaar en Cornelis Romswinkel twintig jaar. Het resterende gedeelte van hun straf werd omgezet in een levenslange verbanning uit het koninkrijk. Nicolaas Palland werd in het besluit niet genoemd. Mogelijk had men hem vanwege zijn krankzinnigheid buiten beschouwing gelaten. Gijsbert Bor had meteen in vrijheid gesteld mogen worden als niet zijn reispas op zich had laten wachten. Pas na ontvangst van dit document kon Bor uit het tuchthuis worden ontslagen. Zo zat hij ook na afloop van zijn straf nog enige tijd gevangen[91].

Tot besluit

Nauwelijks een jaar na de vrijlating van Bor, op 1 maart 1811, werd de Franse *Code Pénal* van kracht. Dit wetboek bevatte geen enkele bepaling tegen gelijkgeslachtelijke seksuele handelingen. Deze waren voortaan alleen strafbaar wanneer één van de artikelen betreffende de 'aantasting der zeden' van toepassing was. Hiervan was bijvoorbeeld sprake bij verkrachting (straf: vijf tot tien jaar tuchthuis) of openbare schennis van de eerbaarheid (straf: drie maanden tot een jaar gevangenis en een geldboete)[92]. Niets wijst erop dat de reeds verminderde straffen van de gevangenen opnieuw getoetst werden. Vermoedelijk zaten de overgebleven gevangen sodomieten hun straf uit. Het enige gevolg van het van kracht worden van de *Code Pénal* was waarschijnlijk dat de verbanning werd opgeheven.

Gerardus Lubré overleed op 28 maart 1813, volgens zijn overlijdensakte 'in het Spinhuissteegje'. Dit betekent dat hij zeer waarschijnlijk in het tuchthuis was overleden. Zijn straf was echter al een maand eerder ten einde gelopen. Uit het register met namen van gevangenen in het tuchthuis blijkt waarom Lubré er nog zat. Men had 'per abuis' aangetekend dat zijn straf pas op 17 februari 1818 zou aflopen, tegelijk met de straffen van Willem Kok en Cornelis Romswinkel[93].

Romswinkel overleed te Utrecht in 1820 en Kok in 1846[94]. Nicolaas Palland verbleef bijna veertig jaar in het krankzinnigengesticht; hij overleed in 1840[95]. Gijsbert Bor keerde vermoedelijk niet meer naar Utrecht terug.

Reinier van Teylingen werd in 1816 weer aangehouden. Hij bleek jaren bij een dominee in het Duitse Waldeck gewoond te hebben. Het jaar daarop kreeg Van Teylingen gratie nadat hij zich met een verzoekschrift tot koning Willem I had gericht[96]. Jan Carel Buyn kwam uiteindelijk in het Noordbrabantse Beers terecht en leefde daar tot zijn overlijden in 1832 onder de valse naam Jan Karel Boon[97]. Van Hendrik Tinnemans is geen spoor meer gevonden.

De vervolging van 1797/1798 was de laatste in Utrecht waarbij een groot aantal mannen wegens sodomie werd vervolgd. Dat er daarna nooit meer zoveel mannen wegens hetzelfde delict werden vervolgd, is louter het gevolg van het feit dat de invoering van de *Code Pénal* al vrij snel een einde maakte aan de strafbaarheid van sodomie. Van een verandering in het denken was zeker geen sprake. Na 1811 werden seksuele handelingen tussen mannen nog steeds misdadig gevonden. Maar sodomieten konden volgens de *Code Pénal* slechts veroordeeld worden wanneer zij zich schuldig gemaakt hadden aan 'aantasting van de zeden'. Door het begrip openbaarheid in het artikel over schennis van de openbare eerbaarheid zeer ruim te interpreteren, kon de Utrechtse rechtbank ook na 1811 nog vele sodomieten veroordelen[98]. Aan de zeer zware straffen was met de invoering van de *Code Pénal* echter wel een einde gekomen.

Gebruikte afkortingen

BS	Burgerlijke Stand
DTB	Doop-, trouw- en begraafregisters
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAD	Gemeentearchief Dordrecht
GAR	Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
ORA	Oude rechterlijke archieven
RAU	Rijksarchief in Utrecht
SA II	Stadsarchief, Tweede afdeling. 1577-1795
SA III	Stadsarchief, Derde afdeling. 1795-1813

Bronnen

Voornaamste archiefbronnen:

Gemeentearchief Amsterdam
Rechterlijk archief 1534-1811:
- inv.nr. 5061-30, missivenboek;
- inv.nr. 5061-583, secreet confessieboek.

Gemeentearchief Dordrecht
Oude rechterlijke archieven:
- inv.nr. 56, resolutiën van bailluw en schepenen;

- inv.nr. 312, stukken betreffende de criminele procedure tegen Mathieu Nolté, 1797-1798.

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

SA II, Archief van het gerecht:
- inv.nr. 2217, stukken betreffende het proces tegen dr Gerhard Greeve;
- inv.nr. 2236, criminele sententiën, 1670-1684;
- inv.nr. 2237, lijst van criminele sententiën, 1732-1799 (tuchthuisregister);
- inv.nr. 2244, criminele stukken;
- inv.nr. 2249, lijst van verleende bevelen tot gevangenneming, 1775-1799;
- inv.nr. 2250, lijst van namen van gevangenen op Hazenberg, 1772-1799;
- inv.nr. 3327, adviezen van rechtsgeleerden, 1676.

SA III, Archief van het gerecht 1795-1808:
- inv.nr. 469, criminele informatiën en getuigenverhoren, 1795-1807;
- inv.nr. 545, ingekomen brieven en minuten van antwoorden, 1795-1807.

SA III, Archief van het gerecht 1808-1813:
- inv.nr. 997, ingekomen brieven en minuten van antwoorden, 1808-1811.

Archief van de familie Van Hengst:
- inv.nr. 299, aantekeningen van Cornelis Maria van Hengst als lid van de Raad van Rechtspleging, 1797-1798.

Archief van de rechtbank van 1en aanleg 1811-1838:
- inv.nr. 15, correctionele vonnissen.

Handschriftencollectie in de bibliotheek:
- bibl.sign. V G 19, dagelijkse aantekeningen van N.C. van Cleeff, 1796-1802.

Rijksarchief Utrecht

Archief van het Hof van Utrecht:
- inv.nr. 8-27, ingekomen brieven en minuten van uitgaande brieven, 1809.

Archief van de Staten van Utrecht:
- inv.nr. 1154, minuten van brieven, 1797-1798.

Literatuur

Berents, 1980 ▸ Dick Berents, 'Homoseksualiteit en criminaliteit in de Middeleeuwen', *Groniek*, 12/6 (1980) 10-13.

Boon, 1982 ▸ L.J. Boon, '"Utrechtenaren": de sodomieprocessen in Utrecht, 1730-1732', *Spiegel Historiael*, 17 (1982) 553-558.

Diederiks e.a., 1988 ▸ H.A. Diederiks e.a., *Strafrecht en criminaliteit*, Zutphen, 1988.

Hezenmans, 1977 ▸ J.C.A. Hezenmans, *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*, 's-Hertogenbosch, 1977.

Huussen, 1994 ▸ A.H. Huussen jr., *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der verlichting*, Leeuwarden, 1994.

Meer, Van der, 1984 ▸ Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, Amsterdam, 1984.

Meer, Van der, 1995 ▸ Theo van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd*, Nijmegen, 1995.

Noordam, 1995 ▸ D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733*, Hilversum, 1995.

Salden, 1982 ▸ M.J.M. Salden, 'Van doodstraf tot straffeloosheid', *Spiegel historiael*, 17 (1982) 559-565.

Spierenburg, 1990 ▸ Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa*, Hilversum, 1990.

Wetboek van Strafregt, 1858 ▸ *Het Wetboek van Strafregt (Code Pénal) met de wijzigingen, daarin aangebragt sedert 1810*, Middelburg, 1858.

Noten

1 Berents, 1980, 11-12; Noordam, 1995, 24-25, 56.
2 GAU, SA II, 3327; 2236 (4 sept., 9 sept., 2 okt. 1676).
3 Noordam, 1995, 126-135, 268-269; Spierenburg, 1990, 291-297.
4 De Utrechtse justitie bleek op dit gebied een opmerkelijke naïviteit aan de dag te leggen. Zo veronderstelde men in 1799 dat de 50-jarige Elizabeth Kraft met de mededeling: 'ik heb zin in jouw, jij bent van mijn soort', die zij een andere vrouw had toegevoegd, had bedoeld dat die vrouw 'van de Princeparthij was'. GAU, SA III, 469 (1799).
5 Diederiks e.a., 1988, 17-24.
6 Boon, 1982, 556.
7 Meer, Van der, 1995, 90.
8 In 1809 waren de processtukken nog aanwezig. GAU, Archief P. van Musschenbroek, 13 (8 aug. 1809); SA III, 997. In 1817 stelde men vast dat de stukken verdwenen waren. Meer, Van der, 1995, 65.
9 GAU, SA II, 2237; 2250.
10 GAU, SA III, 997 (1809); SA II, 2237.

11 GAU, SA III, 469 (1797).
12 GAU, SA III, 469 (brief 30 april 1802).
13 Meer, Van der, 1984, 15-17; Salden, 1982, 561.
14 GAU, SA II, 2244 (1792); SA III, 469 (1797).
15 In 1797 noemde één van de verdachten wederzijdse masturbatie 'de misdaat van sodomie'. GAU, SA III, 469 (verklaring C. Romswinkel 1797). De lijst van gevangenen in het tuchthuis vermeldt dat de op 1 juni 1799 veroordeelde Everardus Toelaar en Jacobus Gelling wegens sodomie waren veroordeeld, terwijl de originele vonnissen masturbatie als misdaad vermelden. GAU, SA II, 2237 (1 juni 1799); SA III, 469 (dossiers E. Toelaar en J. Gelling 1799). Rechtbanken maakten wel onderscheid. GAD, ORA, 312; GAU, SA II, 2217; RAU, hof van Utrecht, 8-27, fol. 138-140v; Noordam, 1995, 310.
16 GAD, ORA, 312; GAU, SA II, 2217; SA III, 469 (verklaring C. Romswinkel 1797); (dossier J. de Wit 1798); (dossiers E. Toelaar en J. Gelling 1799); (dossier Nicolaas Claudy 1802).
17 Huussen, 1994, 81-83; Meer, Van der, 1995, 27-34; Noordam, 1995, 31, 249-251; Salden, 1982, 561; GAU, SA II, 2217; 3327; Familiearchief Van Hengst, 299.
18 GAU, SA II, 2244 (informatie 26 april 1785); 2249 (29 april 1785); 2250 (29 april 1785); 2237 (2 juni 1785).
19 GAU, SA II, 2244 (dossier C. Vreem 1762); 2236, 658-659.
20 Na het proces tegen Van Monsjou volgde in 1790 het proces tegen Pieter van Schuppen. GAU, SA II, 2244 (1790). In 1791 tegen Nicolaas Terneelen. GAU, SA II, 2237 (15 sept. 1791); 2217. In 1792 tegen Gerard Greeve. GAU, SA II, 2217. In 1793 tegen Martinus Bogaard. GAU, SA II, 2237 (20 aug. 1793); SA III, 469 (verzoekschrift R. van Teylingen 1801). In 1797/1798 tegen acht mannen die in dit artikel worden genoemd en tegen Jacob de Wit en Philip Davids. GAU, SA III, 469 (dossier J. de Wit 1797). In 1799 tegen Everardus Toelaar, Jacobus Gelling en Pieter van der Heyden. GAU, SA III, 469 (dossiers E. Toelaar en J. Gelling). In 1802 tegen Nicolaas Claudy. GAU, SA III, 469 (dossier Nicolaas Claudy 1802). En in 1806 tenslotte tegen Jan Jacobse. GAU, SA III, 469 (dossier Jan Jacobse 1806). Daarnaast werden in de periode 1785-1811 regelmatig aanklachten ingediend die geen rechtsvervolging tot gevolg hadden.
21 In 1792 werd de 26-jarige 'medicinae doctor en lector' Gerard Greeve voorwaardelijk ontslagen hoewel er 25 jaar eenzame opsluiting tegen hem was geëist. Zijn vader had ervoor gezorgd dat de extra-ordinaire (criminele) procedure tegen zijn zoon werd omgezet in een ordinaire (civiele) procedure, zodat deze zich kon voorzien van rechtsbijstand. Greeves advocaat voerde vervolgens aan dat Greeve geen 'tentames van sodomie' maar 'tentames tot mastupratie' had gedaan, die in het geheel niet strafbaar waren en eiste onmiddellijke invrijheidstelling. GAU, SA II, 2217.
22 GAU, SA III, 469 (dossier J. Jacobse 1806).
23 GAU, Familiearchief Van Hengst, 299; SA II, 2217.
24 Meer, Van der, 1984, 190-193; Meer, Van der, 1995, 96.
25 GAU, SA II, 2217; SA III, 469 (dossier N. Claudy 1802).
26 GAU, SA III, 469 (brief 30 april 1802).
27 GAD, ORA, 312; GAU, SA III, 469 (brief 29 aug. 1797); (brief 4 sept. 1797).
28 GAD, ORA, 312.
29 GAD, ORA, 56 (6 juni 1797); 312.
30 GAD, ORA, 312.
31 In de periode maart 1795 - maart 1803 bestond het gerecht, Raad van Rechtspleging genoemd, uit negen leden en een Algemeene Aanklager (officier). Ter wille van de leesbaarheid zullen in dit artikel slechts de termen 'gerecht' en 'officier' gebruikt worden.
32 GAU, Handschriftencollectie, bibl.sign. V G 19 (16 juni 1797).
33 GAU, SA II, 2249; 2250 (16 juni 1797).
34 GAU, SA III, 997 (gratieverzoek G. Bor 1809); (lijst met namen van gevangenen 1809); Collectie DTB, 13, p. 93 (16 nov. 1744); SA III 535 (inventaris boedel van G. Bor 1797); GAD, ORA, 312.
35 GAD, ORA, 312; GAU, SA III, 997 (lijst met namen van gevangenen 1809); Collectie DTB, 16, p. 67a (8 jan. 1773); SA II, 315 (7 juni 1795); (20 febr. 1798).
36 GAU, SA II, 2051, deel III, nr. 308; nr. 314; GAD, ORA, 312.
37 GAU, SA III, 997 (lijst met namen van gevangenen 1809); Collectie DTB, 16, p. 34a (10 maart 1771); GAD, ORA, 312; GAU, SA II, 2051, deel IV, nr. 411; RAU, Hof van Utrecht, 8-27, fol. 138-140v.
38 GAU, SA III, 545 (18 okt. 1805); GAR, Collectie Van Teylingen, 8; GAU, Notariële archieven, U293x001 (20 okt. 1784, 14 april 1786); U274a009, nr. 1115 (10 nov. 1796); U260a011, nr. 1059 (15 nov. 1797); U287a014, nr. 374 (21 dec. 1797).
39 GAU, Handschriftencollectie, bibl.sign. V G 19 (16 juni 1797); SA III, 545 (17 juni 1797, 19 juni 1797); SA III, 469 (verklaring C. Romswinkel 1797); Archief van de rechtbank van 1e aanleg, 15 (17 okt. 1816).
40 GAD, ORA, 312.
41 Hezenmans, 1977, 441; GAU, SA III, 469 (verhoor G. Bor 1 juni 1798).
42 De hoofdschout van Den Haag verzocht de Utrechtse Algemene Aanklager in zijn brief van 9 aug. 1797 om een uittreksel uit de bekentenis van Van Teylingen betreffende Rijnhardt. GAU, SA III, 469 (9 aug. 1797).
43 GAU, SA III, 469 (17 juni 1797); 545 (17 juni 1797); 997 (gratieverzoek G. Bor 1809).
44 GAU, SA III, 1, notulen van het stedelijk bestuur (19 juni 1797).
45 GAU, SA II, 2249; GAA, Rechterlijk archief, 5061-30 (28 juni 1797).
46 GAU, Collectie DTB, 13, p. 378 (28 febr. 1749); SA II, 2051, deel III; SA III, 525 (transport 13 juni 1798).
47 GAU, SA II, 2244 (informatie 18 mei 1792).
48 GAU, SA II, 2249; SA III, 997 (lijst met namen van gevangenen 1809); Collectie DTB, 14, p. 172 (30 aug. 1752); 106, p. 118 (7 dec. 1788); SA II, 2051, deel II; Familiearchief Van Hengst, 299.

49 GAU, SA II, 2249; Familiearchief Van Hengst, 299; Collectie DTB, 105, p. 262 (7 mei 1776); 137, p. 949 (8 april 1779); 137, p. 960 (9 mei 1779); 137, p. 1078 (27 mei 1780); SA II, 2051, deel IV, nr. 65; SA III, 524 (13 juli 1797); SA III, 535 (inventaris van de boedel van H. van de Lijgragt 1797).
50 GAD, ORA, 312.
51 GAU, SA III, 469 (brief 10 juli 1797, bijlage bij brief 22 juli 1797).
52 GAA, Rechterlijk archief, 5061-30, fol. 100v; 5061-583, 291-292. Dit was niet de eerste keer geweest dat hij terecht moest staan. In 1762 was Vreem, die destijds vader in het Utrechtse fundatiehuis van Renswoude was, door het gerecht van Utrecht aangeklaagd wegens pogingen om twee aan zijn zorg toevertrouwde jongelingen te verleiden tot 'schandelijke en horribele onnatuurlijke wellusten'. Hij had toen voorwaardelijk ontslag gekregen, hoewel er levenslange verbanning tegen hem geëist was. Vreem mocht in Utrecht blijven wonen, maar hij was zijn betrekking wel kwijtgeraakt. Bij zijn arrestatie in Amsterdam in 1796 had hij verklaard dat hij in Utrecht woonde en daar een winkel 'om de hoek van de Salenstraat had'. GAU, SA II, 2244 (dossier C. Vreem 1762); 2236, 658-659; GAA, Rechterlijk archief, 5061-583, 291-292.
53 GAU, SA III, 469 (verklaring C. de Lang 4 juli 1797).
54 Ibidem (7 juli 1797).
55 Ibidem (8 juli 1797).
56 Ibidem (brief 10 juli 1797, brief 18 juli 1797, brief 10 juli 1797).
57 GAU, SA II, 2249; Familiearchief Van Hengst, 299.
58 GAU, SA III, 997 (lijst met namen van gevangenen 1809); Collectie DTB, 15, p. 238a (31 jan. 1768); 106, p. 177 (1791); SA III, 469 (verklaring C. Romswinkel 1797).
59 GAU, Notariële archieven, U293x001 (20 okt. 1784, 14 april 1786, 1788, 29 juni 1791).
60 GAU, SA II, 2249; Collectie DTB, 15, p. 14a (21 aug. 1757); SA II, 2051, deel IV, nr. 139.
61 GAU, SA II, 2249; Collectie DTB, 54, p. 92 (19 jan. 1767); 88, p. 103 (11 nov. 1786); SA II, 2051, deel III, nr. 31.
62 GAU, Familiearchief Van Hengst, 299.
63 RAU, Hof van Utrecht, 8-27, fol. 138-140v.
64 GAU, Familiearchief Van Hengst, 299.
65 Meer, Van der, 1995, 404-407; Huussen, 1994, 141-144; GAU, Familiearchief Van Hengst, 299.
66 GAU, Familiearchief Van Hengst, 299.
67 RAU, Staten van Utrecht, 1154 (20 dec. 1797, 10 jan. 1798).
68 GAU, SA II, 2237; SA III, 997 (gratieverzoek G. Bor 1809); RAU, Hof van Utrecht, 8-27, fol. 138-140v.
69 GAU, Familiearchief Van Hengst, 299.
70 Dat zij tot die tijd in het huis Hazenberg gevangen waren gehouden, blijkt uit een gerechtelijke verklaring van 5 febr. 1798. In verband met de ontsnapping van een gevangene werden Van de Lijgragt, Lubré en Palland verhoord. GAU, SA III, 469 (6 febr. 1798).
71 GAU, SA III, 469 (verzoekschrift W.J. Reus vóór 5 febr. 1799); (dossier J. de Wit 1797); (dossier N. Claudy 1802).
72 GAU, SA II, 2237 (15 sept. 1791); (20 aug. 1793); SA III, 469 (dossier J. de Wit 1797).
73 Meer, Van der, 1984, 70; GAU, SA III, 997 (gratieverzoek G. Bor 1809); 966 (informatie 14 jan. 1809); SA II, 1259, 1790-1792, fol. 22v.
74 De hoogte van het kostgeld dat zijn curatoren jaarlijks voor hem betaalden (meer dan 700 gulden) doet dit vermoeden. GAU, SA III, 540 (rekening van de curatoren van R. van Teylingen 13 juli 1804).
75 GAU, SA II, 2245 (lijkschouwing N. Terneelen 18 jan. 1799); SA III, 469 (verzoekschrift W.J. Reus vóór 5 febr. 1799).
76 GAU, SA III, 469 (dossier E. Toelaar 1799); (verklaring C. Romswinkel 8 april 1799).
77 Ibidem (verzoekschrift gevangenen dec. 1800).
78 GAU, SA III, 469 (verzoekschrift R. van Teylingen 1801). In 1795 hadden Nicolaas Terneelen, Martinus Bogaard en Hubertus van Monsjou strafvermindering gekregen. GAU, SA III, 469 (3 juli 1795).
79 GAU, Bewaarde Archieven II, 2522 (5 nov. 1801, 7 jan. 1802).
80 GAU, SA III, 469 (dossier N. Claudy 1802).
81 Ibidem.
82 GAU, Collectie DTB, 140, p. 542.
83 GAU, SA III, 469 (1805); SA III, 545 (brief 18 okt. 1805).
84 GAR, Collectie Van Teylingen, 50.
85 Salden, 1982, 565; RAU, Hof van Utrecht, 8-27.
86 GAU, SA III, 997 (gratieverzoek G. Bor 1809).
87 Ibidem (juni/juli 1809).
88 RAU, Hof van Utrecht, 8-27, fol. 120v-153.
89 GAU, Collectie DTB, 141, p. 271 (2 juni 1808).
90 RAU, Hof van Utrecht, 8-27, fol. 120v-153, 162-190.
91 GAU, SA III, 997 (1810).
92 Salden, 1982, 565; Wetboek van Strafregt, 1858, 111-112.
93 GAU, BS; SA II, 2237.
94 Romswinkel overleed op 22 dec. 1820, Kok op 16 nov. 1846, GAU, BS.
95 Palland overleed op 7 april 1840, GAU, BS.
96 Meer, Van der, 1995, 65, 296.
97 Hij overleed op 18 nov. 1832, RA Noord-Brabant, BS.
98 In 1816 bijvoorbeeld veroordeelde de Utrechtse Rechtbank van Eerste Aanleg maar liefst 29 mannen op grond van het artikel over

schennis van de openbare eerbaarheid. Geen van de veroordeelden was echter daadwerkelijk gezien bij het verrichten van seksuele handelingen. Wat telde was het feit dat zij gezien hadden kunnen worden. GAU, Archief van de rechtbank van 1e aanleg, 15 (17 okt. 1816); Meer, Van der, 1995, 413-436.

Om een menswaardig bestaan

Over werkloosheid en arbeidsverhoudingen in Utrecht omstreeks 1890

P. D. 't Hart

De Nederlandse economie stond er omstreeks 1890 slecht voor. Het land werd bovendien getroffen door een aantal extra koude winters. In Utrecht vroegen onder anderen werklozen en gemeentearbeiders tevergeefs aan het gemeentebestuur om in te grijpen. De politieke meerderheid in de stad vond dit nog steeds geen overheidstaak. Om het socialisme de wind uit de zeilen te halen, hielp de burgerij wel de scherpste kantjes van het kapitalisme weg te nemen, bijvoorbeeld door minzame steun aan een werkverschaffingsproject dat was opgezet door de gematigde Utrechtse werkliedenverenigingen. Deze kregen in 1891 een stem in de politiek door de verkiezing van de anti-socialistische lithograaf J.J.H. Pijpers tot lid van de gemeenteraad. Maar evenmin als de sociaal-democratische voorman P.J. Troelstra slaagde Pijpers erin de arbeiders massaal te organiseren. En telkens bleek hoe diep de kloof was tussen burgerij en werklieden.

Dr P.D. 't Hart (1933) studeerde geschiedenis in Utrecht. Hij werkte een aantal jaren als geschiedenisdocent bij het Middelbaar Onderwijs, daarna als docent economische en sociale geschiedenis bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1983 en is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum. Hij publiceerde vooral over de geschiedenis van de stad Utrecht in de negentiende eeuw.

Wij hebben ze ook in onze eigen stad gezien die rijen werkloozen, met vervallen gezicht van de ontbering door hen geleden, die forsche gestalten, nu met de slappe armen langs het lijf [1].

Het ging omstreeks 1890 slecht met de Nederlandse economie, zoals bovenstaand citaat uit 1893 laat zien. De agrarische sector maakte sinds de jaren zeventig een ernstige internationale crisis door. Ook in veel ambachten en fabrieken en in de handel was het slap. In 1894 klaagde de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken dat de ondernemers de laatste jaren blij mochten zijn als hun bedrijf niet failliet ging. Kleine neringdoenden konden 'niet dan met de grootste inspanning een veelal kommervol bestaan' rekken [2]. Zeker tijdens langdurige strenge winters - zoals 1890-1891, 1892-1893 en 1894-1895 - heerste er grote werkloosheid. Voor mannen die in de open lucht werkten, was 'vorstverlet' normaal. Als alles meezat, konden zij in de zomermaanden een appeltje voor de dorst opzij leggen. Maar als er weinig werk was, werd de spoeling erg dun. Voor de bouwvakkers kwam daar bij dat juist in deze jaren de concurrentie onder de aannemers sterk toenam. Een gevolg was dat de patroons op de lonen beknibbelden. 'Onbetaald verlof' was daardoor voor velen een regelmatig terugkerend schrikbeeld. Schulden hoopten zich op en er stonden lange rijen bij de liefdadige instellingen.
Sinds de jaren zestig waren de arbeidsverhoudingen in Nederland in beweging. Voorheen beschouwden de meeste mensen werkloosheid en armoede als het onafwendbare noodlot voor de arbeiders. Maar omstreeks 1890 dachten velen daar anders over. Vooruitstrevende liberalen wilden veranderingen, werklozen ondernamen acties, landelijke en gemeentelijke politici kwamen onder druk te staan. Dit artikel schetst pogingen die toen in Utrecht zijn ondernomen om de gevolgen van de werkloosheid te bestrijden. Het gaat niet over armenzorg, die in principe bedoeld was voor minder validen. Hier staan centraal de demonstraties van valide werklieden, hun verzoeken om hulp van het gemeentebestuur en de rol daarin van de eerste werkman die lid was van de gemeenteraad. Op de achtergrond speelt de vraag of Utrecht het suffe gat was waar nooit iets gebeurde, zoals wel wordt beweerd.

Harmonie of revolutie

De meerderheid van de Nederlandse arbeiders was ongeorganiseerd. Het progressief-liberaal getinte Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) had een fors ledenverlies geleden toen veel protestantse leden waren uitgetreden en in 1877 hun eigen verbond hadden opgericht: Patrimonium. Beide organisaties wilden in harmonieus overleg de verhoudingen tussen patroons en werknemers regelen. Vooral Patrimonium was aanvankelijk gekant tegen actie; het vond dat werklieden

gehoorzaam moesten zijn aan hun patroon en stond lange tijd afwijzend tegenover sociale wetgeving en collectieve actie. De verzuiling sloeg ook hier toe, want toen Patrimonium onder leiding van Klaas Kater teveel in gereformeerd vaarwater terechtkwam, vormden in 1890 Utrechtse arbeiders en kleine zelfstandigen die lid waren van de Nederlandse Hervormde kerk hun eigen Christelijke Werklieden-Vereeniging. Deze had als doel 'in onderwerping aan Gods Woord, door alle geoorloofde middelen de maatschappelijke belangen der leden te bevorderen en mede te werken tot de bloei der Nederduitsche Hervormde Gemeente alhier'. Ook elders volgden de nederlandse hervormde arbeiders dit voorbeeld en in 1898 telde de Christelijke Werklieden-Vereeniging 23 afdelingen met in totaal 6878 leden [3]. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (UD)* keurde deze ontwikkeling af omdat daardoor 'op het toch al glibberig terrein van onze maatschappelijke toestanden nu ook allerlei kerkelijke distincties gaan meespreken' [4].

Er waren nog meer van zulke 'kerkgenootschappelijke werkliedenvereenigingen' [5]. De rooms-katholieken verenigden zich in de jaren negentig in St. Joseph en er was in Utrecht bijvoorbeeld ook nog een Oud-Katholieke Werklieden Vereeniging.

De socialisten kregen aanvankelijk in Nederland nauwelijks een voet aan de grond. In Utrecht veroorzaakten zij omstreeks 1870 veel commotie en in de jaren tachtig schokten de aanhangers van de Sociaal-Democratische Bond van Ferdinand Domela Nieuwenhuis de goegemeente met hun revolutionaire dreiging [6]. Maar het vroege socialisme ging onder in een broederstrijd die in 1894 leidde tot een scheiding der geesten. Er ontstond naast de beweging van Domela Nieuwenhuis een nieuwe partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De voorman van de SDAP, Pieter Jelles Troelstra, woonde tussen 1893 en 1897 in Utrecht. Toen hij daar arriveerde, heerste er een anti-socialistische stemming. Hij heeft, onder andere als redacteur van zijn blad *De Baanbreker*, de groei van het socialisme sterk bevorderd.

Aan het einde van de eeuw was het niet langer vanzelfsprekend dat arbeiders hun lot gelaten droegen. Vooruitstrevende burgers hadden sedert de jaren zestig 'self-help' gepropageerd. Zij wilden dat de werklieden op eigen benen konden staan. Behalve door een goede opleiding kon dat ook worden bereikt als de werklieden

Pieter Jelles Troelstra, voorman van de SDAP.

zich aaneensloten. Natuurlijk niet onder socialistische banieren, want in die kringen wilde alleen maar revolutie. Nee, een verstandige arbeider sloot zich aan bij een gematigde werkliedenbeweging of bij een coöperatie die goederen tegen lage prijs kon verkopen. Dan bleven de vertrouwde maatschappelijke verhoudingen bestaan. Zij wilden door sociale wetgeving de scherpe kanten van het kapitalistische systeem wegslijpen.

Over de vraag in hoeverre de overheid door sociale wetgeving het lot van de arbeiders mocht beïnvloeden, liepen de meningen uiteen. Enerzijds wezen behoudende lieden op de wet van vraag en aanbod die elke 'kunstmatige' verbetering van de lonen en arbeidsomstandigheden ongedaan maakte. Aan de andere kant was er een groeiend aantal progressieve burgers die wilden voorkomen dat het vrije spel van economische krachten onschuldige slachtoffers maakte. Het 'Kinderwetje' van 1874 legde de vrijheid van patroons enigszins aan banden en was de eerste stap naar wettelijke regeling van de arbeidsverhoudingen. Het ging om bestrijding van excessen, zoals overmatige arbeid voor de zwaksten, in dit geval de kinderen jonger dan twaalf jaar. Als men op dat gebied de wet van vraag en aanbod niet inperkte, werden gekoesterde waarden aangetast, zoals het gezin, de mogelijkheden voor de arbeiders om zich te verheffen en de gelijke kansen voor het individu. Bovendien hoopten velen met kleine verbeteringen te voorkomen dat de aanhang van het socialisme groeide.

In een aantal gemeenten trokken groepen verbitterde werklozen demonstratief door de straten om de aandacht te vestigen op hun problemen. Veel welgestelden vonden dat iemand pas in uiterste nood eerbiedig om hulp mocht vragen en dankbaar moest zijn voor de sobere gaven die weldadigheid hem toestopte. Degenen die 's winters in geldnood raakten, hadden blijkbaar in de zomermaanden onvoldoende gespaard of geld over de balk gesmeten. Zo klaagde de rooms-katholieke *Utrechtsche Courant (UC)* in december 1893 over gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef bij arbeiders die een bewijs van onvermogen vroegen om gratis te kunnen trouwen. Zij wachtten niet totdat zij hun gezin konden onderhouden, maar trouwden zodra ze wisten dat 'de allereerste maanden geen broodgebrek' dreigde. Als het even tegenzat, raakten zij in de problemen. Dat was volgens het blad dus hun eigen schuld. Intussen viel het socialistische zaad bij hen in vruchtbare bodem[7]. Het blad vergat te vermelden dat arbeiders in slechte tijden nauwelijks konden rondkomen, laat staan sparen. Er bestonden nog vrijwel geen sociale voorzieningen zodat zij elke dag zonder werk konden raken en dus zonder inkomsten.

De socialisten vonden dat valide arbeiders recht hadden op arbeid en behoorlijke betaling, zodat zij de vernederende gang naar de armenzorg niet hoefden te maken. De overheid moest de arbeiders beschermen.

'Een rilling van verontwaardiging'

In 1887 verscheen het rapport van de parlementaire commissie die een onderzoek had verricht naar de toepassing van het kinderwetje en de toestand in fabrieken en werkplaatsen. 'Men had niet gedacht, dat in den tegenwoordigen tijd, in ons land en bij al hetgeen er reeds ten behoeve van den werkman is verricht, zulke dingen nog konden bestaan, zonder dat de kern onzer maatschappij daartegen in verzet kwam' schreef het *UD* geschokt [8]. Al voordat het rapport was gepubliceerd, had iemand in een ingezonden brief geschreven dat de enquêtecommissie ook maar eens een kijkje moest komen nemen in Utrecht, waar in een aantal bedrijven jongens van 18 jaar moesten werken voor het hongerloon van 60 cent per dag [9]. De voorzitter van het ANWV, B.H. Heldt - die zelf deel had uitgemaakt van deze enquêtecommissie - had in maart 1887 een lezing gehouden in Utrecht. Daarin had hij gesproken over de onveiligheid die nog in veel bedrijven heerste; over het gebrek aan bescherming van werkende vrouwen en kinderen en over de behoefte aan een goede oudedagsvoorziening en aan verzekeringen tegen de gevolgen van ongevallen en ziekte [10]. Het zijn thema's waar in de jaren '90 veel over te doen is geweest.

Jaren later zou het *UD* schrijven dat de enquête 'een rilling van verontwaardiging en afkeer' had opgeroepen. Veel patroons beschouwden toen de werkman nog steeds als 'een lastdier, dat wordt gejaagd en voortgedreven van de wieg tot aan het graf, zonder dat schier ooit een zonnestraal valt in zijn gemoed en hem tot het bewustzijn brengt werkelijk mensch te zijn' [11]. Wie na het rapport nog beweerde dat het allemaal wel meeviel, sloot de ogen voor de realiteit, aldus het *UD*. De redactie vond dat de overheid moest ingrijpen 'ter bescherming onzer werklieden' en stelde voor om arbeid buitenshuis voor gehuwde vrouwen geheel te verbieden en de maximale arbeidsduur wettelijk te regelen. Arbeiders moesten elke dag minstens zes uur kunnen slapen en ook voldoende aandacht besteden aan hun gezin. Daarom wilde het *UD* dat de arbeiders tussen de middag thuis konden eten. Het zag niet in dat dit kleinsteedse en ambachtelijk ideaal niet paste in de zakelijke realiteit van de groeiende fabrieksnijverheid. Het was ook niet langer mogelijk omdat veel arbeiders in de zich snel uitbreidende stad te ver van hun werk woonden om in de middagpauze van hun werk heen en weer naar huis te kunnen lopen [12].

Het rapport van de enquêtecommissie mag dan veler ogen hebben geopend, de meeste stemgerechtigde burgers bleven vasthouden aan hun overtuiging dat de problemen konden verdwijnen zonder ingrijpende veranderingen [13]. Het rapport veroorzaakte wat schrik en verontwaardiging, maar het stof ging al gauw weer liggen en men richtte de aandacht op andere alledaagse dingen. Alleen de socialisten eisten grondige veranderingen, maar dat deden zij al jaren.

Het *UD* waarschuwde dat er iets moest gebeuren omdat de economische problemen 'een vruchtbare bodem voor volksmenners van allerlei slag' waren [14]. Deze

voorspelling veroorzaakte echter geen angst voor revolutie, want het socialisme was geen massabeweging. De gematigde werkliedenverenigingen lieten zich bij allerlei gelegenheden horen en rammelden weleens met de stakingskas. Maar daarvan ging toch niet genoeg dreiging uit om de burgerij ervan te overtuigen dat grondige structurele veranderingen nodig waren. Zolang het socialisme niet sterk groeide en revolutionaire acties uitbleven, leek het erop dat de middelen nog zo slecht niet waren waarmee men vanouds in moeilijke tijden de werklieden te hulp schoot. Men kon erop hopen dat kleine aanpassingen voldoende zouden zijn om de sociale rust te bewaren. De werkelijkheid was minder rooskleurig. Ook in Utrecht smeulde onvrede in de eerste helft van de jaren '90[15].

'Een burgerplicht en een zaak van recht'

Bij de verkiezingen voor de Utrechtse gemeenteraad op 7 juli 1891 kozen de stemgerechtigde burgers een werkman: de steendrukker J.J.H. Pijpers. In die jaren raakten steeds meer mensen ervan overtuigd dat er ook arbeiders zitting moesten hebben in vertegenwoordigende lichamen. De voorzitter van het ANWV, B.H. Heldt, en de leider van de SDB, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, waren in de tweede helft van de jaren '80 gekozen in de Tweede Kamer. Heldt zat sinds 1881 in de Amsterdamse gemeenteraad. In andere gemeenten was de verkiezing van een 'werkmans-candidaat' onderwerp van gesprek[16].

Nederland kende nog niet de centraal georganiseerde partijen die in de twintigste eeuw de politiek bepalen, al was in 1878 wel de Anti-Revolutionaire Partij opgericht en begonnen ook de liberalen in het midden van de jaren tachtig aan partijvorming. Wel bestonden er plaatselijke kiezersverenigingen, waarin gelijkgezinden elkaar ontmoetten. In verkiezingstijd zochten ze geschikte kandidaten en probeerden ze door advertenties en andere propaganda de steun van stemgerechtigde burgers te winnen. De behoudend-liberale Utrechtsche Kiezersvereeniging had eerder in 1891, bij verkiezingen ter vervanging van een aantal leden van de gemeenteraad, voorbereidingen getroffen om een werkman kandidaat te stellen. Er was zelfs al een geschikte persoon gevonden, maar deze krabbelde terug met als argument dat hij gekozen moest worden door arbeiders en niet door heren.

De volgende poging had succes. Blijkbaar hadden enkele kiesverenigingen duidelijk laten merken dat zij een betrouwbare werkman als kandidaat zochten. Vlak voor de raadsverkiezingen van 21 juli 1891 belegden de gematigde werkliedenverenigingen een vergadering. Daar werden eerst enkele praktische problemen besproken waarmee een werkman als raadslid te maken zou krijgen. Allereerst was er de vraag of de man een eigen mening zou kunnen en durven verdedigen als zijn patroon ook in de raad zat. Daarnaast kon hij in financiële problemen komen omdat raadsleden geen presentiegeld of andere vergoeding ontvingen en er toch overdag vergaderd

moest worden. Na deze moeilijkheden te hebben geconstateerd, kozen 108 van de 199 aanwezigen Pijpers als hun favoriet. Behalve de Utrechtsche Kiezersvereeniging zetten vervolgens alle kiezersverenigingen in de stad hem op hun kandidatenlijst. Pijpers konden zij met een gerust geweten steunen. Hij verklaarde zelfs schriftelijk dat hij nooit sociaal-democraat was geweest en hun 'meestal onzalige theorieën' steeds had bestreden. Als voorzitter van Cultiveeren - de Utrechtse afdeling van het ANWV die in 1883 was opgericht - vormde hij geen bedreiging voor de burgerlijke orde: hij was 'een onschadelijk element'.

Pijpers' kandidatuur was onderdeel van het politieke spel van die dagen. Door hem op hun lijst te zetten, hoopten de kiezersverenigingen stemmers weg te lokken van de Utrechtsche Kiezersvereeniging die toen in de raad met 26 van de 34 zetels sterk oververtegenwoordigd was. Ook hoopten ze daarmee de arbeiders ervan te overtuigen dat niet alleen socialisten oog hadden voor hun belangen.

Het onafhankelijk-socialistische weekblad *De Controleur* adviseerde zijn lezers op Pijpers te stemmen omdat het 'een burgerplicht en een daad van recht' was dat ook de talrijkste bevolkingsgroep in de raad vertegenwoordigd werd[17]. De redacteur vond dat er geen presentiegeld moest komen. Men zou zich dan op een hellend vlak begeven dat onherroepelijk leidde tot verhoging van de belastingdruk. Als raadsleden een vergoeding uit de openbare middelen kregen, werden zij ambtenaar en dat was niet de bedoeling. Wie het lidmaatschap financieel bezwaarlijk vond, moest maar aankloppen bij zijn kiezers.

De *UC* stelde zich vierkant achter de 'werkmans-candidaat' en typeerde de verkiezing van Pijpers als 'een heilige plicht. De werklieden hebben een vrije keuze gedaan, en een alleszins goede tevens. Hun candidaat neemt onder de candidaten een hoogst eervolle plaats in als de drager van een beginsel van billijkheid, als de uitverkorene van een zeer breede schare van kloeke mannen, kloeke huisvaders, die een eigen kring vormen in de Maatschappij, met eigen belangen en eigen nooden'[18].

Pijpers kende de Utrechtse situatie, onder andere door een groot aantal bestuurlijke functies. Daardoor had hij het vertrouwen gewonnen van veel arbeiders die wisten dat hij geen pion was van de heren[19]. Hij vierde in 1894 zijn vijfentwintigjarig jubileum als steendrukker bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De *UC* prees hem toen als 'een bezadigd, bescheiden man. Hij gevoelt zelve ten volle de geheele zwaarte van den last, dien zijne medewerklieden op zijne schouders hebben gelegd'[20].

Kiezers!

De Utrechtsche Werklieden hebben met meerderheid van stemmen, reeds bij *eerste* stemming, den werkman J. J. H. PIJPERS aangewezen als den **Werkmans-Candidaat**, die hunne belangen in den Gemeenteraad zal behartigen.

Zij verzoeken daarom beleefd doch dringend, allen kiezers, van wat kleur of richting zij ook zijn mogen, hunne stemmen uit te brengen op den

Werkmans-Candidaat

J. J. H. PIJPERS.

In naam der Commissie:
A. G. J. BOSMAN, *Secretaris.*

De Nieuwe Courant 18-7-1891.

Niet alle bladen stonden waren ingenomen met Pijpers' verkiezing. De meeste hoopten dat hij zich niet zou laten inpalmen door de heren en zich onafhankelijk kon opstellen. Het *UD*, dat duidelijk partij had gekozen voor de Utrechtsche Kiezersvereeniging, was terughoudender. 'Het is ons wel. Overwegend bezwaar hadden wij ditmaal er niet tegen in te brengen; al zouden wij evenmin gaarne verklaren, dat we die verkiezing zoo bijzonder heilzaam achten.' De redacteur zag het als een modeverschijnsel dat in feite het gezag van de raad aantastte. 'De gewone werkman zal hoogstwaarschijnlijk nog niet geschikt blijken te zijn, om een mandaat naar behooren te kunnen vervullen, daar vooralsnog hem de onmisbare wetenschap en algemeene kennis ontbreken. En verheft hij zich boven het gewone peil, dan is het in geenen deele de eigenlijke werkman, dien men bekomt' als men een arbeider koos. Ook het rooms-katholieke blad *Het Centrum* had bedenkingen. De redacteur vond het 'niet onbillijk' als er werklieden gekozen werden in gemeenteraden of in de Tweede Kamer. Maar het blad zou zich 'met kracht van redenen verzetten, indien zij onbescheiden werden in hun verlangen. Want de werklieden, zoolang de Voorzienigheid hen in hun stand laat, behooren niet alleen met dien eerzamen stand tevreden te zijn, maar ook wel te beseffen, dat er verschil van standen moet en zal blijven en dat er om volledig de belangen van stad, provincie en land te behartigen meer noodig is dan de kennis en de ondervinding van den werkman'[21].

Pijpers ging er prat op dat hij geen socialist was en dat is hem in de volgende jaren hartgrondig nagedragen. *De Baanbreker* vond dat hij teveel naar de pijpen van de heren danste en liet niet na de lezers van zijn blad smalend te wijzen op zijn (vermeende) tekortkomingen. Ook *De Controleur* was snel na de verkiezing van Pijpers teleurgesteld en schreef weinig vleiend over hem. 'Sedert hem 't toeval lid van den Raad deed worden', was duidelijk geworden hoe ijdel hij wel was en hoezeer hij was 'verblind door een glaceerden handdruk of een vriendelijk knikje uit de hoogte'. Het blad verweet hem dat hij 'de slippendrager was geworden van de groote heeren en in ijdelheidswaan vergat de plichten, die

*** VERSCHEIDENE ONAFHANKELIJKE KIEZERS, zich niet volkomen kunnende vereenigen met de Candidatenlijsten der verschillende Kiesvereenigingen, noodigen hunne medekiezers uit om voor de verkiezing van elf leden van den Gemeenteraad, op **21 Juli 1891**, hunne stem uit te brengen op

Dr. J. C. van Eeten.
Mr. W. J. Roijaards van den Ham.
Jac. de Groot.
C. G. L. Koolemans Beijnen.
A. H. Laseur.
Dr. J. W. Schubart.
C. J. van Veldhuizen.
P. C. Visser.
D. Ragay.
J. J. H. Pijpers, (**Werkmans-Candidaat.**)
en 8245
Mr. D. J. H. van Eeden

die als mannen, welke alle vertrouwen verdienen en de belangen der gemeente en van de burgerij met nauwgezetheid zullen vervullen, **dringend** worden aanbevolen.

Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 19-7-1891.

hij verschuldigt aan den stand waartoe hij zelf behoort'. Om hem zwart te maken, vertelden socialisten op vergaderingen elkaar verhalen over zijn persoonlijke leven [22]. Toen Pijpers in 1895 voor het lidmaatschap van de raad bedankte en een opvolger werd voorgedragen, hoopte *De Baanbreker* dat deze niet gekozen zou worden. Dat was immers alleen mogelijk wanneer hij steun kreeg van stemmers uit de burgerklasse. Die zouden hem uitsluitend kiezen als zij zeker wisten dat ze van hem niets te vrezen hadden. Zo'n 'parade-werkman' diende slechts om de werklieden er onder te houden en te voorkomen dat zij socialist werden [23].

Werklozen in actie

Op 21 januari 1893 besprak de gemeenteraad een rekwest van 71 mannen. Zij klaagden over de hoge werkloosheid en over de armoede die daarvan het gevolg was. Er zaten toen in Utrecht meer dan 1.000 arbeiders zonder werk. Ook in vroeger jaren hadden wanhopigen in dergelijke omstandigheden wel om hulp gevraagd aan B. en W. Zij werden dan steeds gesust met de verzekering dat alles vanzelf weer in orde zou komen. Intussen moesten zij maar een beroep doen op de liefdadigheid [24]. In 1893 leek het er echter op, dat de onhoudbare toestand zou voortduren. De rekwestranten vroegen het gemeentebestuur werk te scheppen. Zij stelden onder andere voor om meer sneeuwruimers aan te stellen en zodra de dooi inviel mannen in te zetten voor het verwijderen van ijs uit de stadsgrachten. Ook wilden zij dat de gemeente werk liet doen dat binnenshuis kon gebeuren, zoals stenen kappen, timmeren en dergelijke. Tenslotte vroegen zij om een substantiële subsidie aan de Commissie tot Uitdeeling van Brood en Koffie - opgericht in de winter van 1890-1891 en in de volksmond aangeduid als Gratis Brood en Koffie - een instelling die 's winters precies deed wat haar naam aangeeft.

B. en W. vonden de zaak zo belangrijk dat ze binnen drie dagen een bijzondere raadsvergadering belegden. Hoe ernstig het was, blijkt alleen al uit het feit dat Gratis Brood en Koffie toen zo'n 3.000 porties per dag uitdeelde.

In zijn advies aan de raad meldde het college dat de gemeente haar eigen werklieden door de winter hielp met allerlei bijzondere karweitjes, zoals het afbreken van gebouwen, stratenmakerswerk, brandweermateriaal schilderen, sneeuw ruimen en schoolmeubelen repareren. Men kon die mannen het brood niet uit de mond stoten om de tijdelijk werklozen te helpen. Het college adviseerde, vooral geen geld te besteden

Gratis BROOD en KOFFIE.

De uitdeeling van **gratis Brood en Koffie** blijkt in eene diep gevoelde behoefte te voorzien. Het aantal dergenen, die er gebruik van maken, neemt **dagelijks toe.**
Dankbaar voor den ons verstrekten steun vragen wij dringend om *nieuwe middelen.*

Wie spoedig geeft, geeft dubbel.

De Uitv. Commissie,
C. P. J. VERHOESEN, *Voorz.*
454 D. SCHAAP, *Penningm.*
H. COOPMANS, *Secr.*

Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 12-1-1891.

aan overbodig werk. Dat lokte werklozen van elders naar Utrecht. Er waren de afgelopen twintig jaar al genoeg lieden in de stad komen wonen zonder dat er (permanent) werk voor hen was en die dus in moeilijke tijden bij de armenzorg aanklopten.

B. en W. hadden geconstateerd dat de ondertekenaars van het verzoekschrift niet erg hun best hadden gedaan om werk te vinden. Op 14 januari 1893 had de directeur van gemeentewerken geprobeerd extra mensen te vinden voor het sneeuwruimen. Dat gebeurde in die tijd door vlaggetjes op de Domtoren te plaatsen. Maar terwijl er wel 300 mannen nodig waren, kwamen er 129 opdagen. Onder hen waren er niet meer dan twee die het rekwest hadden ondertekend. Blijkbaar waren de anderen lui of hadden zij andere bronnen van inkomsten. Raadslid Pijpers wees ter verklaring van de geringe belangstelling op het lage loon dat de gemeente betaalde: twaalf cent per uur en daarvoor werden de mannen nog 'verschrikkelijk opgeheuid' ook. Met sneeuwruimen bij particulieren verdienden zij meer.

Sommige raadsleden vonden dat het wel meeviel met de ellende. Waarom zouden er anders 1100 gratis broden niet zijn afgehaald bij het Burgerlijk Armbestuur? Maar burgemeester Reiger waarschuwde dat zij de problemen niet moesten onderschatten. Tegelijk wees hij erop dat niet alle arbeiders hun verantwoordelijkheid kenden. Een aannemer had hem bijvoorbeeld verteld dat zijn personeel op een gegeven moment de werkplaats had verlaten om zich aan te sluiten bij een protestdemonstratie van werklozen. 'Die werklieden hebben dus een gastrol vervuld in de vertooning, die met den optocht werd opgevoerd en die, naar Spr. verwacht, geen voordeel zal aanbrengen aan die werkloozen, wien het inderdaad te doen is om arbeid. Aan die werklieden, die werkelijk onze warme belangstelling verdienen, aan die handwerkslieden, die gaarne en altijd werken willen en die niet het leeuwenaandeel betalen aan de *f* 1.680.000,-, die per jaar in Utrecht aan sterken drank wordt uitgegeven, zijn dergelijke demonstraties hoogst onaangenaam. Zij toch zijn er van overtuigd, dat hun belang meebrengt, dat zoo weinig mogelijk zoodanig spectakel in het openbaar worde opgevoerd.'

De raad nam het advies van B. en W. over en wees het rekwest van de hand. Op Pijpers' voorstel ging een raadscommissie aan de slag om de werkloosheid in Utrecht te onderzoeken[25]. Haar rapport lag op 7 december 1893 gedrukt en wel op het gemeentehuis ter inzage voor de raadsleden. Die maakten er weinig haast mee want pas op 1 maart 1894 kwam het in behandeling.

Het rapport begon met de verzuchting dat het onmogelijk was om nauwkeurig en objectief de aard, de omvang en de oorzaken van de werkloosheid vast te stellen. Er telden immers allerlei individuele factoren mee, zoals de inzet waarmee een arbeider naar werk zocht. Desondanks had de commissie in februari 1893 haar taak aangevangen met een enquête onder 1.209 personen die zeiden dat zij geen werk konden vinden. Van hen waren er 900 ongeschoold: sjouwers (591), grondwerkers

Dr B. Reiger, burgemeester van Utrecht 1891-1908. GAU, IA B. Reiger (19) door J. Holm, neg. C. 33.513.

(199) en opperlieden (98). De sjouwers hadden geklaagd dat er de laatste tijd minder werk voor hen was, zodat zij in de zomer niet konden sparen. Bovendien werd de spoeling steeds dunner doordat ouders hun jonge kinderen als loopjongen lieten werken om het gezinsinkomen aan te vullen.

De commissie - waarvan Pijpers deel uitmaakte - had vervolgens ruim 11.000 arbeiders geënquêteerd. Daarvan hadden er meer dan 2.100 verklaard dat zij regelmatig werkloos waren. Ruim 700 van hen waren ouder dan 60 jaar en 'derhalve meerendeels door lichaamsgebreken, ziekelijken toestand en hoogen ouderdom niet meer in staat geregelden arbeid te verrichten'. Een onbekend aantal deed weinig moeite om werk te vinden en dekte zich onvoldoende in tegen slechte tijden. De namen van een aantal families kwamen al eeuwenlang voor in de registers van de armenzorg. Met zulke lieden, die niet wilden werken, behoefde niemand medelijden te hebben. Dat lag anders bij hun kinderen die weinig of geen kansen kregen op een goede toekomst. De slotzin van het rapport luidde: 'Ons onderzoek naar "den omvang der werkeloosheid" geeft weinig zin, tenzij het aan anderen middelen verschaffe, om zoo mogelijk de werkloosheid te verminderen'[26].

De behoudend-liberale raadsmeerderheid concludeerde dat in teveel gevallen werkloosheid samenhing met onverantwoord gedrag en gebrek aan scholing en dat de nood niet zo hoog was dat de overheid moest ingrijpen. En dus werd het rapport voor kennisgeving aangenomen.

Het gebrek aan werk duurde voort. Daardoor bleef het onrustig in de stad en natuurlijk kregen de socialisten de schuld. Niet ten onrechte want zij stookten het vuurtje van de onvrede op. Dat leidde tot botsingen en tegenwerking. Op 1 mei 1894 bijvoorbeeld zou Troelstra spreken over de achturendag in gebouw De Nijverheid in de Donkerstraat. Toen dat bekend werd, dreigden leden van de vereniging die eigenaar was van het gebouw, dat zij hun lidmaatschap zouden beëindigen als deze vergadering doorging. Het bestuur koos eieren voor zijn geld en hing een briefje op de deur met de simpele mededeling 'de vergadering kan hier dezen avond niet doorgaan'. De belangstellenden trokken toen naar het Janskerkhof waar genoeg ruimte was voor een manifestatie. Onderweg en op het plein werden zij lastig gevallen door opgeschoten jongens, dronken soldaten en studenten, die Troel-

stra het spreken onmogelijk maakten met geschreeuw en gezang. 'Velen, die volstrekt niet tot de socialisten behoorden, maar uit nieuwsgierigheid waren meegegaan, werden mishandeld en vluchtten in winkels. Eén persoon werd met een mes gestoken.' De politie greep niet in[27].

Werkverschaffing

In de winter van 1892-1893 bleef het vrij rustig in Utrecht, al probeerden enkele 'Amsterdamse opruiers' de werklieden op te stoken en hun 'door ieder weldenkend mensch verafschuwd doel' te bereiken. Optochten van werklozen hadden niet tot ernstige ongeregeldheden geleid[28].

Aan de late kant, eind november 1893, riep het *UD* - verontrust door de stijging van het aantal werklozen - de lezers op voortaan hun opdrachten gelijkmatiger over het jaar te verspreiden[29]. Achter de schermen werkte de voorzitter van de Utrechtse afdeling van Patrimonium, tekenaar bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen K.A. Grondijs, aan een andere oplossing. Toen het rekwest van de 71 mannen geen effect bleek te hebben, besloot hij dat de volgende winter de werklozen niet aan hun lot of aan het socialisme overgelaten mochten worden. Begin 1893 was hij op bezoek geweest bij de Haagse Christelijke Volksbond die al enige tijd de nood probeerde te lenigen door een werkverschaffingsproject. Patrimonium, St. Joseph en de Utrechtsche Vereeniging voor Fabriek- en Handwerksnijverheid richtten vervolgens op zijn initiatief het Comité voor Werkverschaffing op. Wat later trad ook Cultiveeren toe[30]. Doel was 'den degelijken knappen werkman' te helpen door productieve arbeid, te weten 'de reparatie van daartoe van te voren opgehaalde waardelooze voorwerpen'[31].

Het comité stuurde aan de Utrechtse welgestelden een circulaire waarin hun werd gevraagd zoveel mogelijk werk in de wintermaanden te laten verrichten. Daarnaast konden zij steun geven aan het plan om 100 arbeiderswoningen door werklozen te laten bouwen. 'Wat den afgeloopen winter is gezien, dat een gedeelte der arbeiders, door den honger van hunne gezinnen te hoop gebracht, geleid door eenige

K.A. Grondijs, voorzitter van de Utrechtse afdeling van het protestants-christelijke Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium. Van 1900 tot 1928 was hij landelijk penningmeester van Patrimonium, van 1902 tot 1907 secretaris.

die zich opwierpen, manifestatiën in de stad hielden, moet voorkomen worden.' Voor zulke verwijzingen naar de dreiging van het socialisme waren de meeste welgestelden gevoelig. Zij wisten dat de politie tot dan toe onheil had kunnen voorkomen, maar dat de onrust zou groeien als de werklozen aan hun lot werden overgelaten.

Het comité richtte een arbeidsbeurs op, waar de mannen zich konden laten inschrijven voor werk bij particulieren of in werkverschaffing. De gemeente stelde ruimte beschikbaar in het 'Militair Logement'. Op de eerste dag van inschrijving was het gedrang voor de deur zo groot, dat er ruiten in de buurt werden ingedrukt[32]. Werkzoekenden moesten een verklaring overleggen van hun patroon waaruit bleek dat zij niet werkloos waren door eigen schuld. Van de eerste 400 die zich aanmeldden, kwam de helft al niet door deze selectie. Verder werd iedereen afgewezen die minder dan een jaar lid was van een Utrechtse werkliedenvereniging en korter dan twee jaar in Utrecht woonde. De meeste geselecteerden waren gehuwd en hadden een groot gezin.

Op 18 december 1893 begonnen twintig mannen met het ophalen van spullen langs de huizen. Alles was van hun gading: 'defecte stoelen, tafels, kachels, vogelkooien, kinderspeelgoed, schoenen, kleeren, boeken, couranten, flesschen, ja er waren haast geen voorwerpen te noemen die niet in defecten toestand werden aangebracht en maakten dat de vele werkloozen de handen uit de mouwen konden steken om een eenvoudig maar eerlijk stuk brood te verdienen'. Andere werklozen hadden intussen de loods van 144 m^2 opgebouwd die het comité had gekocht, omdat de ruimte in het Militair Logement veel te klein was. De loods diende voor opslag en als werkplaats waar vaklieden de opgehaalde spullen repareerden. Zo'n 60 sjouwers en grondwerkers pluisden touw. 'Het was een prettig gezicht dat gewriemel van zooveel menschen in een betrekkelijk beknopte ruimte aan den arbeid te zien; het was een geklop en gezang dat hooren en zien verging.' Er was alleen plaats voor oppassende mannen: 'Zij die geholpen worden, mogen gedurende dien tijd geen kroegen bezoeken'. Ook vloeken was verboden, net als het maken van propaganda voor godsdienstige of politieke denkbeelden.

De mannen werkten maximaal negen uur per dag en gingen tussen de middag thuis eten. Het comité bood zo in de winter van 1893-1894 aan 106 mannen gelegenheid om *f* 0,84 tot *f* 1,- per dag te verdienen, afhankelijk van de gezinsomvang. De arbeidsbeurs bezorgde bovendien een aantal mannen een tijdelijk baantje.

De meeste gerepareerde spullen waren wat luxere voorwerpen, die de gewone man in normale tijden niet kocht. De openbare verkoop ervan was dus geen ernstige concurrentie voor de Utrechtse middenstand. De veilingmeester wist de prijzen op te jagen, zodat de totale opbrengst bijna *f* 2.000,- was.

De organisatoren konden dus tevreden zijn. Zij hadden duidelijk aangetoond dat men in Utrecht de problemen zelf en in goede harmonie kon aanpakken, zonder

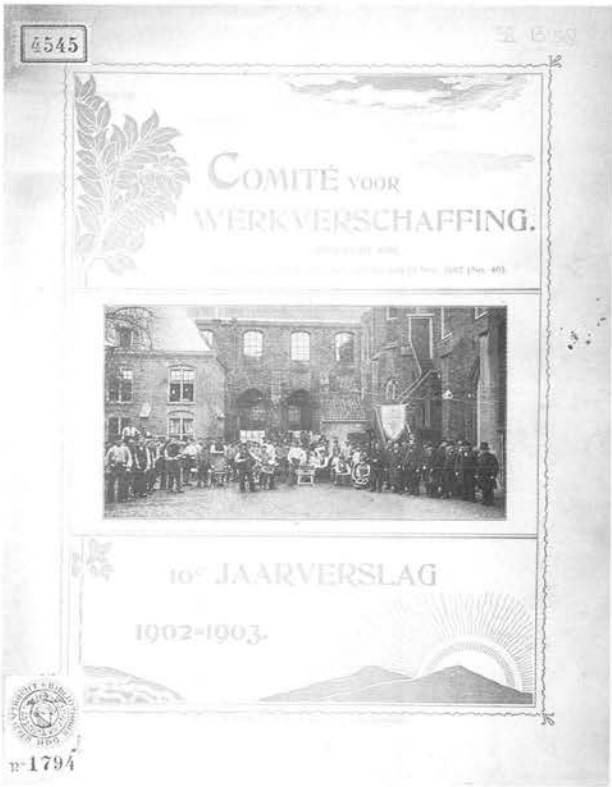

Omslag van het jaarverslag van het Comité voor Werkverschaffing. GAU, Bibl. VI B 58.

dat er op hoge toon brutale eisen werden gesteld. De socialisten en hun eigen Comité voor de Werkloosheid - waarin Troelstra een rol speelde - had men bewust buiten het project gehouden. Troelstra klaagde regelmatig over het Comité voor Werkverschaffing, bijvoorbeeld omdat het mannen tegen een te laag loon bij particulieren liet werken en zo de lonen drukte. Hij beschuldigde Pijpers en de rooms-katholieken ervan de socialisten te weren, omdat *De Baanbreker* een man had aangevallen die een fors bedrag aan St. Joseph had geschonken. De roomsen lieten zich volgens hem leiden door de geestelijken en waren onderworpen aan 'de paters Jezuieten en de vette kapitalisten'[33].

Troelstra veroordeelde het hele werkverschaffingsproject als verkapte armenzorg. En inderdaad had het comité een beroep gedaan op de vrijgevigheid van de Utrechtse burgers. De socialisten waren fel tegen liefdadigheid die in hun ogen alleen maar diende om de arbeiders er onder te houden. Zij beschouwden armenzorg als 'een der walgelijkste instellingen, daar zij er op uit is, den in nood verkeerenden arbeider te vernederen, en gewoonlijk gedreven wordt door aanmatigende oude vrijsters en zelfgenoegzame bourgeois.' Desondanks beloofde Troelstra dat hij bij de gemeente zou aandringen op een forse subsidie voor het comité[34].

De Controleur vond werkverschaffing nutteloze arbeid omdat anders particuliere ondernemers het karwei wel hadden aangepakt. Bovendien moesten mannen werk doen waarvoor ze helemaal niet geschikt waren. En tenslotte was het project een lapmiddel omdat lang niet alle 1.000 werklozen ervan profiteerden. De mannen verdienden 'een bedroefd klein beetje' want een gezin had minstens *f* 14,- per week nodig. Het blad voorspelde daarom dat het hele project zou mislukken. Een werkelijk krachtige aanpak was alleen mogelijk als het gemeentebestuur de zaak overnam en niet overliet aan particuliere liefdadigheid, 'overtuigd dat die de lastige hongerlij-

ders hem wel van het lijf zal houden'. *De Controleur* durfde wedden dat het gemeentebestuur het project nauwelijks zou steunen, terwijl er wel veel geld was gereserveerd voor een 'koninginnefeest'[35].

Ook in christelijke kring bestond weerstand tegen het project. De Utrechtsche Christelijke Werklieden-Vereeniging - die begin 1893 zo'n 130 leden, 25 begunstigers en 30 donateurs had[36] - vond het een vorm van bedeling en bestempelde het als oneerlijke concurrentie voor de detailhandel. Ze verweet de organisatoren dat ze de werklozen lang niet allen passende arbeid aanboden en vond de werkruimte ongeschikt. 'Drogredenen uit de oude doos' spotte de *UC*[37].

De leden van het Comité voor Werkverschaffing klaagden in hun eerste jaarverslag dat het voor hen vrijwel onmogelijk was het bestuurswerk naast hun normale dagtaak te verrichten. 'Wij hebben getoond dat werkverschaffing mogelijk is, maar ook tevens ondervonden, dat de arbeiders zelve niet de aangewezen personen zijn om als leiders op te treden.' Daarom was meer dan uitsluitend financiële hulp nodig van de welgestelden. Die hadden de eerste keer *f* 4.400,- bijgedragen. Voor een deel bestond deze steun uit schenkingen, waaronder er een zelfs *f* 900,- groot was. De meeste deelnemers hadden aandelen genomen in de onderneming. Na het eerste jaar ontvingen zij meer dan de helft van het geïnvesteerde geld uit de opbrengst terug.

Er sloten zich in de volgende jaren nog meer 'ordelievende' verenigingen aan bij het comité en welgestelden bleven steunen. In 1894 duurde de algemene malaise nog voort en in 1895 was de economische toestand 'slechts even voldoende'. In 1896 kon men echter hopen dat de slechte tijden voorbij waren. Toch bleef het comité ook daarna actief. Toen het in 1897 voor de eerste keer besloot zichzelf aan het einde van de winter niet op te heffen, kreeg het een permanent karakter. Het werd een vereniging, bij Koninklijk Besluit van 13 november 1897 erkend[38]. De loods die voordien telkens aan het einde van het seizoen werd afgebroken, werd voortaan in de zomermaanden verhuurd. Om bedrog te voorkomen, ging het comité werklozen die hulp vroegen, thuis bezoeken. Te repareren spullen liet het in mei en november ophalen, de maanden waarin velen verhuisden of hun huis schoonmaakten en de zolders opruimden.

Voor de talrijke ongeschoolden die elke winter aanklopten, zocht het comité naar werk dat nuttiger en lonender was dan touwpluizen. Erwten of bonen sorteren bleek weinig beter te zijn. Dat was werk voor kinderen 'die met hunne kleinere fijne vingers veel sneller de erwten kunnen lezen, dan werkvolk met stijve vereelte handen'. De kosten waren ook veel hoger dan de opbrengst. Ander werk voor de ongeschoolden was papier sorteren, hout zagen en het schoonmaken van gebruikte sigarenkistjes. Vanaf 1899 probeerde het comité een stuk heide in de omgeving van de stad te laten ontginnen.

B. en W. bleven hun steun beperken tot het beschikbaar stellen van wat ruimte of

een aanbeveling in een wervende advertentie[39]. Zij huldigden nog steeds het standpunt dat de gemeente alleen in uiterste gevallen hulp mocht bieden en zeker niet structureel. Steun aan werklozen was en bleef particuliere liefdadigheid. De talloze instellingen die met dat doel bestonden, zagen echter geen kans nieuwe oplossingen voor het oude probleem te vinden[40].

't Volk eischt zijn rechten'

Intussen was er meer aandrang uitgeoefend op het gemeentebestuur om te helpen. Op 29 juni 1894 bijvoorbeeld kwam een aantal werklozen op het Janskerkhof bij elkaar. 'Een verbazende hoop nieuwsgierigen verzamelde zich om hen heen' meldde de *UC*[41]. *De Baanbreker* vertelde hoe die dag 200 mannen naar de burgemeester trokken, omstuwd door zo'n 800 belangstellenden. De burgemeester liet hen een uur wachten. Daarna kregen drie afgevaardigden gelegenheid hem een rekwest te overhandigen dat een aantal dagen ter tekening had gelegen in het gebouw aan de Loeffberchmakerstraat waar de socialisten vergaderden. Volgens *Het Nieuwe Dagblad* (*HND*) had burgemeester Reiger hun toegevoegd dat hij weinig voor hen kon doen omdat zij zich de voorafgaande dagen niet ordelijk hadden gedragen. Een van hen - de bekende socialistische colporteur B. Tap - had toen gezegd: 'Verleden zomer, en meer zomers, waren er ook werkloozen, en die hadden zich rustig gehouden. Heeft u toen iets voor hen gedaan?' Op die ongepaste vraag werd hij buiten de deur gezet. Hij begon direct te colporteren met *De Baanbreker* en socialistische liederenbundels, luid roepend: 'Lees van de hakkerij van de politie en van de menschenslachterij'[42]. Het blad bevatte regelmatig artikelen over het keiharde optreden van de politie tegen onschuldige socialistische arbeiders.

De twee afgevaardigden die waren achtergebleven, vroegen de burgemeester een speciale raadsvergadering te beleggen, maar daar voelde hij niets voor, middenin het vakantieseizoen. 'De heeren [raadsleden, 'tH] zijn geen kwâjongens, het zijn meest professoren en doktoren, die niet voor iedere kleinigheid bijeen kunnen komen.' De zaak kon trouwens best een paar dagen wachten tot de volgende vergadering. Wel beloofde de burgemeester dat hij zou laten onderzoeken of de ge-

Het Janskerkhof plm. 1900. GAU, TA Janskerkhof ca. 1900 (10) door G. Jochman, neg. C 17.015.

meente werk kon scheppen. Na afloop van het gesprek trokken de mensen weer naar het Janskerkhof. Zij maakten 'allerminst den indruk van menschen, die in een hopeloozen toestand verkeeren', schreef het *UD* schamper[43].

Op 12 juli 1894 besprak de gemeenteraad het rekwest. De sfeer was gespannen, want op de tribune zat Troelstra met vijf of zes werkloze makkers. In het rekwest werd gevraagd om te voorkomen dat mensen die aan hun situatie geen schuld hadden, wegens gebrek aan inkomsten zouden verkommeren. De gemeente kon werk scheppen door bijvoorbeeld krotten te laten slopen. Ook vroegen de rekwestranten een zaal beschikbaar te stellen voor een vergadering.

B. en W. wezen de raad erop dat uitvoering van de voorstellen veel te veel geld zou kosten. Men kon geen snelle oplossing bedenken voor de tijdelijke problemen die nu eenmaal bij de winter hoorden. Het feit dat een aantal van de ondertekenaars betrokken was geweest bij relletjes, stimuleerde de bereidheid om hen te helpen ook niet[44]. Het verzoek om een vergaderzaal wilden B. en W. liever niet honoreren. Het zou een vreemde indruk maken als de gemeente ruimte beschikbaar stelde voor een bijeenkomst van mensen van wie ze wist dat het onruststokers waren[45]. Er waren werklozen die elke gelegenheid aangrepen om herrie te schoppen terwijl het juist zo belangrijk was dat er in de stad rust heerste. Alleen dan zouden er welgestelden komen wonen die echt werk zouden scheppen door bijvoorbeeld een woning te laten bouwen.

Ook Pijpers uitte zijn afkeer van de herrieschoppers en voelde weinig voor 'kunstmatige werkverschaffing'. Hij wees erop dat de omslachtige onteigeningsprocedures het onmogelijk maakten op korte termijn tot het slopen van krotten over te gaan. Wel vond hij dat er een vergaderruimte beschikbaar gesteld kon worden. 'Het is algemeen bekend, dat niet zij die binnenshuis vergaderen en besprekingen houden, wanorde stichten, maar wel de nieuwsgierigen en de schooljeugd van buiten af.' Maar hij sprak voor dovemansoren: het advies van B. en W. werd met 30 tegen 1 door de raad overgenomen[46]. En dus stonden de werklozen opnieuw met lege handen. Maar Troelstra en de zijnen bleven actief. In augustus 1894 bijvoorbeeld hielden zij een meeting op een weiland aan de Leidscheweg. Daar kwamen zij regelmatig bijeen omdat zaaleigenaars hen niet toelieten. Op het weiland was een grote tribune opgericht, versierd met een rood vaandel waarop stond ''t Volk eischt zijn rechten'. Een aantal sprekers - waaronder Troelstra - uitte bij deze gelegenheid zijn ongenoegen over de 'hartelooze en bekrompen wijze' waarop het gemeentebestuur het rekwest had behandeld[47].

'Eene bepaling in de bestekken'

Intussen had Pijpers een zaak aan de orde gesteld die tot langdurige en felle discussie zou leiden. In de vergadering van de gemeenteraad op 15 februari 1894 vroeg hij

een commissie in te stellen die moest onderzoeken 'in hoeverre het wenschelijk is, eene bepaling in de bestekken der gemeente op te nemen omtrent maximum werktijd en minimum loon'.

Over de wenselijkheid van zo'n bepaling is in de jaren negentig veel gepraat in Nederland. Het Rijk en de lagere overheden gaven veel opdrachten voor onderhoudswerk en nieuwbouw en konden dus de gang van zaken in de bouw grondig beïnvloeden. In die tijd werd de concurrentie in de aannemerswereld steeds feller doordat bouwwerken na inschrijving werden gegund. De aannemers moesten daardoor zo scherp mogelijk calculeren en dat drukte de lonen. Optimisten verwachtten dat de aannemers ook voor particuliere werken betere voorwaarden zouden bieden als dat voor overheidswerken werd voorgeschreven.

Op 11 juli 1891 had de vooruitstrevend-liberale (men sprak toen van 'radicale') C.V. Gerritsen een voorstel ingediend in de gemeenteraad van Amsterdam. Hij vond dat de overheid het voorbeeld moest geven 'met de betrachting van zedelijke plichten jegens de personen, die middellijk of onmiddellijk in haar dienst werkzaam zijn'[48]. Op 11 januari 1894 had de Amsterdamse raad eindelijk besloten dat er gedurende een half jaar met zulke bepalingen geëxperimenteerd zou worden. De maximum-werktijd werd 11 uur per dag, het minimumloon kwam voor een geschoolde werkman op 23 cent per uur, voor een ongeschoolde op 18 cent. Het experiment had aangetoond dat de kosten voor de gemeente niet waren gestegen en dat diverse patroons de nieuwe situatie toejuichten. Het was toen omgezet in een permanente regeling. Andere gemeenten en diverse overheidsinstellingen hadden soortgelijke bepalingen ingevoerd of bereidden ze voor[49].

In november 1894 had Gerritsen in de Tweede Kamer voorgesteld zo'n regeling voor overheidswerk in te voeren. Zijn motie was verworpen met 38 tegen 36 stemmen. Ook in de arbeidersbeweging kwam het thema regelmatig aan de orde. Nieuw was het initiatief van Pijpers dus niet. In de dagen nadat hij zijn voorstel had ingediend, stroomden er adhesieverklaringen binnen. Op 1 maart 1894 lichtte Pijpers zijn voorstel in de gemeenteraad toe. Hij verwees naar het rapport van de raadscommissie die de werkloosheid had onderzocht dat later in diezelfde vergadering aan de orde kwam. De raadsleden hadden het gelezen en wisten dus dat er meer dan 2.000 mensen regelmatig zonder werk zaten, 'niet alleen door de weersgesteldheid, maar ten allen tijde'. Tegelijkertijd wisten zij dat arbeiders die *wel* werk hadden, vaak dagen maakten van veertien uur, zeker in de zomermaanden. Pijpers wees erop dat zulke lange werkdagen de gezondheid en de productiviteit van de werkman schaadden en ontspanning, geestelijke ontwikkeling en een normaal gezinsleven onmogelijk maakten. Als het werk beter over het jaar gespreid zou zijn en als de werkweek korter werd, zou een deel van de regelmatig terugkerende werkloosheid vanzelf verdwijnen, aldus Pijpers. Het zou echter onmogelijk zijn zulke regels in te voeren als er geen minimumloon werd vastgesteld.

Hij vond dat de gemeente het goede voorbeeld moest geven. In de bestekken voor gemeentewerken was al in 1890 de voorwaarde opgenomen dat de patroons voor hun personeel een invaliditeits- en ongevallenverzekering moesten afsluiten [50]. In veel gevallen was dat vervolgens ook ingevoerd bij werken voor particulieren. Pijpers wilde niet dat de gemeente de lonen en werktijden in de hele bedrijfstak regelde, maar alleen bij inschrijving op openbare werken.

Toch vreesden enkele raadsleden dat de gemeente zich met zo'n regel op een hellend vlak begaf. De bekwame werklieden zouden minder uren mogen maken en dus 'belemmerd worden in de vrije ontwikkeling van hunne vermogens en de volle bevrediging van hunne behoeften en daarentegen [zou] aan de ongeschikten het werk van de geschikten worden overgedragen'. Zouden de werklieden de vrijkomende uren in hun gezin doorbrengen of in de kroeg? Mocht men de mannen verbieden zoveel mogelijk uren te werken voor hun gezin? Zouden zij het verlies aan inkomsten niet proberen te compenseren door thuiswerk te gaan verrichten? Een minimumloon werd beschouwd als een premie voor luiheid. Als men niet oppaste, zat men over enige tijd opgescheept met de achturige werkdag die de socialisten eisten en wie weet wat zij dan verder zouden willen. Bovendien moesten aannemers bij een kortere arbeidstijd meer mensen inzetten voor hetzelfde karwei en dus zouden de prijzen stijgen. Ondanks deze waarschuwende geluiden werd Pijpers' voorstel aangenomen: het ging immers alleen om een onderzoek! Er werd een commissie samengesteld en na bijna een jaar, op 31 januari 1895, lag er een rapport bij de raad [51].

De commissie had een enquête gehouden onder patroons, werklieden en werkliedenverenigingen. Daaruit bleek dat de lonen in het bouwvak sedert 1870 iets gestegen waren en voor de meerderheid van de werklieden op veertien à vijftien cent per uur lagen. 's Zomers duurden de werkdagen gemiddeld 12 tot 12,5 uur, 's winters 8 uur.

De ondervraagde patroons vreesden een daling van de productie als de arbeiders minder uren maakten. Bovendien zouden de werklieden overuren willen maken om er financieel niet op achteruit te gaan. Niemand schoot er dus iets mee op. En voor de gezondheid van de arbeiders waren zulke regels niet nodig, want ook in de zomermaanden werkten zij zich heus niet over de kop. De ondervraagde arbeiders daarentegen, hadden geklaagd dat ze 's zomers veel te lang moesten werken. Maar ook zij verwachtten niet dat zij in minder uren hetzelfde konden presteren. Ook over het instellen van een minimumloon waren de meningen verdeeld.

De conclusie van het rapport was dat er geen regels in de bestekken opgenomen moesten worden. Een van de argumenten was dat er dan veel meer voorstellen zouden komen om lonen en werktijden door de gemeente te laten vastleggen. Ook moest men er rekening mee houden dat de patroons op den duur de extra kosten zouden doorberekenen. Het was onverantwoord om gemeenschapsgeld aan zulke

onwijze zaken te besteden. De gemeente kon beter iets doen aan de opleiding van de werklieden. De commissie was niet unaniem tot deze conclusies gekomen, want Pijpers en enkele andere leden bleken het er niet mee eens te zijn.

Een paar weken later besprak de gemeenteraad het rapport. In de tussentijd was er al heel wat over te doen geweest. Zo had het Amsterdamse raadslid Gerritsen er in Utrecht een rede over gehouden. Hij verweet de overheid dat ze de zwakken onvoldoende beschermde. Omdat de lonen in Utrecht gemiddeld niet ver boven de *f* 7,- per week lagen, moesten vrouwen en kinderen een baantje nemen en was sparen voor moeilijke tijden niet mogelijk. Het rapport vermeldde dat de lonen tussen 1870 en 1890 waren gestegen. Maar Gerritsen wees er schamper op, dat er geen letter in stond over de kosten voor levensonderhoud die veel verder omhooggeschoten waren. Hij verweet de conservatief-liberale opsteller van het rapport, prof. dr. J. baron d'Aulnis de Bourouill, dat hij vergeten was te vermelden dat de honoraria voor hoogleraren in diezelfde periode waren gestegen van *f* 2.800,- tot *f* 6.000,- per jaar. De gemeente had bovendien de prijs wel wat lager mogen houden dan vijftig cent want dat was voor arbeiders te veel[52].

Gerritsen vatte in zijn betoog de kritiek samen die van alle kanten te horen was. Men vond het rapport eenzijdig. De rapporteur had teveel zijn eigen politieke overtuiging erin gelegd, terwijl duidelijk bleek dat hij 'onbevoegd was over werkliedenbelangen te oordeelen als zijnde daartoe niet bekwaam'[53].

Het rapport kreeg grote aandacht in de plaatselijke pers. Het *UD* drukte het in zijn geheel af en besteedde er twee paginagrote hoofdartikelen aan. Daarin werden de conclusies grotendeels onderschreven, onder meer omdat de redactie meende dat dwangmaatregelen van de overheid zinloos waren in verband met de wet van vraag en aanbod. Waren bijzondere bepalingen in de bestekken trouwens wel nodig nu bleek dat de lonen waren gestegen zonder overheidsbemoeienis? De redactie vreesde dat de patroons niet op overheidswerk zouden inschrijven als zij verplicht waren meer kosten te maken dan bij andere werken. Zouden zij minder bekwame arbeiders niet ontslaan omdat die bij een gelijk minimumloon te duur waren? Dan zou de werkloosheid juist toenemen.

Het *UD* voelde wel voor een zekere beperking van de werktijd, al moest dat niet ontaarden in een achturendag zoals de socialisten preekten. Het blad vond de 'onvermijdelijke tusschenpoozen' voor schaften - tweemaal een half uur en van twaalf uur tot half twee - te kort. 'Des middags, om naar huis te gaan en het middagmaal te gebruiken, zoude zelfs een rust van twee uur aanbeveling verdienen.' Op die manier hield men rekening met de groei van de stad waardoor de arbeiders steeds vaker ver van huis moesten werken. Elf uur zuivere werktijd per dag moest het maximum zijn, plus drie uur schafttijd. Verder zouden de patroons geen uitputtend werk mogen opdragen. Overwerk mocht volgens de redactie alleen op vrijwillige basis geschieden en tegen extra betaling[54].

Prof. dr J. baron d'Aulnis de Bourouill. GAU, IA d'Aulnis de Bourouill, J. (8) n. C. Ingelse, neg 40.642.

Op 28 maart 1895 kwam het rapport over Pijpers' voorstel ter sprake in de gemeenteraad die er drie zittingen aan besteedde. De argumenten van voor- en tegenstanders werden breed uitgemeten. Medicus P.Q. Brondgeest verklaarde dat hij in zijn 35-jarige praktijk geen klachten had gehad over uitputting van arbeiders op grote bouwwerken. Dat zij moe waren na een lange zomerdag van hard werken, vond raadslid d'Aulnis de Bourouill vanzelfsprekend: 'Mag een volwassen man in de volle kracht zijns levens na gedaan werk niet meer vermoeid zijn? Hij heeft immers tijd om te rusten. [...] Als men in den winter rust, kan men in den zomer des te krachtiger werken'. Met zijn opmerking dat hij looningrijpen van de overheid afwees als een vorm van socialisme, kwam de aap uit de mouw.

Pijpers bleef volhouden dat de gemeente het goede voorbeeld moest geven, omdat veel patroons nog steeds weigerden met hun werknemers te praten over lonen en arbeidsvoorwaarden. Toen een Amsterdams aannemer een werk in Utrecht uitvoerde en daarbij meer betaalde en korter liet werken dan zijn Utrechtse collega's, was gebleken dat de mannen wel degelijk hetzelfde konden presteren in minder uren. 'Men zag, om zoo te zeggen, de menschen vliegen tegen de leer [ladder, 'tH] op!' Pijpers wees erop dat de vrijheid waar andere raadsleden zo hoog van opgaven in feite de vrijheid was van de patroon. Er zat voor de werkman immers weinig anders op dan het loon te accepteren dat de patroon bood, terwijl ook over de lengte van de werkdag niet viel te onderhandelen.

Pijpers' pleidooi hielp niet, want op 4 april 1895 besloot de gemeenteraad met 17 tegen 13 stemmen dat er geen regels over minimumloon en maximale werktijd in de bestekken opgenomen werden [55]. Pijpers stond dus niet alleen, maar de tegenstanders van overheidsingrijpen hadden in de raad nog steeds de meerderheid.

'Een lor'

De werkliedenverenigingen vonden dat de raad een verkeerde beslissing had genomen en teveel 'de professorale belangen' had behartigd. Ze kregen ruime steun van vooruitstrevende burgers. Op 22 april 1895 hielden de 'ordelijke' arbeidersvereni-

gingen Cultiveeren, Patrimonium en St. Joseph een massabijeenkomst met vrije discussie in Tivoli, onder het motto 'Die zwijgt wordt geacht toe te stemmen'. De leden van de gemeenteraad waren uitgenodigd, maar er waren er niet meer dan drie komen opdagen, onder wie uiteraard Pijpers. Sprekers waren onder anderen de voorman van de rooms-katholieke arbeidersbeweging in het oosten van het land - pater Alphons Ariëns - en Klaas Kater, de voorzitter van Patrimonium, die Utrecht kende omdat hij er van 1888 tot 1891 had gewoond[56]. Heldt zou ook spreken, maar hij was verhinderd.

De inleiders lieten duidelijk merken dat zij het rapport 'jammerlijk eenzijdig en partijdig' vonden. Pijpers en de aannemer Vink waren de enige leden van de commissie geweest die iets wisten van de toestand waarin de arbeiders verkeerden. En Vink was 'een oud, eerbiedwaardig maar reeds afgeleefd man'. Het rapport was het werk van de verstokte conservatief-liberaal d'Aulnis de Bourouill, die nog steeds vasthield aan de leer van het 'laat-maar-waaien' en met al zijn 'boekenwijsheid' nauwelijks iets wist van het dagelijks leven. Hij had aan de ingang van de zaal een brochure laten uitdelen waarin hij voor drogredeneringen waarschuwde en geruststellend beweerde dat het rapport juist de belangen van de arbeiders behartigde. Maar de sprekers hadden er weinig mee op. Zij noemden het rapport 'een lor, het beteekent niets, men kan er geen steek wijs uit worden'. De vrijheid van de werklieden die er zogenaamd in werd verdedigd, was niet meer dan vogelvrijheid. 'Wil men niet het socialisme in de kaart spelen, dan houde men rekening met de billijke wenschen der ordelijke werklieden.' Het rapport toonde duidelijk aan dat de arbeiders hoognodig kiesrecht moesten krijgen, omdat de mensen die nu de touwtjes in handen hadden, niets voor hen deden.

Na de toespraken volgde de aangekondigde discussie. Troelstra nam het voortouw en suggereerde spottend dat de tegenstemmers in de raad uit schaamte hadden gehandeld. Zij wisten immers dat de gemeentewerklieden veel te weinig verdienden en durfden daarom niet van aannemers te eisen dat die wel een goed loon zouden betalen. Troelstra vond dat een arbeider *f* 15,- per week moest verdienen. Hij viel ook de organisatoren van de meeting aan. Zij hadden een uiterst gematigde motie geformuleerd waarin aan de gemeenteraad werd gevraagd een nieuw en 'meer onpartijdig' onderzoek te laten verrichten. De uitkomst daarvan zou dan gelegenheid geven op het besluit terug te komen. Troelstra wees erop dat de gemeenteraad na langdurig overleg een beslissing had genomen en deze natuurlijk niet direct weer ter discussie kon stellen. Hij kwam daarom met een motie die wel effect kon hebben. Daarin werd geconstateerd dat de tegenstemmers in de raad hadden bewezen 'onbekwaam te zijn tot het beoordeelen van de belangen der arbeiders'. Zij moesten niet herkozen worden. Tenslotte werden de arbeiders opgeroepen te strijden voor algemeen kiesrecht zodat er 'niet alleen personen worden gekozen, die de bezittende klasse - doch ook, die de arbeiders vertegenwoordigen'.

Troelstra gaf duidelijk aan dat het geen zin had nog woorden vuil te maken aan het rapport. Het ging er nu om de raadsleden onder druk te zetten. In zijn betoog vatte hij de mening samen van de meeste aanwezigen en van de speeches: het raadsbesluit deugde niet. Maar de organisatoren van de bijeenkomst wilden - bij al hun kritiek - geen formeel protest laten horen. Zij wilden 'luide verkondigen' dat er onjuiste argumenten waren gebruikt. Dat de arbeider een heilig recht had op een loon dat niet afhankelijk mocht zijn van de concurrentiestrijd op de vrije markt. Het moest de werkman 'zijn leven, zijn gezondheid, de instandhouding zijner volle mannelijke kracht' garanderen. Maar zij weigerden principieel te protesteren tegen het gezag tenzij geloof of gewetensvrijheid werden aangetast.

De leiding van de vergadering besloot daarom Troelstra's motie niet in stemming te brengen. Er ontstond daarop groot tumult; men zong liederen en er werd geschreeuwd. Troelstra zag kans, boven het lawaai uit, de voorstanders van zijn motie door handopsteken hun mening te laten geven. Het waren er enkele honderden. Vervolgens vertrok hij met zijn aanhangers, terwijl zij luidkeels het vrijheidslied zongen. Ook de andere aanwezigen gingen vervolgens naar huis [57].

In feite had Troelstra de vergadering 'overgenomen'. Dat gebeurde toen vaker: men ging met een groep gelijkgezinden naar een politieke bijeenkomst en verstoorde daar de gang van zaken door veel vragen te stellen en luidkeels afwijkende meningen te verkondigen of liederen te zingen [58]. Achteraf is Troelstra verweten dat hij zich niet aan de afspraken had gehouden. Hij zou tijdens voorafgaand overleg hebben voorgesteld hem om tactische redenen buiten het organiserend comité te houden. Tijdens de bijeenkomst zou hij dan de organisatoren steunen. In plaats daarvan had hij zijn eigen motie doorgedrukt en verder vergaderen onmogelijk gemaakt. Verongelijkt constateerden zijn tegenstanders dat het opnieuw onmogelijk was gebleken om met de socialisten samen te werken [59]. Maar zelfs het *UD* gaf toe dat Troelstra met zijn betoog en zijn motie 'als orgaan van het logisch verstand' was opgetreden.

De meeting was een fiasco geworden. Ze had wel een paar zaken duidelijk gemaakt. Allereerst dat de gematigde werklieden geen gevaar voor de bestaande orde vormden. Vervolgens dat de werklieden hun zaken zelf moesten opknappen omdat zij niet op echte hulp van de heren konden rekenen. Tenslotte dat de verschillen tussen de eisen van de socialisten en de verzoeken van de anderen in de praktijk betrekkelijk gering waren.

Ook buiten de meeting werd onbehagen over het raadsbesluit geuit. *De Baanbreker* noemde d'Aulnis de Bourouill een 'katheder-idioot' en gaf Cultiveeren het advies om het beschermheerschap aan burgemeester Reiger te ontnemen, omdat hij het rapport had gesteund [60]. Het *UD* waarschuwde dat het onverstandig was niet naar de stem van de werklieden te luisteren nu velen van hen binnenkort weleens kiesrecht konden krijgen [61].

De zaak van de bestekken is in de jaren daarna nog vaak aan de orde gekomen. Langzaamaan naderde de oplossing. In 1900 liet de raad onder meer opnemen dat bij gemeentewerken de werkdag niet vóór zes uur mocht beginnen en maximaal elf uur mocht duren. Ook moesten de aannemers de lonen verhogen voor werklieden van 23 jaar en ouder. Maar deze regel werd niet aangepast aan algemene loonontwikkelingen, want in 1902 klaagde de vakbond van timmerlieden 'Tijd en Vakbelang' dat verscheidene ondernemers al hogere lonen betaalden dan de regel voorschreef. Als de gemeente niet volgde, zouden zij de lonen weer verlagen. Het gemeentebestuur hield de boot af [62].

'Een menschwaardig bestaan'

Tijdens de meeting had Troelstra de gemeente verweten dat ze haar werklieden slecht betaalde. Hij wist waarover hij sprak, want de afdeling Utrecht van de SDAP had juist in die tijd een onderzoek naar dat thema afgerond. Troelstra had de bevindingen samengevat in een rapport over de lonen en arbeidsomstandigheden van de gemeentewerklieden [63].

Dat thema was al eerder besproken. In 1870 was bijvoorbeeld een ziekenfonds gesticht voor werklieden bij de stedelijke gasfabriek [64]. Omstreeks 1880 was een actie begonnen om het personeel van de gemeentereiniging te saneren. De 'Vaalt' was 'een schuilplaats voor invaliden' geworden doordat er veel mannen werkten die eigenlijk arbeidsongeschikt waren. Raadsleden en diaconieën stuurden er 'onmogelijke sollicitanten' heen met aanbevelingsbrieven. Bij de aanstelling had men meer op deze aanbevelingen gelet dan op de kwaliteiten. Dat was onjuist, want het werk was zwaar. 'Bij de werklieden der gemeentereiniging toch is op zestigjarigen leeftijd in den regel de beste werkkracht gebroken, daar veel arbeid in gebogen houding, bij nacht of wel in eene atmospheer van schadelijke gassen wordt verricht.' Bovendien waren de lonen laag. Jongens werkten er bijvoorbeeld ruim 63 uur per week en verdienden per uur 5,5 cent. Vergoelijkend werd gemeld: deze jongens 'verrichten geen eigenlijken arbeid, maar zijn alleen om 't paard te bewaken' [65].

Op 3 januari 1889 had de raad gediscussieerd over de vraag of het wenselijk was een pensioenregeling voor gemeentewerklieden in te voeren en hoe dat eventueel gefinancierd moest worden. Voor ambtenaren en kantoorbedienden bij de gemeente bestond zo'n regeling allang en er waren weinig argumenten te bedenken waarom er voor de werklieden bij de gasfabriek of de gemeentereiniging geen zou komen. Omdat de lonen zo laag waren, konden deze werklieden zelf niets opzij leggen voor de oude dag. Als een soort compensatie voor het ontbrekende pensioen liet de gemeente hen tot op hoge leeftijd doorwerken. Op die manier hadden zij tenminste nog enig inkomen, maar een echt sociaal beleid was dat niet. Anderzijds was ook duidelijk dat het werk van die 'ouden en gebrekkigen' weinig voorstelde en

het tempo drukte van 'de nog krachtige werklieden'. Niemand wilde immers een uitslover zijn door harder te werken dan een ander. Een commissie uit de raad had toen, in 1889, voorgesteld de mannen op hun zestigste te pensioneren. Het zou de gemeente wel geld kosten, maar in ruil daarvoor mocht men verwachten dat de mannen met extra toewijding zouden werken. Op 21 maart 1889 had de raad dit voorstel aangenomen[66].

Maar de arbeidsomstandigheden en het loon van de gemeentewerklieden bleven beneden peil en in mei 1895 stelde het rapport van Troelstra dat aan de kaak. De eerste zin was al een duidelijke geloofsbelijdenis. 'Bij het vele treurige, dat in de tegenwoordige maatschappij valt waar te nemen, is er toch één feit, dat ieder, die hart heeft voor zijn naaste, moet bemoedigen, het feit nl., dat de arbeidersklasse, die het meest onder de heerschende misstanden gebukt gaat, [...] het besef krijgt, dat zij zelve geroepen is, ze te verbeteren, en dat dientengevolge ook de andere kringen der maatschappij het onhoudbare van vele toestanden beginnen in te zien.' Op de gasfabriek bijvoorbeeld moesten de mannen vaak achttien uur achter elkaar werken. Bij de gemeentereiniging was het nog erger: om de andere dag zeventien uur. Bovendien waren de regelingen voor overwerk, zondagsarbeid en dergelijke onvoldoende. Er werden willekeurig boetes opgelegd, tegen de beslissingen van de werkbazen was geen beroep mogelijk en er ontbrak een uniforme regeling bij ziekte of ongeval.

De meesten verdienden minder dan het Utrechtse gemiddelde van ruim *f* 7,- per week. Het rapport van Troelstra rekende voor, dat een gezin met drie kinderen veel meer nodig had, zonder dat het zich enige luxe kon veroorloven:

brood	*f* 1,30	melk	*f* 0,56
aardappelen	*f* 1,-	vlees en spek	*f* 0,80
boter	*f* 0,65	koffie en thee	*f* 0,65
suiker	*f* 0,13	groenten	*f* 0,50
vet	*f* 0,30	zout, peper, azijn	*f* 0,15

Alleen aan voedsel was het gemiddelde gezin al ruim *f* 6,- kwijt. Daarbij kwam dan nog voor

huur	*f* 2,25	'zieken- en	
'vuur en licht'	*f* 0,60	doodenfonds'	*f* 0,50
schoolgeld	*f* 0,20	de was	*f* 0,30
kleding/schoeisel	*f* 2,-		

En dan was er nog geen rekening gehouden met uitgaven voor kaas, bier, bevalling, brandverzekering, contributie voor verenigingen, krant, zakgeld, speelgoed, reisgeld en ziektekosten.

De gemeentewerkman verdiende dus niet genoeg voor een 'menschwaardig bestaan'. Troelstra vond dat de arbeider een loon moest verdienen 'waarbij men, bij matigen arbeid waarvoor men geschikt is, genoeg ontvangt, om in de stoffelijke behoeften van zich en de zijnen te voorzien, redelijk kan genieten van wat het leven aangenaam maakt en tijd, lust en gelegenheid overhoudt, om zich volgens zijn aanleg verder te ontwikkelen'. Dat betekende een loon van ongeveer 15 gulden per week, hetgeen uitsluitend 'een enkelen geluksvogel' verdiende. De heel wat gematigder Pijpers had in 1893 voorgerekend dat een gezin met drie kinderen voor *f* 13,42 per week alleen maar zeer sobertjes kon leven. Voor gemeentewerklieden gold dus in 1895 nog steeds wat een sociaal bewogen auteur twintig jaar eerder had genoteerd: het arbeidersgezin moest wonderen verrichten 'op het gebied der Economie domestique, om behoorlijk van den eenen betaaldag tot den anderen te kunnen geraken'[67]. In het rapport nodigde de SDAP de raad uit om naar Amsterdams voorbeeld een betere regeling voor de gemeentewerklieden in te stellen. Uiteindelijk moest de achturige werkdag komen, na een overgangsperiode waarin tien uur was toegestaan. Overwerk moest goed worden betaald en zou veel minder nodig zijn wanneer de gemeente meer personeel in dienst nam. Het rapport vond *f* 15,- per week een aanvaardbaar loon voor gehuwden. Verder vroeg het om een goede regeling van ziekengeld, ontslag, boetes en straffen.

Het rapport verdween in een lade en de lonen en arbeidsvoorwaarden van het gemeentepersoneel bleven matig. Dat bleek in juni 1895 toen de 'nachtwerkers' - de mannen van de gemeentereiniging die in de kleine uurtjes de beerputten ledigden, de putjesscheppers - in een rekwest om meer loon vroegen[68]. Zij verdienden naar hun zeggen *f* 1,10 tot *f* 1,20 per nacht. In de zomermaanden konden zij daarvan wel rondkomen. Zij werkten dan elke nacht, behalve op zon- en feestdagen. 's Winters daarentegen was er vaak maar drie keer per week werk. Zij verdienden daarmee hoogstens *f* 3,60 en waren dus aangewezen op liefdadigheid.

De raad vroeg het college om advies. B. en W. stelden een grondig onderzoek in naar de juistheid van de klachten. Dat was niet ongewoon, zeker niet wanneer het college zich tegenover de raad moest verantwoorden. Maar deze keer wilden zij waarschijnlijk socialistische overdrijving aan de kaak stellen. Bovendien ging het om gemeentepersoneel en dat viel onder de bevoegdheid van het college. B. en W. voerden een gesprek met de zes ondertekenaars en kwamen mede op grond daarvan met een rapport waaruit bleek dat de nachtwerkers de waarheid geweld hadden aangedaan. Allereerst was gebleken dat niet allen namens wie de zes zeiden te spreken, het rekwest hadden gelezen. Een van de ondertekenaars had zelfs achteraf ontdekt dat hij het niet met de inhoud eens was 'maar hij konde niet opgeven, waarom hij het dan toch ondertekend had. Een ander verklaarde, dat zijne vrouw het door eene buurvrouw had laten onderteekenen'.

Ook over hun loon gaf het rekwest onjuiste informatie. Zo had er een onderteke-

naar opgegeven dat hij in 1894 per week ƒ 6,- had verdiend, terwijl uit de boeken bleek dat het - inclusief overwerk - ƒ 9,75 was. Omdat zij maar zeven uur per nacht werkten, konden zij zeker in de zomer hun inkomen overdag aanvullen. Gemiddeld bleek hun loon daardoor op ƒ 9,50 per week te liggen, bij maximaal zestig uur arbeid. Toen de ondertekenaars deze gegevens onder ogen hadden gekregen, waren zij hoogst verbaasd geweest, aldus B. en W.

De opmerking dat zij 's winters bij de bedeling moesten aankloppen, was ook al niet juist. Twee mannen hadden inderdaad de afgelopen winter steun gekregen van het Burgerlijk Armbestuur. Dat zou niet gebeurd zijn als hun aanvraag beter was gecontroleerd. Het tweetal had weliswaar een klaaglijk verhaal opgehangen over hun gezin met zes kinderen. Maar die kinderen hadden ook geld ingebracht: ƒ 1,50 tot ƒ 2,50 per week. De mannen hadden dus bedelingsgeld opgestreken dat in feite was gekort op mensen die er werkelijk behoefte aan hadden.

De gemeenteraad ging accoord met het voorstel van B. en W. om de afhandeling van de zaak aan het college over te laten. Een van de raadsleden merkte op: 'Wij leven in een tijd, waarin het aan de orde, ja in de mode is, sympathie te toonen voor degenen, die geacht worden verdrukt en verongelijkt te zijn. Dit rapport is een toonbeeld van lichtvaardigheid in die richting'. Het commentaar van B. en W. werd in gedrukte vorm uitgegeven zodat iedereen kon lezen dat zulke klachten lang niet altijd juist waren[69].

Tot slot

In 1890 schreef het *UD* tevreden: 'Wie onbevangen oordeelt zal moeten erkennen, dat er in de laatste jaren zeer veel in het belang van onze werklieden is gedaan en er meer en meer naar wordt gestreefd hun lot te verbeteren en hen lichamelijk, verstandelijk en zedelijk in staat te stellen den strijd om het bestaan met voordeel te voeren'[70]. De journalist dacht daarbij in de eerste plaats aan zaken als verbetering van de zorg voor de volksgezondheid, de volkshuisvesting en het onderwijs. Aan lonen en arbeidsomstandigheden ontbrak nog heel wat, zoals iedereen na de rapportage van de enquêtecommissie in 1887 kon weten. Maar net als in de rest van Nederland was de Utrechtse bevolking in overgrote meerderheid anti-socialistisch en niet bereid zelfs maar revolutionaire taal uit te slaan. De socialisten werden op allerlei manieren tegengewerkt. Dat varieerde van een weigering hun een zaal te verhuren tot het publiceren van de negatieve bevindingen van B. en W. met een rekwest waarachter hun invloed werd vermoed[71]. Troelstra en de zijnen hebben het er zelf naar gemaakt. In *De Baanbreker* spotten zij met elk gezag en vielen zij alle autoriteiten aan. Bij demonstratieve optochten en bijeenkomsten van werklozen lieten de socialisten zich luidruchtig horen. Zij waren bij zoveel rellen betrokken dat velen alleen al bij het horen van het woord socialisme voor hun ruiten vreesden.

De gezagsgetrouwe opstelling van de niet-socialistische werkliedenverenigingen had hun geen massale aanhang bezorgd. Soms werkten ze ondanks de verzuiling samen, bijvoorbeeld in het Comité voor Werkverschaffing, om te voorkomen dat oppassende valide werklieden tot pauperisme zouden vervallen of zich zouden aansluiten bij 'kwaadwilligen'[72]. Zij konden op wat minzame steun van hogerhand hopen zolang zij beleefd om verbetering van hun lot vroegen. Zij streefden naar harmonie en wilden geen aantasting van het gezag, zoals bleek tijdens de meeting over de bestekken-kwestie. Maar bij veel burgers groeide het inzicht dat het niet langer verantwoord was de werklieden af te schepen met achteloze en vrijblijvende giften waaraan niet alleen de socialisten een gloeiende hekel hadden.

De gematigde arbeidersverenigingen hadden weinig macht en vormden geen bedreiging voor de openbare orde. Tijdens de meeting bleek dat zij geen boze voornemens hadden, al klonk in de woorden van de sprekers wel degelijk onvrede en verontwaardiging door. Het was dus onverstandig helemaal niet naar hen te luisteren.

De meerderheid van de politiek verantwoordelijken sloot de ogen voor de tekenen des tijds en bleef vertrouwen op de oude en vertrouwde middelen. Deze burgers schudden verontwaardigd het hoofd over de nachtwerkers die in hun rekwest - à raison van *f* 2,50 geschreven door een beroepsschrijver - brutaalweg allerlei informatie achtergehouden hadden. Zij vergaten dat ook de lonen die de putjesscheppers werkelijk hadden verdiend, te laag waren om redelijk van te kunnen leven. Het gemiddelde loon in Utrecht was nauwelijks de helft van wat ook gematigde arbeiders nodig vonden. De constatering dat velen daar bovendien veel te lang voor moesten werken, werd met een dooddoener afgedaan. De meeste burgers in Nederland - en dus ook in Utrecht - wilden dat de situatie bleef zoals een journalist in 1886 had omschreven: 'Zij [de werklieden, 'tH] leven - om ons het leven te veraangenamen. In ruil daarvoor doen wij hun wel, dat wil zeggen, wij zorgen voor een maatschappelijken toestand, waarbij zij zich binnen de door ons gestelde grenzen bewegen kunnen'[73]. De werklieden zelf hadden andere toekomstvisioenen.

Gebruikte afkortingen

GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HND	Het Nieuwe Dagblad
UD	Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad. Algemeen Advertentieblad
UC	Utrechtsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad

Literatuur

Altena, 1989 ▸ B. Altena, *'Een broeinest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929*, Amsterdam, 1989.

Bos, 1989 ▸ J. Bos, *Voor een betere toekomst. Het begin van de werkliedenemancipatie in Assen 1871-1895*, Assen, 1989.
Frieswijk, 1977 ▸ J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, Amsterdam, 1977.
Giele, 1981 ▸ J. Giele, *Een kwaad leven. Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (Stb. no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen. Uitgegeven Sneek 1887*, Amsterdam, 1981.
Hagoort, 1934 ▸ R. Hagoort, *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium over de jaren 1891-1927*, z.pl., 1934.
Hagoort, 1955 ▸ R. Hagoort, *De christelijk-sociale beweging*, Franeker, [1955].
't Hart, 1996 ▸ P.D. 't Hart, *Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895*, Utrecht, 1996.
Heldt, 1896 ▸ B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896*, Leeuwarden, 1896.
Jong van Beek en Donk, 1869 ▸ J.J.F. de Jong van Beek en Donk, *Zijn wij practische philanthropen?*, Utrecht, 1869.
Kruithof, 1981 ▸ B. Kruithof, '"Trouw aan het beginsel". De christelijk-sociale beweging in Nederland van plm. 1875 tot 1909', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 24 (1981) 347-373.
Oudegeest, 1904 ▸ (J. Oudegeest, red.), *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij 1894-1904*, Amsterdam, 1904.
Perry, 1975 ▸ J. Perry, 'Socialisme in Maastricht 1884-1894', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1 (1975) 72-146.
Pierson, 1887 ▸ N.G. Pierson, *De sociale quaestie*, Amsterdam, 1887.
Rapport, 1901 ▸ *Rapport over geschiedenis, inhoud en werking van bepalingen betreffende minimumloon en maximum-arbeidsduur in bestekken voor bouwwerken*, z.pl., 1901.
Roes, 1982 ▸ J. Roes (red.), *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland. Toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns 1887-1901*, Baarn, 1982.
Troelstra, 1898 ▸ P.J. Troelstra, *Van leed en strijd. Verspreide stukken 1892-1898*, Amsterdam, 1898.
Velde, 1992 ▸ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992.
Wal, z.j. ▸ F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheden van den Algemeenen Nederl. Typografenbond*, Nijmegen, z.j.
Wormser, 1908 ▸ J.A. Wormser, *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater*, Nijkerk, 1908.

Noten

1 GAU, Bibl., LXV D 28, Rapport van het Comité voor Werkverschaffing, 5.
2 Gemeentelijk Jaarverslag 1894.
3 Hagoort, 1955, 85 e.v.
4 *UD*, 7-2-1896; vgl. ook Kruithof, 1981, 357.
5 Hagoort, 1934, 27.
6 Zie 't Hart, 1996.
7 *UC*, 18-12-1893.
8 *UD*, 1-6-1887; vgl. Giele, 1981.
9 *UD*, 17-3-1887.
10 *UD*, 22-3-1887.
11 *UD*, 7-5-1890.
12 *UD*, 2-6-1887.
13 Vgl. bijvoorbeeld Pierson, 1887.
14 *UD*, 1-1-1887.
15 Er waren bijvoorbeeld stakingen in de grafische industrie. Ze blijven hier onbesproken omdat andere verschijnselen meer inzicht verschaffen in de sfeer van toen. Van der Wal, z.j., 93 e.v.
16 Bijvoorbeeld in Winschoten sinds 1886, vgl. Bos, 1989, 70.
17 *De Controleur*, 18-7-1891.
18 *UC*, 18-7-1891.
19 Pijpers was onder meer voorzitter van Cultiveeren, van de Utrechtsche Werklieden Bestuurders Bond, van de Utrechtsche Coöperatieve Winkelvereeniging voor Werklieden, van de Werklieden Schaakvereeniging, van de Spaar- en Voorschotkas, van de afdeling Utrecht van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond en van de Utrechtsche Typographische Vereeniging 'Nut en Genoegen'. Verder is hij ook nog penningmeester en later voorzitter geweest van de Utrechtse afdeling van de Vereeniging tot Bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid en bestuurslid van de Utrechtsche Coöperatieve Bouwvereeniging 'Nut door Spaarzaamheid' en de winkelvereniging 'Ons Belang'.
20 *UD*, 8-5-1894; *De Baanbreker*, 1-12-1894; *UC*, 21-7-1894.
21 *UD*, 12-7-1891, 15-7-1891, 17-7-1891, 19-7-1891, 20-7-1891, 21-7-1891, 23-7-1891, 24-7-1891, 27-7-1891; *De Nieuwe Courant voor Utrecht en Omstreken*, 11-7-1891, 18-7-1891, 25-7-1891; *De Oranjevaan. Antirevolutionair Weekblad voor het Sticht*, 18-7-1891, 25-7-1891; *De Controleur*, 18-7-1891, 25-7-1891, 1-8-1891; *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 15-7-1891, 20-7-1891, 21-7-1891. Ook elders vonden burgers dat het bestuur geen zaak was voor arbeiders, vgl. Velde, 1992, 98.
22 *De Controleur*, 5-8-1893; 27-1-1894. *UD*, 24-1-1893.
23 *De Baanbreker*, 9-11-1895; Oudegeest, 1904, 146.

24 Bijvoorbeeld GAU, Stadsarchief V, 94x, 20-10-1853 (91), 29-11-1853 (67-70).
25 GAU, Stadsarchief V, 67x, 21-1-1893 (40).
26 Idem, 7-12-1893 (543).
27 *UD*, 2-5-1894; *UC*, 4-5-1894.
28 GAU, Stadsarchief V, 94x, 3-3-1893 (62); 4-3-1892 (100).
29 *UD*, 24-11-1893; vgl. GAU, Stadsarchief V, 94x, 24-11-1894.
30 GAU, Bibl. LXV D 28, Rapport van de Comité voor Werkverschaffing; VI B 58, Verslagen van dit Comité; VV 18 (1893) Statuut en Huishoudelijk Reglement van het Comité voor Werkverschaffing; VV 18 (1895) Reglement van het Comité voor Werkverschaffing, opgericht te Utrecht den 28sten September 1894.
31 Grondijs was in 1900 penningmeester van Patrimonium en in 1903 secretaris, vgl. Hagoort, 1955, 80, 105. Ook Vlissingen had het Haagse voorbeeld gevolgd: Altena, 1989, 141.
32 Het Militair Logement was een gedeelte van de kruisgang van de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat. Het werd onder meer als kazerne gebruikt. *UD*, 3-11-1893.
33 Roes, 1982, 296.
34 *De Baanbreker*, 15-9-1894, 22-9-1894, 6-10-1894, 20-10-1894, 24-11-1894, 15-12-1894.
35 *De Controleur*, 9-12-1893.
36 *UC*, 28-1-1893.
37 *UC*, 10-9-1894.
38 GAU, Bibl., XXVII G 5.
39 *De Baanbreker*, 14-7-1894.
40 In 1908 bijvoorbeeld kocht de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg een aantal bomen van de gemeente om ze door werklozen tot kachelhout te laten verwerken, vgl. het orgaan van de vereniging *Armenzorg*, febr. 1908. Deze vereniging was in 1891 opgericht en bestreed onder meer de gewoonte om zonder na te denken aalmoezen te geven aan iedereen die erom vroeg.
41 *UC*, 7-7-1894.
42 *De Baanbreker*, 7-7-1894; HND, 2-7-1894; in andere steden vergelijkbare acties, bijvoorbeeld Altena, 1989, 143 e.v.; Frieswijk, 1977, 145.
43 *UD*, 1-7-1894.
44 Zie hierover 't Hart, 1996.
45 HND, 15-7-1894.
46 GAU V 67x, 12-7-1894; GAU Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad.
47 HND, 7-8-1894.
48 C.V. Gerritsen was graanhandelaar in Amersfoort, verhuisde in 1885 naar Amsterdam, werd daar in 1888 lid van de gemeenteraad en zat tussen 1893 en 1897 in de Tweede Kamer. Hij heeft in 1882, samen met onder meer Aletta Jacobs en B.H. Heldt, de Neo-Malthusiaanse Bond opgericht en trouwde in 1892 met Aletta Jacobs.
49 Vgl. Rapport, 1901.
50 GAU V 67x, 16-10-1890.
51 GAU V 67x, 31-1-1895 (61); V 592X.
52 *UC*, 21-3-1895.
53 GAU V 67x, 25-3-1895 (183); ook 21-3-1895 (135), 24-5-1895 (225), 6-6-1895 (264B).
54 *UD*, 17-3-1895, 19-3-1895.
55 GAU, Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad, 28-3-1895, 29-3-1895, 4-4-1895.
56 Zie voor de rede van Ariëns: Roes, 1982, 285 e.v.; Kater in Utrecht zie Wormser, 1908, 24-25.
57 *UD*, 23-4-1895, 24-4-1895; *UC*, 6-4-1895, 19-4-1895, 24-4-1895, 25-4-1895.
58 Vgl. de klacht daarover bij Heldt, 1896, 56 e.v.
59 Hagoort, 1934, 191.
60 *De Baanbreker*, 25-5-1895. Andere protesten GAU, Stadsarchief V, 67x, 25-4-1895 (183), 24-5-1895 (225).
61 *UD*, 24-4-1895.
62 GAU, Stadsarchief V, 67x, 13-12-1900 (472); 1-5-1902 (138), 26-6-1902 (210); 2-1-1913 (5).
63 Idem, 67x, 24-5-1895 (224); *De Baanbreker*, 2-3-1895; Rapport uitgebracht door eene Commissie uit de afd. Utrecht der Soc. Dem. Arb. Partij omtrent den toestand der werklieden in dienst der gemeente Utrecht, in GAU V 67x, 24-5-1895 (224).
64 GAU, Bibl., VV 18 (1870).
65 GAU, Stadsarchief V, 121x, 14-2-1887; Idem, 592x.
66 Idem, 67x, 3-1-1889 (10); ook het Nut steunde de actie, idem, 67x, 14-3-1889 (103); 21-3-1889 (131).
67 Troelstra, 1898, 36, 37; *UD*, 3-2-1893; Jong van Beek en Donk, 1869, 8.
68 GAU V 67x, 6-6-1895 (263).
69 GAU V 67x, 24-10-1895 (494); GAU, Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad, 24-10-1895; Perry, 1975, 112.
70 *UD*, 15-5-1890.
71 Ook elders gebeurde dit, vgl. Altena, 1989, 146.
72 *UD*, 5-1-1893.
73 Citaat uit het radicale blad *De Amsterdammer* bij Velde, 1992, 127.

Kroniek over het jaar 1995

Samengesteld door mw C.A.C. Geijskes

JANUARI

1 ▶ FC Utrecht bestaat 25 jaar.

1 ▶ Het Rietveld Schröder Huis bestaat 70 jaar.

2 ▶ Staatssecretaris D. Tommel van Volkshuisvesting overhandigt aan burgemeester mr. I.W. Opstelten van Utrecht een symbolische cheque van *f* 33.399.102,- als eerste geldbedrag voor de woningbouw in Leidsche Rijn en Houten-zuid.

4 ▶ In Utrecht begint de gemeentelijke anti-graffitiploeg (2 mensen) met zijn werk. Het gaat om een proef van 3 maanden.

7 ▶ Het theatercafé van Figi in Zeist start met een live radioprogramma waarin artiesten, journalisten en programmamakers wekelijks met elkaar zullen praten.

10 ▶ De Britse minister van vervoer, Brian Mawhinny, brengt een bezoek aan Houten vanwege de unieke wijze waarop daar het fietsverkeer geregeld is. Tijdens zijn bezoek fietst hij samen met de Houtense burgemeester, mr. A.B.L. de Jonge, een rondje door het dorp.

11 ▶ Tijdens de Utrecht-borrel op de Vakantiebeurs neemt een als Willibrord verklede Utrechter de eerste slok van het Willibrordbier. Dit bier is gebrouwen door de brouwerij van Stadskasteel Oudaen, ter gelegenheid van het Willibrordjaar.

11 januari

13 ▶ In IJsselstein presenteert het onderzoeksbureau Save een rapport over de Regionale Brandweer Utrecht. Een conclusie is dat de regionale brandweerzorg op belangrijke punten aanzienlijk kan worden verbeterd: zo kunnen bijvoorbeeld de aanrijtijden een minuut korter worden.

16 ▶ Prof. dr. C. Datema uit Woerden wordt tijdelijk voorzitter van het college van bestuur van de Open Universiteit te Heerlen.

17 ▶ De architect Gerrit Rietveld wordt herbegraven op de Algemene Begraafplaats Soestbergen in Utrecht.

19 ▶ In Wijk bij Duurstede wordt het winkelcentrum De Heul heropend, dat voor ruim twee miljoen gulden drastisch is gerenoveerd.

21 ▶ Op de Vechtsebanen wordt het 'Utrechts Open' verreden: een ploegenachtervolging en marathon voor recreatieve schaatsers.

22 ▶ Vijftig jaar geleden werd de Utrechtse verzetsheld Wolter Heukels gefusilleerd door de Duitsers.

26 ▶ Zeventien jaar geleden werd in het voormalige NV-Huis, Oudegracht 245 in Utrecht, het jeugdmuziekcentrum Tivoli geopend.

30 ▶ Vanwege de wateroverlast en de dreigende evacuatie in de Betuwe en het Rivierengebied stelt de Jaarbeurs Utrecht op de eerste verdieping van het Julianagebouw ruimte beschikbaar voor 2000 evacués.

30 ▶ Vijftig hoogbejaarde evacués uit de Bommelerwaard worden opgevangen in het Utrechtse bejaardencentrum Titus Brandsma.

31 ▶ Tijdens de presentatie van een plan om de drugsproblematiek van de stad Utrecht aan te pakken, zegt burgemeester Opstelten dat Utrecht geen gedoogplaatsen voor het gebruik van harddrugs zal tolereren, in welke vorm dan ook.

FEBRUARI

1 ▶ Zo'n 750 inwoners van Utrecht melden zich via het informatienummer van de provincie voor de opvang van evacués uit de Betuwe.

1 ▶ Tijdens een informatieavond over de verbouwing van het Centraal Museum stelt museumdirecteur drs. K.M.T. Ex dat het museum ook in de toekomst geen plek zal worden waar grote touringcars met toeristen kunnen stoppen. De Utrechtse binnenstad is daarvoor veel te kleinschalig.

3 ▶ De VVD-fractie in de Tweede Kamer spreekt zich uit voor meer politie op straat in de grote steden, met name in Utrecht. In vergelijking met andere grote steden heeft Utrecht daarin een achterstand.

4 ▶ In Wijk bij Duurstede wordt voor de achtste maal het Wijkse smartlappenfestival georganiseerd.

6 ▶ Het op 27 januari ingestelde Regionaal coördinatiecentrum Utrecht wordt opgeheven; de dreiging van hoog water en overstromingen is afgenomen.

7 ▶ Gedeputeerde Staten stellen het Provinciaal verkeers- en vervoersplan vast.

8 ▶ Tot eind maart rijdt er een experimentele, superlange stadsbus door de stad Utrecht: de bus is bijna 25 meter lang.

8 ▶ Burgemeester Opstelten vindt dat ook Utrecht de kans moet krijgen een stadsprovincie te worden met een krachtig zelfbestuur, grotere financiële armslag en de bevoegdheden die daarbij horen. Amsterdam, Rotterdam en Den Haag krijgen die kans al.

15 ▶ Wethouder J.H. Zwart (CDA) van Utrecht onthult op Fort de Bilt een replica van een schildwachthuisje. Het Fort wordt ingericht als gedenkplaats voor de ruim 200 Utrechters die daar in de oorlog zijn gefusilleerd.

16 ▶ Bij zijn afscheid als voorzitter van het zwembadbestuur Woerden wordt drs. D. van Beek benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Van Beek is voormalig directeur van de Woerdense dakpannen- en steenfabriek (WODAST).

17 ▶ Het bestuur van FC Utrecht zet zijn trainer Leo van Veen aan de kant. Hij is de vierde trainer die zijn contractperiode bij deze voetbalclub niet uitdient.

21 ▶ De Utrechtse raadscommissie voor ruimtelijke ordening en wonen besluit unaniem de 'kop van Lombok' te gaan ontwikkelen en opknappen. Men denkt onder andere aan de bouw van een nieuwe moskee, de aanleg van een plein en een nieuwe supermarkt.

23 ▶ Met behulp van een helikopter van de luchtmachtbasis Soesterberg wordt de vergulde windvaan van de Dom, 'Sint Maarten', van zijn ijzeren staaf getild en ongeschonden naar beneden gebracht om gerepareerd te worden. De windvaan stond totaal uit het lood.

23 ▶ Gedeputeerde mr. D.H. Kok neemt samen met wielrenner Gerrie Kneteman een verbeterd systeem van fietswegwijzers rondom de stad Utrecht in gebruik.

24 ▶ De waterzuiveringsinstallatie in het Griftpark wordt in gebruik genomen.

26 ▶ De Utrechter Ethienne Borgers wint in Amsterdam de twaalfde editie van het Concours de la Chanson van de Alliance Française.

MAART

1 ▶ Lopik wordt als eerste Nederlandse Digitale Dorp op de wereldkaart van Internet aangesloten, onder de code http://dru.knoware.nl/lopik. Vandaag wordt ook de Digitale Regio Utrecht (DRU) opgericht.

1 ▶ De Stichting Afvalcoördinatie Utrecht (ACU) gaat van start. In deze stichting werken aanbieders en verwerkers van afval op vrijwillige basis samen.

2 ▶ De Utrechtse kabel heeft er vanaf nu elke zondag van 17.00-20.00 uur een nieuw, commercieel radiostation bij: Classic FM, met klassieke en jazzmuziek.

4 ▶ De politie van Utrecht pakt 190 mensen op, tijdens de verboden demonstraties van de extreem rechtse partij CP'86 en die van het Komité Utrecht tegen Racisme en Facisme samen met de Socialistische Arbeiderspartij Rebel. De arrestanten worden 's avonds weer vrijgelaten.

6 ▶ Wethouder Zwart geeft het startsein voor het vlinderproject van de stad Utrecht: een actie van de Dienst Stadsbeheer en de School Biologische Eenheid om door het planten van 4000 vlinderstruiken in de stad de overlevingskansen van vlinders en andere insecten te vergroten.

8 ▶ Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van Utrecht haalt de VVD 31 procent

6 maart

van de stemmen: dat is 3,8 procent hoger dan het landelijk gemiddelde en een historische zege voor de partij in Utrecht.

8 ▶ De gemeente Langbroek maakt als eerste gemeente in Nederland de uitslagen bekend van de provinciale verkiezingen. Daarmee wordt Renswoude de loef afgestoken; deze gemeente had traditioneel de primeur.

8 ▶ Het gerestaureerde speelwerk van de Domtoren wordt weer op zijn plaats gebracht. Een ruim 800 kilo wegend, 17de-eeuws kanon zal als tegenwicht dienen. Hiermee is de oorspronkelijke situatie hersteld.

9 ▶ In de Stichtse Monumentenreeks verschijnt het boekje *Oorlogsmonumenten* met een beschrijving van de veertig meest interessante oorlogsmonumenten in de provincie Utrecht.

9 ▶ De Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht publiceert de 'Inventaris van de archieven van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht' die de periode 1917-1980 omvat.

9 ▶ In stadion Galgenwaard vindt een massabijeenkomst plaats van 4.000 actievoerders uit de bouw in Midden-Nederland. De actievoerders bereiden zich voor op de landelijke acties vanaf 14 maart voor een betere bouw-CAO.

11 ▶ In het kader van het landelijke project 'Voorlichters Eigen Taal' (VET-project) worden in Utrecht een aantal mannen uit Marokko, Suriname, Senegal en Eritrea aangesteld als aids-voorlichter. Zij zijn opgeleid door de GG en GD en het Pasou (Aidsplatform provincie Utrecht).

14 ▶ Vanuit het Sint Antonius Ziekenhuis in Nieuwegein wordt voor de tweede keer in Nederland een experiment van 'tele-geneeskunde' uitgevoerd: via een speciale beeldtelefoonverbinding wordt een (liesbreuk)-kijkoperatie rechtstreeks uitgezonden naar de Amerikaanse stad Orlando, voor 500 chirurgen die daar deelnemen aan een congres.

15 ▶ Staatssecretaris A. Nuis van wetenschapsbeleid opent een Europees centrum voor hoogwaardig moleculair onderzoek aan de Universiteit Utrecht: de SON NMR Large-Scale Facility. Hier zal onderzoek worden uitgevoerd naar processen in levende planten en dieren, zonder dat daarvoor dieren of planten moeten worden gedood.

23 ▶ Het energiebedrijf REMU neemt het REMU Netbewakings Centrum (RNC) in gebruik. Hierdoor kunnen stroomstoringen in de provincie Utrecht zeer snel worden verholpen.

24 ▶ In Maartensdijk start het regionale inbraakpreventieteam met zijn werk: het verstrekt gratis anti-inbraakadvies.

25 ▶ De vijftiende Nacht van de Poëzie wordt gehouden in een uitverkocht Muziekcentrum Vredenburg.

25 ▶ In de Utrechtse Jaarbeurs vindt de jaarlijkse uitreiking van de Zilveren Camera plaats.

27 ▶ Het Kamerikse bedrijf Perfecta BV wint de Niet Dom Trofee: de jaarlijkse prijs van het Innovatie Centrum Midden Nederland voor het meest vernieuwende bedrijf in de regio Utrecht. De medewerkers van Perfecta BV ontvangen de prijs voor hun friteuse die in één uur zestig kilo friet kan afbakken.

29 ▶ De Utrechtse tachtigjarige verzetsheldin mevrouw G. van Lier krijgt van burgemeester Opstelten de zilveren stadsmedaille, een erepenning voor haar werk tijdens de oorlog, toen zij met haar medestanders zeker 150 joodse baby's en kleuters van een wisse dood heeft gered in 'Kindjeshaven' aan de Prins Hendriklaan in Utrecht.

31 maart

29 ▶ Er wordt afscheid genomen van de Provinciale Staten in de oude samenstelling: van de 63 leden komen er 22 niet meer terug.

31 ▶ In de Jaarbeurs start de Daviscup (tennis) tussen Nederland en Duitsland. De wedstrijden duren t/m 2 april.

APRIL

1 ▶ De Utrechtse regio voert als eerste in Nederland het regionale aanbodsysteem van huurwoningen in: huurders kunnen voortaan zelf een woning zoeken binnen een bepaald gebied. De gemeentelijke dienst woonruimtezaken heet vanaf vandaag 'Woonservice Utrecht'.

1 ▶ Het Waterleidingmuseum in Utrecht heeft voor het eerst sinds zijn oprichting in 1983 een directeur: drs. J.A.L. de Meyere.

6 ▶ Op de Weerdsingel wordt een standbeeld onthuld van de Utrechtse oud-judoka Anton Geesink.

6 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht stelt de gerenoveerde Zandbrug in gebruik. Ook de ernaast gelegen bunker, die door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog is gebouwd, is hersteld.

6 ▶ De bewaakte fietsenstalling onder het stadhuis wordt weer in gebruik genomen, na zes jaar gesloten te zijn geweest. Beheerder is Utrecht City-Project.

9 ▶ De zesde Utrechtse Domloop (halve marathon) wordt gelopen.

9 ▶ Vanuit het Jacobi-theater in Utrecht zendt Radio Noordzee Nationaal de eerste wekelijkse zondagmiddagaflevering van een nieuw Nederlands meezingprogramma uit.

18 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht stelt het eerste rijdende politiebureau van Nederland in gebruik: een omgebouwde stadsbus van

6 april

politiedistrict Tolsteeg in Utrecht. De bus zal onder andere ondersteuning gaan leveren aan de Stadswachten.

25 ▶ Het politiedistrict Vecht en Venen neemt als eerste in de provincie Utrecht drie nieuwe politiewagens in gebruik, die zijn uitgerust met een computersysteem in plaats van de porto- en mobilofoon.

27 ▶ In Utrecht overlijdt onverwachts de auteur W.F. Hermans.

27 ▶ Minister dr. E. Borst-Eilers van Volksgezondheid opent in de Utrechtse Suurhofstraat de eerste Nederlandse forensische dag- en polikliniek. De kliniek is bestemd voor mensen met ernstige psychische storingen en voor mensen die met hun problemen niet in de reguliere gezondheidszorg terecht kunnen.

29 ▶ Eerste dag van de negendaagse manifestatie '50 Jaar Bevrijding', die gehouden wordt op de vliegbasis Soesterberg. Deze manifestatie wordt georganiseerd door de vijf krijgsmachtmusea met steun van het ministerie van Defensie. Centraal staat de rol van de Nederlandse krijgsmachtonderdelen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

MEI

3 ▶ 50 jaar geleden vond de vlucht 'Operatie Manna/Chowhound' plaats, die voedsel dropte boven bezet Nederland. In Utrecht vond de voedseldropping plaats ter hoogte van Lage Weide.

4 ▶ Opening van de expositie 'Een gewone stad in een bijzondere tijd' in het Centraal Museum te Utrecht: een expositie over Utrecht in oorlogstijd.

5 ▶ Overal in de provincie Utrecht wordt de 50ste bevrijdingsdag gevierd.

5-6 ▶ In Nieuwegein wordt de eerste editie van het tweedaagse festival Parkdagen '95 gehouden. Er komen 25.000 bezoekers. Thema: het is de kunst om ieders cultuur kunst te laten zijn.

9 ▶ Simon Kistemaker tekent voor twee seizoenen een contract als de nieuwe trainer van FC Utrecht.

10 ▶ Bij de Nederlandse Munt aan de Leidseweg in Utrecht wordt de eerste 'Willie' geslagen: een herdenkingsmunt met de beeltenis van aartsbisschop Willibrord erop. Een Willie is *f* 5,- waard.

12 ▶ Wethouder mr. H.W. Kernkamp van Utrecht opent het gerenoveerde zwembad Krommerijn, dat nu één van de meest moderne openluchtbaden van ons land is, en een van de laatste openluchtbaden in de Utrechtse regio.

13 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht geeft het startsein voor de landelijke fietsdag, dit is tevens het startsein van het Willibrordjaar.

13 ▶ De Stichting Jongerenhuisvesting Utrecht (SJHU) bestaat 25 jaar.

15 ▶ Houten stelt het eerste Nederlandse (experimentele) windscherm voor fietsers in gebruik: het scherm is onderdeel van het Masterplan Fiets, een project om het fietsen te bevorderen.

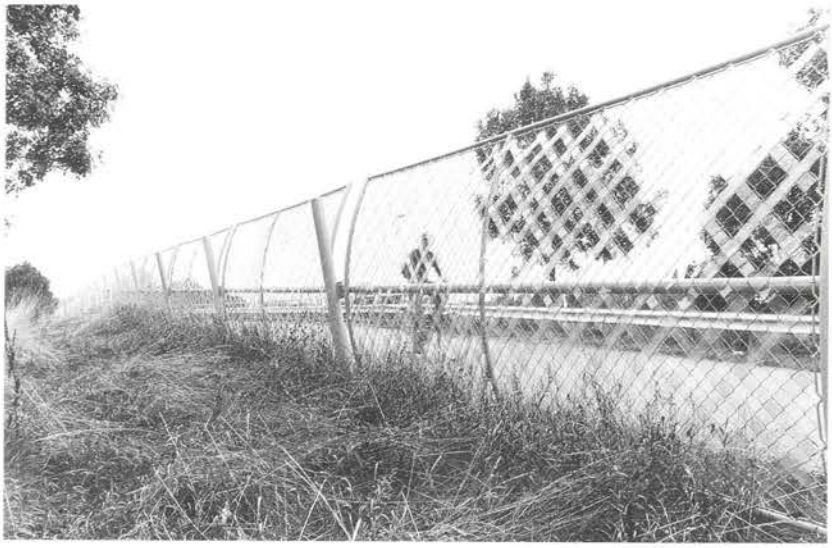

15 mei

17 ▶ Op het bedrijventerrein Laagraven wordt de eerste paal geslagen van het nieuwe sorteercentrum van PTT Post.

18 ▶ Burgemeester Opstelten reikt de Speld van de Stad Utrecht uit aan de scheidende directeur commerciële zaken van de Jaarbeurs, drs. W. Barents.

19 ▶ De verbouwing van de Utrechtse Stadsschouwburg bereikt zijn hoogste punt. De Utrechtse cultuurwethouder mevrouw P.M. van der Linden-de Feijter geeft daarom het startsein voor het pannebier, een feestje voor de bouwlieden.

19 ▶ Burgemeester drs. M.A.A. Schakel van Lopik opent de Lopiker Hout: een nieuw openbaar natuurpark van 1,8 ha groot.

19 ▶ Het jaarverslag Waterkwaliteit Provincie Utrecht 1994 komt uit. Onder andere blijkt dat er 65 procent minder fosfaten in het oppervlaktewater terecht is gekomen dan in 1985.

21 ▶ De achttiende editie van de Marathon Utrecht wordt gehouden.

29 ▶ Het kabinet beslist dat Radio Utrecht zijn vertrouwde FM-etherfrequentie 100.7 moet afstaan aan het commerciële Sky Radio. Radio Utrecht is woedend en vreest luisteraars te verliezen.

31 ▶ De gerestaureerde Weesbrug over de Oudegracht wordt weer in gebruik genomen. Wethouder Zwart (monumenten) en wethouder H.J. van der Steenhoven (verkeer) van Utrecht metselen een gedenksteen in de brug.

JUNI

2-5 ▶ De vierde editie van de Open Nederlandse Blokfluitdagen wordt in Utrecht gehouden. Het festival vindt eens in de drie jaar plaats.

3 ▶ De traditionele IJsselsteinloop wordt gehouden: de deelnemers kunnen kiezen uit 10,5 km en de halve marathon.

5 ▶ De Utrechtse hockeyvereniging Kampong wordt Europees kampioen tijdens de Europacup Hockey voor vrouwen, die wordt gehouden in sportpark Maarschalkerweerd.

7 ▶ Op het Universiteitscomplex De Uithof wordt de vernieuwde Intensive Care voor gezelschapsdieren in gebruik genomen.

9 ▶ B&W van Utrecht en de dienst Gemeentelijke Musea besluiten het landhuis Oud-Amelisweerd niet meer te verhuren maar het incidenteel te gebruiken voor tentoonstellingen en ontvangsten en voor het herbergen van gasten van de stad Utrecht. Reden is de grote cultuur- en kunsthistorische waarde van het landhuis, waarin zich onder andere laat 18de-eeuws Chinees behang bevindt.

11 ▶ In het zondagvoetbal voor amateurs wordt de Utrechtse ploeg Holland voor de tweede maal kampioen.

11 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht opent het nieuwe rockcafé Stairway to Heaven aan de Mariaplaats, eigendom van onder andere de Utrechtse zanger/componist Henk Westbroek.

15 ▶ Het nieuwe voetveer tussen Jaarsveld en Ameide komt in de vaart.

17 ▶ De Boerderijenstichting Utrecht kiest als 'Boerderij van het jaar' de ruim vierhonderd jaar oude boerderij Schevichoven in Leusden.

19 ▶ De Utrechtse wethouder mevrouw drs. M.J. Rijckenberg slaat de eerste paal voor de zevende Nederlandse Ikea-vestiging op de Woonboulevard op Kanaleneiland-Zuid.

21 ▶ De provincie Utrecht stelt een ton beschikbaar voor de aankoop van schilderijen van Pyke Koch door het Centraal Museum.

22 ▶ In Houten wordt de eerste paal geslagen voor het bouwplan De Meent-noord. Het is het laatste bouwplan van de gemeente Houten binnen de rondweg, en het omvat 234 woon- en huurhuizen, twee gezinsvervangende huizen en een verpleeghuis.

22 ▶ De test van de schermwand rondom het Utrechtse Griftpark geeft een positief resultaat. De wand voorkomt dat verontreinigd grondwater uit het park weglekt.

24-25 ▶ In de Utrechtse Botanische Tuinen opent de Thematuin zijn poorten: een leertuin waar de bezoeker aan de hand van thema's uit het plantenrijk wordt rondgeleid.

27 ▶ In Utrecht wordt het startsein gegeven voor het Vrijmarktproject Midden Nederland. Leerlingen die tijdens het voortgezet onderwijs dreigen uit te vallen, krijgen een speciale leerroute aangeboden met kans op een baan. Het project is mede een initiatief van het Utrechtse en regionale bedrijfsleven.

27 ▶ De Utrechtse Gerjanne Dirksen opent de eerste kunstgalerie op Internet: de AAA Gallery.

29 ▶ In de Utrechtse Jaarbeurs begint het internationale congres van de Zevende-dags-adventisten. Het congres trekt zo'n dertigduizend congresgangers uit tientallen landen.

30 ▶ Wethouder Van der Linden opent in het park Nieuweroord in Utrecht De Parade. Dit festijn van theater en kermisachtig amusement strijkt voor het tweede achtereenvolgende jaar in Utrecht neer.

JULI

1 ▶ De Utrechtse concertzaal de (Vrije) Vloer sluit, ondanks bemiddelingspogingen van de gemeente Utrecht, definitief zijn deuren wegens opzegging van de huurovereenkomst door de verhuurder.

1 ▶ Het tweede Utrechtse Straattheaterfestival wordt gehouden in de binnenstad van Utrecht.

1 ▶ De eerste lokale omroep van Lopik is in de lucht: 'Dit is radio negen, gezelligheidsradio voor de negen kernen van Lopik'.

1 ▶ Het Bestuur Regio Utrecht (BRU) gaat van start.

4 ▶ Het Kunstbusproject voor senioren ontvangt bijna *f* 60.000,- subsidie. De bus wordt gebruikt voor het vervoer van senioren van en naar theater- en muziekuitvoeringen.

8 ▶ De opgeknapte provinciale vuilstortplaats 'de Put van Weber' (in de driehoek tussen IJsselstein, Nieuwegein en Utrecht) heet vanaf vandaag recreatiegebied Nedereindse Plas.

14-19 ▶ De Stichting Stadsontspanning Utrecht organiseert het achtste Maliebaanfestival in Utrecht met onder meer een Piekenkermis en een jaarmarkt.

16 ▶ In Amersfoort wordt de provinciale finale van VARA's Kindersongfestival gewonnen door de dertienjarige Gable Roelofsen. Het Kindersongfestival is een talentenjacht voor kinderen tussen de acht en dertien jaar.

21 ▶ In de stad Utrecht geldt een uitstalverbod voor winkeliers binnen de singels: zij mogen geen rekken meer op straat zetten.

25 ▶ Voor de organisatie van het Jazz-circuit Utrecht ontvangt de Stichting Jazz Utrecht *f*20.000,- van de provincie.

AUGUSTUS

1 ▶ B&W van Utrecht verbieden de winkels en bedrijven in de binnenstad tussen de singels, gesloten metalen rolluiken aan te brengen voor hun puien. Het stadsbestuur vindt de rolluiken ontsierend en ze veroorzaken een gevoel van onveiligheid.

1 ▶ In het kader van het project Incident Management rond Utrecht start een proefproject waarbij de wegenwacht wordt ingezet in de strijd tegen de files op de autowegen rond Utrecht. Wegenwachters mogen gedurende vijf maanden bepaalde politietaken uitvoeren.

3 ▶ In de gemeente Driebergen-Rijsenburg wordt in het Rijsenburgse bos de 84ste

Zendingsdag van de Gereformeerde Zendingsbond in de Nederlandse Hervormde kerk gehouden.

8 ▶ De Utrechtse rechtbank bepaalt dat de gemeente Vianen in de ochtendspits tussen zeven en negen uur alle toegangswegen mag afsluiten voor sluipverkeer.

11-20 ▶ In Zeist wordt de Nationale Fuchsia Tentoonstelling gehouden, een vijfjaarlijks evenement dat georganiseerd wordt door de Nederlandse Kring van Fuchsiavrienden.

12 ▶ Het Utrechtse Bert's Bierhuis introduceert in de horeca een nieuw, 'eg Utregs' biertje: Dom Blondje.

15 ▶ Bij het verzetsmonument bij het gemeentehuis Jagtlust in Bilthoven wordt de capitulatie van Japan in 1945 herdacht.

18-20 ▶ In het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht wordt voor het vierde, achtereenvolgende jaar de 'Pasar Perron' gehouden.

25-3/9 ▶ De veertiende editie van het Holland Festival Oude Muziek wordt gehouden. Het thema is: de menselijke stem.

SEPTEMBER

1 ▶ Het Krisiscentrum van de Riagg (Lange Nieuwstraat Utrecht) is wegens bezuinigingen gesloten tussen tien uur 's avonds en half negen 's ochtends. Het Krisiscentrum is 17 jaar lang ook 's nachts open geweest.

1 ▶ Het JAC (Jongeren Advies Centrum) gaat verder als JIP (Jongeren Informatie Punt) en Buro Jongerenhulpverlening. De organisatie wil daarmee duidelijk maken dat ze er niet alleen is voor jongeren die in de problemen zitten, maar voor iedereen tot 23 jaar die vragen heeft over wat dan ook.

1 ▶ In Nieuwegein en IJsselstein start een experiment van vier maanden met de borrelbus, bedoeld om op vrijdag- en zaterdagnacht discogangers te vervoeren, en zo de overlast voor de omwonenden te beperken.

2 ▶ Staatssecretaris mw. E. Terpstra verricht de opening van Olympos, het nieuwe studenten-sportcomplex aan de Uppsalalaan in De Uithof. Het complex is een van de omvangrijkste sportaccomodaties van Nederland en vervangt de opblaashallen die jarenlang dienst deden als sporthuisvesting in De Uithof.

2 ▶ Veertig jaar geleden verscheen het eerste nummer van *Het Stadsblad.*

2-3 ▶ Op het Domplein wordt een groot stadsfeest gehouden vanwege het dertiende eeuwfeest van aartsbisschop Willibrord, met onder meer het eerste Nederlandse straattekenfestival en middeleeuwse volksspelen.

2 ▶ Op het Utrechtse Domplein finishen de vijftien deelnemers aan de estafetteloop over het 'Willibrordpad', een historisch traject van zeshonderd kilometer tussen Utrecht en Echternach (Luxemburg), dat aartsbisschop Willibrord regelmatig heeft gelopen. De lopers zijn op 31 augustus gestart in Echternach.

9 ▶ Op veel plaatsen in de provincie wordt de negende Open Monumentendag gehouden.

9 september

15 ▶ In Museum Flehite in Amersfoort wordt de tentoonstelling 'Twee Talen' geopend; dit is tevens de start van de manifestatie Utrecht Grafiek 1995, met ontmoetingen tussen grafische kunstenaars uit Duitsland en Nederland.

16-24 ▶ De Stichting Het Utrechts Landschap start de Week van het Landschap, met als thema: de herintroductie van het edelhert.

20-29 ▶ In Utrecht wordt voor de vijftiende keer het Nederlands Film Festival gehouden.

21 ▶ Aan de Nieuwe Kamp in Utrecht wordt het Olympic House geopend: dit biedt tijdelijke huisvesting voor maximaal vijftien topsporters die vanwege hun training in Utrecht verblijven. Het Olympic House blijft in elk geval open tot de Olympische Spelen in Atlanta in juli 1996.

24 ▶ De eerste Utrechtse cultuurmarkt wordt gehouden op het Vredenburg, georganiseerd door de Utrechtse podia Tivoli, Rasa, Kikker, de Vloer en SJU-Jazzpodium. Het publiek krijgt zo een voorproefje van het Utrechtse culturele aanbod in het seizoen 95/96.

24 ▶ Voor de 51ste maal wordt de Utrechtse Singelloop gehouden. Er doen 1600 deelnemers mee.

28 ▶ De Vervoerswinkel in Nieuwegein biedt als eerste in Nederland het fiets-leaseplan aan, bestemd voor de werknemers van het Nieuwegeinse bedrijvenpark Plettenburg-de Wiers. De Vervoerswinkel introduceert ook een netwerk voor carpoolers, zodat mensen kunnen zien of en met wie ze kunnen carpoolen.

OKTOBER

1 ▶ Het commerciële station Radio Houten gaat de lucht in.

3 ▶ De gerepareerde windvaan van de Domtoren, de dertig kilo zware afbeelding van Sint Maarten, wordt weer op de torenspits geplaatst.

3 ▶ Koningin Beatrix brengt een bezoek aan zes gemeenten in Eemland, waaronder Amersfoort.

4 ▶ De Fotodienst van de gemeente Utrecht bestaat 25 jaar.

4 ▶ Burgemeester Opstelten opent de Kinderboekenweek in Utrecht, door het eerste exemplaar van het boek *Karel en het Bloemenlint* aan te bieden aan Lia Reedijk, eigenaresse van de Utrechtse Kinderboekhandel. De Kinderboekenweek duurt van 4 tot 14 oktober.

8 ▶ Start van de provinciale Utrechtse poëzieroute, die duurt van 8 tot 15 oktober.

10 ▶ B&W van Utrecht presenteren de drugsnota: een gemeentelijk plan om drugsoverlast te beperken. Onderdeel is een campagne om kinderen tussen tien en twaalf jaar te informeren over de gevaren van drugs, en een meldpunt voor op straat rondslingerende gebruikte spuiten en naalden.

11-15 ▶ In de stad Utrecht organiseert het Diakonessenhuis het Internationale Clownsfestival. De opbrengst gaat naar de opvang van weeskinderen in Ruanda.

11 ▶ Voor de 725ste keer wordt in Vianen de jaarlijkse paardenmarkt gehouden.

14 ▶ In het Muziekcentrum Vredenburg wordt het Wetenschapsfestival '95 gehouden, als afsluiting van de Wetenschap en Techniekweek. Het thema is: 'Hoor! Zie! Proef! Ruik! Voel!' Het doel is het populariseren van de wetenschap.

26 ▶ Vijftig jaar geleden werd Het Utrechts Studentenkoor en -Orkest (USKO) opgericht door Hans Brandts Buys.

28 ▶ De commissaris van de Koningin jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland wijst de zuidflank van de Grebbeberg in Rhenen, een stuwwal, aan als eerste aardkundig monument van Nederland.

NOVEMBER

1 ▶ In het Innovam Congrescentrum in Nieuwegein geeft mr. Pieter van Vollenhoven als voorzitter van de Raad voor Verkeersveiligheid het startsein voor de campagne 'Voorkom Nekletsel'.

5 ▶ Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vechtsebanen in Utrecht, opent burgemeester Opstelten op de Neude in een tent een tijdelijke ijsbaan. Vandaag kost de frites net zoveel als 25 jaar geleden: 60 cent per zak. De baan ligt er tot 19 november.

11 ▶ Op deze elfde van de elfde viert het Kolderdonkse (Nieuwegeinse) dweilorkest en hofkapel 'De Batenbouwers' zijn elfjarig bestaan.

14 ▶ De Universiteit Utrecht start met de bouw van het Educatorium. Dit zal onderdak

bieden aan twee hoorcollegezalen voor 400 en 500 personen, drie tentamenzalen voor 650 studenten en een kantine voor 925 mensen. Kosten: 42 miljoen gulden.

18 ▶ De zestiende Blues Estafette gaat van start in Muziekcentrum Vredenburg: van drie uur 's middags tot drie uur 's nachts.

19 ▶ De Stichting RANO Ziekenomroep Utrecht viert haar veertigjarig bestaan.

21 ▶ Dertienhonderd jaar geleden ontving Willibrord in Rome uit handen van paus Sergius II de aartsbisschoppelijke waardigheid en de opdracht de Friezen te bekeren. Utrecht werd zijn missiebasis.

28 ▶ 182 jaar geleden bevrijdden de kozakken Utrecht van de Franse onderdrukking.

29 ▶ Minister-president W. Kok bezoekt de Utrechtse wijk Zuilen. Dit doet hij in het kader van de investeringsplannen om verpaupering van oude wijken in Utrecht en de drie andere grote steden tegen te gaan.

DECEMBER

1 ▶ De nieuwe uitgaansgelegenheid 'AXL' opent zijn deuren in de voormalige discotheek Fellini, in de kelders onder het gemeentehuis in Utrecht. In dezelfde ruimte opent op 14 december de nieuwe uitgaansgelegenheid 'Arena' zijn deuren.

2 ▶ Utrecht beschikt als eerste stad van Nederland over de citytaxi. Passagiers kunnen zich voor *f* 6,- per persoon in het stadscentrum laten vervoeren.

5 ▶ Ook in de regio Utrecht beginnen de politieacties voor een betere CAO. Minister J. Dijkstal van Binnenlandse Zaken wil de vaste component van de ongemakkentoeslag afschaffen, waardoor agenten er per maand tussen de *f* 125,- en *f* 500,- op achteruitgaan.

6 ▶ Minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken reikt de eerste Utrechtse inburgeringscontracten uit aan buitenlanders die zich in de stad vestigen. Utrecht is de eerste Nederlandse gemeente die op deze wijze met behulp van advies en scholing uitvoering geeft aan het rijksbeleid dat moet voorkomen dat buitenlanders in een achtergestelde positie raken.

8 ▶ De gemeente Utrecht en de Stichting Reclassering Utrecht tekenen een contract over de inzet van werkloze gestraften van 18-25 jaar bij het opknappen van de forten rond Utrecht.

9 ▶ Vijfduizend boeren uit het hele land demonstreren in de Veemarkthallen in Utrecht voor een ander mestbeleid.

9 ▶ In de Jaarbeurs in Utrecht wordt het Wereldspel gespeeld, ter afsluiting van de 50ste verjaardag van de Verenigde Naties en de 25ste verjaardag van de Nationale Commissie voor Ontwikkelingssamenwerking.

13 ▶ In Utrecht geven de geestelijke gezondheidsinstellingen het startsein voor de Klussenbus, een kookcursus en een onderwijsproject, bedoeld om mensen met een psychiatrisch verleden weer werkervaring te laten opdoen.

13 ▶ De leden van Provinciale Staten nemen afscheid van de vergaderlocatie in de historische binnenstad van Utrecht op de Achter Sint Pieter 200, waar de provincie precies 80 jaar 'gewoond' heeft. Zij verhuist naar het nieuwe provinciehuis aan de Pythagoraslaan in de Utrechtse wijk Rijnsweerd.

14 ▶ Burgemeester drs. Th. E.M. Wijte van IJsselstein slaat de eerste paal van het Zenderpark, een nieuwe bouwlocatie waar de komende vijf jaar 3800 woningen moeten verrijzen.

15 ▶ Als eerste Nederlandse gemeente neemt Driebergen-Rijsenburg twee infozuilen in gebruik, waar mensen met behulp van een computer de weg kunnen vinden. Ze vervangen de stadsplattegronden.

16 ▶ In de Utrechtse Jaarbeurs wordt de derde editie van de Mega Music Dance Experience gehouden. Er komen zo'n 20.000 bezoekers.

14 december

16 ▶ De Stichting Muziekprojecten Utrecht sluit het Purcell-jaar af met een bewerking van zijn opera The Tempest. In Utrecht wordt de première gehouden.

21 ▶ De gemeenten Utrecht, Vleuten en Harmelen tekenen het verplaatsingsplan voor de glastuinbouw. Dit is nodig vanwege de toekomstige woningbouw in Leidsche Rijn.

23 ▶ De verbouwde Stadsschouwburg wordt geopend met de première van de zevende editie van het Kerstcircus Utrecht.

29 ▶ De voetbalvereniging Lopik bakt traditioneel 15.000 oliebollen voor huis-aan-huisverkoop, om de clubkas te spekken. De Katholieke Plattelands Jongeren (KPJ) Jutphaas bakken 10.000 bollen.

Lees hier wie de 'Paap op Den Ham' was en hoe in Utrecht omstreeks 1800 werd opgetreden tegen 'sodomieten'. Leef mee met de Utrechtse werklieden die omstreeks 1900 streden voor een menswaardig bestaan. Ontdek dat de Utrechtse gemeenteraad de oudste in Nederland is en hoe burgers omstreeks 1400 belasting gingen betalen in ruil voor inspraak in het landsbestuur. Bekijk de portretten van drie Johannieters en verdiep u in hun lotgevallen. U zult begrijpen dat u ook dit Jaarboek van de Vereniging Oud-Utrecht niet mag missen.